TULLIO DE MAURO

INTRODUCERE ÎN SEMANTICĂ

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ŞI ENCICLOPEDICĂ

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Notă introductivă 9
Prefață 19
Introducere la această ediție 25

I. Antinomii semantice 27

II. Aristotelismul lingvistic în istorie și în *Tractatus*-ul lui Wittgenstein 40
1. *Tractatus*-ul în cultura lingvistică modernă 40
2. Aristotel și aristotelismul 47
3. Criza aristotelismului: de la Renaștere la Iluminism 56
4. Tăcerea lui Kant 74
5. Reinscăunarea aristotelismului 82

III. Limba ca reprezentare a lumii 92
1. Fraza ca model al faptului 92
2. Solipsismul, consecință a aristotelismului lingvistic 95

IV. Limba ca șir de expresii 98
1. Interpretările lui Croce 98
2. Originile lingvisticii lui Croce 102
3. Alte interpretări ale lui Croce: studiul critic și sistemul 105
4. Prima formă a lingvisticii lui Croce: disoluția limbii 107

V. Limba ca sistem 117
1. Saussure inedit 117
2. Semnificația ca valoare în sistem 126
3. Caracterul rațional al sistemului și misterul comunicării 133

VI. Scepticismul semantic 137
1. Scepticismul metodologic al lingvisticii lui Harris 137

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

2. Incomunicabilitatea 143
3. Comunicare și rațiune, presupuse ca indemonstrabile 147
4. Caracterul nesemnificativ al lui „dictum" izolat de „dicens" 149

VII. Bazele subiective ale semnificării..... 154
1. Societatea ca bază a sistemului și a semnificării: ultima fază a gîndirii lui Saussure 154
2. Bazele practice ale semnificării: a doua fază a gîndirii lui Croce 159
3. Garanțiile subiective ale semnificării: individualismul semantic și subiectivismul 162

VIII. Semnificația ca organizare a experienței..... 169
1. Filozofie și cunoaștere în *Philosophische Untersuchungen* 169
2. Limba ca organizare colectivă a experienței semantice..... 175
3. Sensul ca întrebuințare: hiposemul..... 189
4. Noua semantică și filozofiile practicii..... 193

IX. Posibilitatea unei semantici ca știință istorică..... 199

Apendice 203
Pentru o teorie formalizată a noemei lexicale..... 205

Prescurtări bibliografice 247

Indice de nume..... 263

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fiind vorba de știința pe care o cercetăm acum, trebuie, în primul rînd, să trecem în revistă problemele ce se impun mai întîi. De ele țin toate acelea în privința cărora unii gînditori dinainte și-au exprimat păreri deosebite de ale noastre: și apoi acelea pe care întîmplător ei le vor fi trecut cu vederea. Dar pentru cei care vor să găsească o dezlegare este de mare folos să știe să pună bine problema. Căci rezultatul fericit al cercetării depinde de dezlegarea problemelor puse anterior. Cine nu știe unde e nodul nu poate să-l dezlege... De aceea trebuie să cercetezi mai întîi toate dificultățile ivite, pe de o parte din motivele arătate aici, pe de alta pentru că cei care nu-și dau seama din vreme de aceste probleme seamănă cu oamenii care nu știu încotro trebuie să meargă și, pe lîngă aceasta, nici nu pot să-și dea seama dacă au descoperit aceea ce caută sau nu. Căci unora ca aceștia nu le e lămurit scopul cercetării lor, ci doar aceluia care mai înainte și-a formulat îndoielile. Apoi neapărat că e în stare să judece mai bine acela care, ca la un proces, a ascultat toate argumentele părților în cauză.

ARISTOTEL, *Metafizica*, III, 1, 995[1]

Fiecare secol are gramatica filozofiei sale. Evul Mediu a căutat să-și fundamenteze gramatica pe logică și, pînă în secolul al XVIII-lea, gramatica generală nu a fost altceva decît o prelungire a logicii. Secolul al XIX-lea, extinzînd metoda de observație a faptelor, folosită în științele naturale încă din Renaștere, la faptele psihice și sociale, a dus la constituirea gramaticii fiecărei limbi ca un ansamblu de fapte. Dar aceste fapte nu sînt încă coordonate. Notițele de la cursurile lui Ferdinand de Saussure, editate sub titlul de Cours de linguistique générale, *au arătat cum s-ar putea începe ordonarea lor. Dar mai rămîn foarte multe de făcut...*

MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. I, p. VIII.

---

[1] Cf. ARISTOTEL, Metafizica, București, 1965, p. 100–101.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU/IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NOTĂ INTRODUCTIVĂ

BIBLIOTECA DE FILOLOGIE

Introducerea în semantică a lingvistului italian Tullio De Mauro este, într-un anumit fel, diferită de ceea ce se aşteaptă de obicei să fie o «introducere»: autorul nu-şi propune să familiarizeze pe cititor nici cu sistemul conceptual al semanticii, nici cu diversele tehnici de analiză, nici cu diversele teorii semantice existente în momentul de faţă. Ceea ce autorul îşi propune să facă este o motivare a propriului său mod de a înţelege semantica, anume ca teorie a actului de semnificare. Această «motivare» rezultă din critica a trei dintre teoriile lingvistice care stau la baza diverselor orientări în semantica ultimelor decenii: teoria lui Croce (din prima perioadă a activităţii sale), a lui Wittgenstein (expusă în Tractatus Logico-Philosophicus) şi a lui Ferdinand de Saussure (aşa cum apare ea în prima versiune cunoscută a Cursului de lingvistică generală). Aceste teorii sînt analizate atît din punctul de vedere al filiaţiei cît şi al locului pe care îl ocupă în raport cu diversele curente filozofice mai vechi sau mai noi.

* * *

Înainte de a prezenta ideile privitoare la sens ale lui De Mauro credem util să precizăm o accepţie a termenului «sens» mai apropiată decît aceea a lingvistului italian de ceea ce în mod obişnuit — cel puţin în lingvistica românească — se numeşte «sens».

Se poate spune că cineva cunoaşte sensul unei expresii (într-o limbă dată) în momentul în care ştie în raport cu ce

anume din realitatea extra-lingvistică să folosească această expresie. A cunoaşte care este sensul cuvîntului masă *în limba română nu înseamnă altceva decît a şti că acest cuvînt se foloseşte în raport cu o* clasă *de obiecte (eventual cu* un singur *obiect din această clasă) care se caracterizează prin anumite trăsături (faptul că sînt constituite dintr-o suprafaţă plană sprijinită pe un suport, faptul că obiectele aparţinînd acestei clase au o anumită întrebuinţare etc.) ; altfel spus, a cunoaşte sensul cuvîntului* masă *înseamnă a şti că secvenţa de sunete (sau de litere)* m-a-s-ă *se foloseşte în legătură cu «mesele» şi nu cu «scaunele», cu «pisicile» sau cu «ploaia» (cuvintele aflate între semnele citării ţin aici locul obiectelor la care ele se referă). A şti care este sensul unei expresii complexe ca* masă lungă *înseamnă a şti că expresia menţionată trebuie folosită pentru a denumi o clasă de obiecte (eventual numai unul singur) caracterizate prin faptul că au proprietatea de a fi «masă» şi pe aceea de a fi «lung» sau, altfel spus, o clasă de obiecte care reprezintă* intersecţia *clasei obiectelor «mese» cu clasa obiectelor «lungi». A cunoaşte sensul unei expresii complexe ca* Ion este student *(în acest caz expresia este o propoziţie) înseamnă a şti să o foloseşti în legătură cu o stare de lucruri caracterizată prin faptul că un individ, Ion, aparţine clasei de indivizi care sînt «studenţi».*

Dacă lucrurile stau aşa, este firesc să admitem, urmînd pe Carnap[1], *că sensul unei expresii (simple sau complexe) este de fapt* totalitatea condiţiilor *pe care un obiect, o stare, un fapt din realitate trebuie să le satisfacă pentru a putea fi «denumit» cu ajutorul expresiei respective. În cazul particular în care expresia este o propoziţie,* P, *aceasta se poate aplica unei stări de fapt,* s, *atunci şi numai atunci cînd starea de fapt* s *este aşa cum o arată aserţiunea făcută prin* P.

Am insistat asupra acestui înţeles al noţiunii de sens *(ansamblu de condiţii care permit «aplicarea» unei expresii la o porţiune a realităţii obiective) pentru a face cît mai clar în ce constă identificarea dintre* sensul *unui semn (simplu sau complex) şi* întrebuinţarea *(sau* uzul*) acestui semn, identificare în favoarea căreia pledează Tullio De Mauro, pornind de la o idee a lui Wittgenstein, exprimată în* Logische Untersuchungen *(deci într-o perioadă posterioară celei în care a fost scris* Tractatus Logico-Philosophicus). *Într-adevăr, atunci cînd spunem că sensul unui semn este «întrebuinţarea» sa trebuie să avem, în mod firesc, în vedere în primul rînd felul în care semnul respectiv este întrebuinţat*

în raport cu anumite obiecte *(din realitatea extralingvistică); a spune că sensul unui cuvînt ca* masă *este (dat de) «întrebuințarea» sa înseamnă a spune în primul rînd că sensul acestui cuvînt este dat (sau «evidențiat» sau «pus în lumină») de faptul că* masă *este «folosit» în raport cu anumite obiecte care sînt «mese» și nu cu altele. Este adevărat că noțiunea de «întrebuințare» sau «uz» mai include și alte elemente, cum ar fi faptul că semnul este emis de un anumit individ, că este emis într-un anumit moment, că este emis într-o împrejurare (socială și culturală) anumită etc. Cu toate acestea, precizarea «în primul rînd» pe care am folosit-o mai sus, se justifică pe deplin, dacă ne gîndim la faptul că ceea ce face ca semnul să «semnifice» (termen esențial în ansamblul de concepte al lui Tullio De Mauro) este folosirea* sistematică *a semnului în raport cu unele obiecte și nu cu altele. Înseamnă a spune că, în ordine logică,* uzul este sens *în măsura în care pune în relație* sistematică *un semn cu o anumită categorie de obiecte; toate celelalte componente ale uzului o* presupun *pe aceasta.*

A spune că un semn este folosit sistematic *în raport cu un obiect revine la a spune că legătura semnului cu anumite obiecte are un grad determinat (sau determinabil) de* regularitate: *semnul* s *este folosit cu anumită regularitate în raport cu obiectul* o *sau cu clasa* O *de obiecte și nu în raport cu alte obiecte sau alte clase. Dacă ne întrebăm acum* în ce mod *putem exprima această regularitate, vom constata că tocmai sensul înțeles ca ansamblu de condiții de aplicare a unui semn la un anumit fragment din realitate este acela care exprimă această regularitate: semnul* s *se aplică oricărui obiect* o *dacă și numai dacă acesta satisface condițiile* $c_1, c_2, \ldots, c_n$.

Este evident că, în cazul limbilor naturale, «condițiile de aplicare» a unui semn la un fragment de realitate nu sînt decît o aproximare *a felului în care semnul respectiv este utilizat; cel care nu cunoaște sensul unui cuvînt nu are altceva de făcut pentru a-l stabili decît să înregistreze felul în care semnul respectiv este întrebuințat în raport cu diversele obiecte din realitate. (Înregistrarea poate fi făcută fie prin observarea directă a actelor de vorbire, fie prin întrebări directe puse vorbitorilor, fie prin combinarea celor două procedee.) Trebuie să înțelegem de aici că sensul unui semn, în accepția menționată, nu este un* dat *al observației directe (așa cum este un dat al observației directe forma — sonoră sau grafică — a cuvîntului* masă), *ci este o entitate construită de*

lingvist cu rolul de a capta regularitatea manifestată în folosirea semnului în raport cu o anumită clasă de obiecte (și nu cu alta). Ceea ce există obiectiv, ceea ce este dat *experienței directe este numai asocierea sistematică a unui semn cu anumite obiecte, deci un fenomen care ține de* întrebuințarea *semnului (în sensul logic «primordial», menționat mai sus). Sensul ca «entitate» nu există decît în dicționare.*

«Condițiile» în care un semn poate fi aplicat unei anumite realități (prin urmare «sensul») sînt determinate social: *pentru a se înțelege între ei, membrii unei colectivități trebuie să aplice același semn aceleiași realități. Această determinare socială a sensului nu face altceva decît să reflecte determinarea socială a* întrebuințării *semnului.*

Pe de altă parte, aceleași «condiții» (deci, tot sensul) sînt determinate cultural: pentru o colectivitate de oameni aparținînd aceleiași culturi, «condițiile» în care un semn se aplică unei anumite realități vor fi aceleași; pentru toți cei care nu știu că balena este un mamifer, semnul pește *poate fi aplicat în egală măsură atît «balenei» cît și «crapului», întrucît condiția pe care un obiect trebuie să o îndeplinească pentru a fi numit* pește *este aceea de a trăi în apă, de a înota și, probabil, de a avea o formă caracteristică. Această determinare culturală nu face altceva decît să o reflecte pe aceea a* întrebuințării *semnului.*

Este clar că noțiunea de sens *așa cum am prezentat-o aici, ca* aproximare a uzului *(întrebuințării) unui semn, este valabilă numai în raport cu limbajele naturale. În cazul limbajelor artificiale (cum ar fi limbajul matematicii, al logicii sau al terminologiilor diverselor științe), sensul este stabilit și formulat în mod explicit, odată cu construirea limbajului sau terminologiei respective. În aceste condiții, uzul (întrebuințarea) semnelor* se conformează în mod obligatoriu *sensului. De aceea spunem că, în aceste cazuri, sensul nu mai are caracter de «aproximare» a uzului (nu derivă din observarea faptelor de întrebuințare a semnului), ci are un caracter* stipulativ: *uzul derivă (= se conformează) sensului.*

* * *

Pe identificarea sens-întrebuințare a semnului *credem că se bazează o idee esențială a lui De Mauro: teoria semantică nu este teoria* sensului, *ci teoria* semnificării. *Distincția* sens/semnificare *se întemeiază pe distincția entitate/act (pro-*

ces). În aceste condiții, atîta timp cît semantica este o teorie a «semnificării» (și nu a sensului), înseamnă că obiectul semanticii nu este determinarea și descrierea «sensurilor» atașate semnelor, ci actul prin care semnele «semnifică», adică «transmit» o informație cu privire la altceva decît ele însele (acest «altceva» este realitatea). Actele de «semnificare» sînt ale unor indivizi care, la rîndul lor, aparțin unei colectivități. De aceea, «semnificarea» este un fenomen determinat psihologic (în măsura în care actul de semnificare aparține unor indivizi), social (în măsura în care individul care «semnifică» aparține unei structuri sociale) și cultural (în măsura în care structura socială la care aparține individul care «semnifică» aparține, la rîndul ei, unei anumite culturi). Cadrul cel mai natural pentru o teorie a «semnificării» pare a fi oferit de o teorie în care sensul nu mai este conceput în mod «tradițional» ca entitate (fie ea și constituită dintr-un ansamblu de condiții în care un semn dat poate fi aplicat unei anumite porțiuni din realitate), ci ca «întrebuințare» («uz»), deci ca activitate a indivizilor care are ca obiect semnele. O trăsătură care deosebește semantica lui De Mauro de semantica așa-numită «analitică» a școlii de la Oxford, bazată și ea tot pe identificarea sensului cu «întrebuințarea» semnului, este faptul că lingvistul italian este interesat în primul rînd de consecințele psiho-socio-culturale ale acestei identificări.

În această ordine de idei, o discuție specială ar merita — credem — următoarea chestiune: nu cumva ideea de «semnificare» (pe care urmează a se fonda semantica) presupune cu necesitate ideea de sens, așa cum a fost prezentată mai sus, ca ansamblu de condiții pe care un obiect (stare, fapt) trebuie să le satisfacă pentru a i se putea aplica un anumit semn? Altfel spus: pentru a putea «semnifica» obiectul-masă prin semnul masă, nu este oare necesar ca semnul masă să nu poată fi folosit în legătură cu obiectul-masă decît și numai în măsura în care acest obiect satisface condițiile necesare pentru a i se putea «aplica» acest semn și numai acesta? Răspunsul nu poate fi, credem, decît afirmativ: căci dacă folosirea semnului masă nu s-ar conforma unor anumite restricții (conținute în ceea ce obișnuim să numim «sensul» semnului respectiv), atunci masă ar putea fi folosit în legătură cu orice alt obiect (cu scaunele, cu pisicile, cu ploaia etc.) și, în felul acesta, prin masă nu s-ar mai putea «semnifica», de fapt, nimic.

Pe de altă parte, dacă lucrurile stau într-adevăr așa, deci dacă «semnificarea» presupune sensul (văzut ca ansamblu de condiții de aplicare a semnului la obiect(e)), atunci trebuie să deducem că identificarea «sensul semnului = întrebuințarea *semnului» nu este singura compatibilă cu o teorie a semnificării. Mai mult: întrucît întrebuințarea semnului poate fi echivalată cu sensul acestuia — după cum am arătat mai sus* — în primul rînd *în măsura în care un semn dat se aplică cu o anumită* regularitate *unui obiect dat, iar această regularitate este aproximată tocmai prin ceea ce în mod obișnuit numim* sens, *putem spune că sensul văzut ca întrebuințare a semnului constituie un cadru firesc pentru o teorie a semnificării exact în măsura în care «sensul-întrebuințare» coincide cu «sensul-condiție de aplicare» a semnului.*

* * *

Semantica văzută ca teorie a semnificării are, în concepția lui De Mauro, calitatea de a da un răspuns la o întrebare esențială: cum este posibilă înțelegerea mutuală prin intermediul limbii dintre membrii aceleiași colectivități?

În legătură cu această chestiune, De Mauro examinează trei dintre cele mai importante orientări moderne existente în teoria limbajului: teoria lui Croce — din prima perioadă a activității sale —, a lui Wittgenstein — din Tractatus Logico-Philosophicus *— și a lui F. de Saussure.*

Deși esențial diferite între ele ca punct de plecare, observă De Mauro, aceste teorii au un element comun: ele nu numai că nu pot oferi o bază pentru explicarea posibilității de comunicare inter-individuală, dar chiar oferă premise pentru concluzia că o astfel de comunicare este imposibilă.

Pentru Croce, în prima perioadă a activității sale, limba este «creație»: fiecare act de vorbire este «altul» în raport cu toate celelalte care îl precedă, tot așa cum orice operă de artă (de exemplu o operă poetică) este «alta» în raport cu toate celelalte care o precedă. Prin urmare, în limbă nu putem vorbi de folosirea în diverse împrejurări a «aceleiași entități» (cuvînt, morfem etc.) întrucît niciodată ceea ce pare *a fi* «aceeași *entitate» (cuvînt, morfem etc.) nu este în realitate* aceeași. *Conceptele referitoare la entități lingvistice, cum ar fi acela de* cuvînt, *sînt pseudo-concepte, întrucît identitatea pe care lingviștii o stabilesc între diversele apariții a ceea ce* pare *a fi unitate este iluzorie. Cuvîntul* a *rostit de vorbitorul* i *în mo-*

mentul t, *în împrejurarea* c, *este* totdeauna altul *în raport cu cuvîntul* a *rostit de același vorbitor* i *în momentul* t' *în împrejurarea* c', *întrucît, printre altele,* a *exprimă lucruri distincte în cele două împrejurări distincte.*

Dacă lucrurile stau așa, deci dacă non-identitatea «entităților» lingvistice este absolută, atunci asocierea sistematică *dintre semne și obiecte este imposibilă; oamenii produc o infinitate de semne* irepetabile *și fiecare semn este asociat totdeauna de o altă porțiune a realității (în raport cu precedentele). În aceste condiții, cel care recepteazǎ semnul* s *îl recepteazǎ totdeauna ca pe un element nou, complet necunoscut, neintegrabil în propria sa experiență lingvistică, și deci necorelabil cu vreun obiect din realitate. Semnele nu pot deci «semnifica» ceva decît pentru cel care le produce.*

După părerea lui De Mauro, la o concluzie asemănătoare duce atît teoria lui Wittgenstein din Tractatus, *cît și teoria saussure-iană a semnului, deși ambele pleacă de la premise cu totul deosebite decît teoria lui Croce.*

Conform cu vederile lui Wittgenstein, obiectele (lucrurile) din lumea reală nu există izolat, ci numai în relații *determinate; obiectele aflate într-o relație determinată alcătuiesc o* stare de lucruri *(engl.* state of affairs*). Totalitatea stărilor de lucruri alcătuiește lumea. În limbaj, obiectele sînt reprezentate prin* nume, *iar stările de lucruri prin semne propoziționale (engl.* propositional signs). Relația *pe care propoziția o stabilește între* nume *corespunde relației în care se află obiectele (corespunzătoare numelor) în realitate, în interiorul unei stări de lucruri.*

Numele nu pot fi definite, *ceea ce înseamnă că ele sînt semne primitive (propoziția 3.26 din* Tractatus Logico-Philosophicus [2]). *Dacă sensul semnelor primitive (= nume) nu poate fi definit, el poate fi explicat prin elucidare (engl.* explained by means of elucidations*). Elucidările sînt propoziții care conțin semne primitive; ceea ce înseamnă că ele nu pot fi înțelese decît dacă sensurile acestor semne (= primitive, adică nume) sînt cunoscute în prealabil. (cf.* Tractatus, *3.263.)*

Bazat în special pe aceste din urmă considerații (3.263), De Mauro ajunge la concluzia că teoria din Tractatus *nu poate nici ea explica procesul de comunicare inter-individuală: atîta timp cît sensul semnelor (primitive) nu poate fi «elucidat» decît prin propoziții care conțin aceste semne și care nu pot fi înțelese decît dacă sensul termenilor primitivi este*

în prealabil *cunoscut, urmează că vorbitorii nu pot avea în nici un fel acces la sens.*

De fapt, în această opinie a lui De Mauro este implicată o extrapolare asupra căreia ne limităm să atragem atenția, fără a încerca să arătăm dacă și în ce măsură ea este justificată: cînd Wittgenstein menționează procedeul «elucidării» el nu se referă la sens în general, *ci numai la sensul numelor (adică al termenilor primitivi); în ce privește sensul propozițiilor, opinia lui Wittgenstein este cu totul diferită: în opinia sa «numai propozițiile au sens» (3.3) în timp ce numele (=semnele primitive) au sens numai atunci cînd fac parte din «nexus»-ul unei propoziții*[3]. *S-ar putea deci spune că, în concepția lui Wittgenstein, problema accesului la sensul numelor (=semne primitive) pur și simplu* nu se pune, *întrucît numele nu au sens, în timp ce accesul la sensul propoziției* este *posibil; «ceea ce se exprimă într-o propoziție se exprimă într-un mod determinat, care poate fi stabilit în mod clar»*[4].

Teoria saussure-iană a semnului nu poate nici ea servi ca bază pentru explicarea fenomenului de comunicare interindividuală, deoarece această teorie este legată de o anumită accepție a termenilor de sistem *și de* valoare. *După Saussure semnul este asocierea unui «signifiant» (suport fonic) de un «signifié» (concept). Dar ceea ce Saussure numește «signifié» nu este o entitate care se definește prin trăsăturile sale intrinsece, ci exclusiv prin raportare la celelalte entități de același fel (=«signifiés») cu care contractează relații «sintagmatice» și «asociative»; această rețea de relații în care este plasată o entitate reprezintă* sistemul *limbii, iar locul pe care îl are entitatea respectivă în sistem determină* valoarea *acestei entități. Semnificatul «plural» (adică «sensul» flexiunilor de plural) are o anumită* valoare *în limbile care cunosc numai distincția singular/plural și o altă* valoare *în limbile care cunosc distincția singular/dual/plural, deși din punct de vedere intrinsec conceptul de «pluralitate» este aproximativ același în ambele categorii de limbi, el putînd fi definit ca «mai multe exemplare din aceeași clasă». Așadar ceea ce se asociază unui «signifiant» nu este propriu-zis un concept, ci o* entitate cu o valoare *determinată de calitatea ei de* element al unui sistem *bine definit. Cum avea să spună ceva mai tîrziu L. Hjelmslev, ceea ce se asociază unui «signifiant» nu este o «substanță conceptuală», ci o «formă a conținutului», adică o* valoare. *În aceste condiții, dacă valoa-*

rea unui termen este în mod strict determinată de existența tuturor celorlalți termeni cu care termenul în discuție intră în relație, atunci cea mai mică diferență existentă între două inventare determină valori diferite pentru ceea ce la prima vedere ar părea a fi un termen comun al ambelor inventare: într-o limbă în care există un semn pentru obiectul «câine» și un alt semn pentru obiectul «lup», semnificatul semnului pentru «câine» are o valoare diferită de semnificatul semnului pentru «câine» dintr-o limbă care — să spunem — nu are un semn (special) pentru obiectul «lup», chiar dacă, în rest, să presupunem în continuare, cele două limbi ar avea un inventar identic de semne. În mod strict vorbind, semnul pentru «câine» din prima limbă nu poate fi folosit ca «traducere» a semnului corespunzător (în măsura în care se referă la același obiect) din cea de-a doua, întrucît «semnificatele» celor două semne reprezintă valori distincte.

În consecință, observă De Mauro, este suficient ca doi vorbitori ai aceleiași limbi să dispună de inventare lexicale care diferă între ele exclusiv prin faptul că unul conține fie și un singur cuvînt în plus în raport cu celălalt (caz foarte frecvent în colectivitățile de vorbitori ai «aceleiași» limbi), pentru ca să putem spune că, în fond, cei doi vorbitori dispun de două sisteme de semne diferite (întrucît pentru cei doi vorbitori ceea ce pare a fi «același» semnificant nu este asociat de același semnificat).

* * *

Pentru De Mauro, sensul văzut ca «întrebuințare» a semnelor are, după cum am văzut, calitatea de a elimina neajunsurile pe care le-am menționat pe scurt mai sus. Caracterul social *al întrebuințării semnelor asigură caracterul mai mult sau mai puțin constant al raportării aceluiași semn la același obiect (clasă de obiecte). Această relativă constanță a uzului social face posibilă «semnificarea» prin limbaj a obiectelor, stărilor sau evenimentelor, și deci* înțelegerea reciprocă *dintre vorbitorii aceleiași limbi.*

* * *

Introducerea în semantică *a lui Tullio De Mauro are nu numai calitatea de a familiariza pe cititor cu problematica de bază a semanticii, ci și pe aceea de a-i da o imagine a miș-*

cării de idei în acest domeniu de-a lungul timpului, începînd cu antichitatea și sfîrșind cu perioada contemporană. Analist cu simțul nuanțelor și polemist în sensul elevat și academic al termenului, cu un gust de netăgăduit pentru stabilirea filiațiilor filozofice esențiale ale ideilor lingvistice, De Mauro realizează o « Introducere » care solicită reflecția asupra problemelor de bază ale disciplinei, indiferent de faptul dacă cititorul subscrie sau nu la toate punctele de vedere exprimate în carte. Este o calitate deosebită a cărții, care o depășește cu mult pe aceea de a fi un foarte bun drum de acces la problemele de bază ale semanticii lingvistice. Traducerea în limba română a acestei cărți are meritul de a pune la îndemîna cititorilor români o lucrare pe care trebuie să o cunoască și asupra căreia trebuie să reflecteze oricine vrea să se familiarizeze cu problematica de bază a semanticii lingvistice (natura sensului, rolul sensului în comunicare, realizarea comunicării prin limbă, aspectele socio-psiho-culturale ale sensului și ale comunicării etc.) și cu implicațiile ei filozofice.

E. VASILIU

Note

[1] R. Carnap, «Meaning and synonymy in natural languages», in *Meaning and necessity* (supliment, D.), The University of Chicago Press Chicago, 1960, p. 234.

[2] Text paralel german-englez, traducerea in engleză de D. F. Pears și B. F. McGuinness, London, Routledge & Kegan Paul, Ltd., 1961.

[3] «only in the nexus of a proposition does a name have meaning» (3.3).

[4] «What a proposition expresses it expresses in a determinate manner, which can be set out clearly.» (3.251)

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

« Stadiul ignoranței noastre »; astfel și-a intitulat primul paragraf al raportului său, Uriel Weinreich, profesor la Columbia University, invitat fiind să expună acum cîțiva ani principalele probleme și teorii referitoare la semnificație. În el a explicat că există o « prăpastie inevitabilă » între teoriile generale ale semnificației și cercetările speciale întreprinse asupra transformărilor semnificației unui cuvînt sau al altuia. Și a conchis: « aproape totul rămîne încă de făcut ».

Afirmațiile lui Weinreich pot părea exagerate la prima vedere. I s-ar putea obiecta că semnificația este ceva atît de ușor și la îndemîna oricui, atît de familiar, și în același timp atît de stabilizat, cunoscut tuturor, încît pe drept cuvînt nu este de înțeles ce anume intervine cînd trebuie studiat, în mod științific, în particular sau în general. Și apoi: nu există de o sută cincizeci sau două sute de ani o disciplină ca lingvistica științifică, cultivată în zeci de țări de mii de specialiști? Și această disciplină nu studiază oare tocmai limbile? Se poate oare crede că despre o realitate atît de ușor accesibilă, cu o disciplină atît de înfloritoare care se ocupă de ea, să se știe încă atît de puțin?

Perfect logic. Dar istoria culturii și istoria în general nu este teorema lui Pitagora. Dîndu-se o realitate evidentă ca semnificația și dîndu-se o disciplină care ar trebui să se ocupe de ea, înseamnă că trebuie să rezulte de aici existența unui *corpus* coerent de cercetări și metode asupra semni-

ficației. Dar atunci, lingvistica nu studiază limbajul și limbile? Desigur, le studiază, dar aproape totdeauna numai sub aspect formal. În fața oricărui cuvînt, lingvistica s-a preocupat să poată spune, cu foarte puține excepții, care sînt fonemele care îl compun, care este frecvența sa medie, care este probabilitatea întrebuințării lui, căror cuvinte li se asociază prin afinitatea tematică, care este etimonul său, cu ce cuvinte ale ei sau ale altor limbi se înrudește etimologic. Sînt lucruri pe care puțini le știu, care cer ani de studiu și de specializare. În schimb, lingvistica s-a preocupat foarte puțin de a elabora teorii și cunoștințe despre semnificație și, dacă vorbește despre ea, ceea ce se întîmplă doar foarte rar, reușește să spună aproximativ ceea ce oricine cu un nivel minim de cultură ar ști să spună. Lucrul poate părea ciudat, dar așa este. Dealtfel, mărturia lui Weinreich nu este singulară. Acum treizeci de ani un cercetător rus, Vîgotski, putea afirma că, pentru știința oficială, semnificația era necunoscută «ca cealaltă față a lunii». Acum cîțiva ani, cînd comparația nu mai era utilizabilă, deoarece aveam deja primele fotografii ale celeilalte fețe a lunii, un cercetător american a recurs la o comparație istorică: studiile noastre de semantică istorică sau sincronică se aseamănă cu calculele asupra mișcărilor astrelor făcute în antichitate sau în evul mediu; calculele, deși foarte complicate, erau exacte, dar natura reală a corpurilor cerești și modalitățile efective ale mișcărilor lor rămîneau un mister.

Leo Spitzer ar fi spus că aceste metafore «cosmice» ce apăreau mereu au, în mod evident, un «etimon psihologic» comun; în momentul în care părăsim terenul sigur al descrierilor fonologice și morfologice ale lingvisticii de pînă acum și ne îndreptăm spre semnificație, ne dăm seama că explorăm o lume care, oarecum prezentă dintotdeauna în conștiința noastră, ne este însă necunoscută în esență. Prezente dintotdeauna sînt astrele, și totuși experiența de pătrundere în cosmos este nouă și necunoscută. A pătrunde în lumea semnificațiilor pentru a o cunoaște pe cale rațională, a o înțelege și descrie științific, înseamnă a intra într-o lume nouă, într-un spațiu necunoscut. Deși aparent accesibilă, ca situată imediat dincolo de granița sonoră impalpabilă, a formelor lingvistice, ea este în realitate o lume necunoscută, necercetată și nesigură la fel ca și spațiul extraterestru. În fața ei dispar distincțiile obișnuite; contribuția psihologului poate fi prețioasă și hotărîtoare, la

fel cea a logicianului, și lingvistul nu se poate lipsi de ajutorul nimănui, dacă vrea să reușească. Anumite delimitări la care ținem foarte mult — mentaliști și comportamentiști, structuraliști și istoriști — se atenuează și dispar în fața noutății radicale a cercetării. De aceea, în această carte, numele lui Freud și Jung stau alături de cele ale unor lingviști ca Trier sau Hockett, numele filozofului Wittgenstein alături de cel al etnologului Nida. Totodată se încearcă folosirea vechilor experiențe și meditații ale empiricului Locke, ale istoristului Vico, ale raționalistului Leibniz, ca și cele mai moderne ale comportamentistului Bloomfield, ale structuralistului Saussure, ale istoristului Croce. Aceasta nu înseamnă că trebuie să se renunțe la propriile atitudini specifice și la propriile idei; analizele propuse aici sînt efectuate ținîndu-se seama, mai ales, de interese specific lingvistice, și ajung la o recunoaștere a caracterului istoric al experienței semantice. Dar bigotismul academic și cel legat de curentele la modă trebuie să dispară.

Primul țel al acestei lucrări este tocmai de a pune în evidență necesitatea absolută a integrării interdisciplinare și a combinării și utilizării diferitelor puncte de vedere din trecut și de astăzi. Aceasta este o necesitate derivată din dificultatea obiectivă a cercetării și din «stadiul ignoranței noastre». Al doilea scop este acela de a găsi motivele complexe, istorice și culturale care au dus, de-a lungul secolelor, la paradoxul unei atari ignoranțe în privința unei realități atît de accesibile cum este semnificația. Al treilea țel este de a arăta că, dacă știm încă foarte puțin despre semnificație, nu este un motiv suficient ca să nu ne interesăm de ea, sau de a conchide că «semnificația nu există»; și Don Ferrante, deoarece nu considera ciuma «nici substanță, nici accident», a conchis că nu exista această boală și apoi, cum se știe, a murit chiar de ciumă. Un al patrulea țel este acela de a arăta că stadiul cunoștințelor noastre semantice se modifică sensibil dacă sensurile nu mai sînt considerate funcții ale formelor lingvistice, un fel de *virtus significativa* inerentă lor, ci sînt considerate rezultat și funcție a semnificării, a comportării lingvistice a omului în cadrul colectivităților istorice în care, în primul rînd prin solidaritate semantică, există și trăiește.

După un capitol introductiv, în care se prezintă dificultățile întîlnite în decursul procesului de construire a unei

teorii a semnificației, se schițează istoria celei mai răspîndite concepții despre semnificație, cea în care semnificația coincide direct sau prin medierea unui concept, cu lucrul desemnat de cuvînt (cap. I); se arată, deci, cum pe baza unei asemenea teorii a dedus Wittgenstein imposibilitatea de a comunica (cap. III), dar se continuă arătîndu-se că și respingerea hotărîtă a ideilor aristotelice tradiționale, făcută de Croce (cap. IV) și de Saussure (cap. V) și elaborarea de noi idei nu reușesc să îndepărteze, ba chiar readuc spectrul incomunicabilității. Această convergență deplină, imprevizibilă și inconștientă, justifică scepticismul semantic al multor lingviști, ca Z. S. Harris, și al filozofilor și literaților; totuși, scepticismul semantic, chiar dacă are cauze culturale, nu are o solidă bază teoretică și este respins (cap. VI). Aceasta comportă însă necesitatea elaborării unei teorii a semnificației; deoarece vechile teorii nu au rezistat probelor la care au fost supuse, trebuie să se găsească în ele punctul slab comun, dacă există, și să se construiască o nouă teorie în care acesta să fie eliminat, cum au încercat de fapt să facă Saussure și Croce, în ultima perioadă a activității lor (cap. VII). Printr-o analiză atentă s-a orientat în aceeași direcție, spre sfîrșitul vieții sale, și Wittgenstein, pentru care garanția faptului că formele au o semnificație se află în întrebuințarea lor în comunitățile istorice; Trier și Vîgotski, Cassirer și Pagliaro, Mounin și Hockett, Martinet și Hjelmslev, Whorf și Piaget, cercetători ai unor discipline și orientări felurite converg spre aceeași poziție, care apare drept baza optimă pentru a iniția cercetarea semnificării și a formelor sale istorice (cap. VIII), cum, în rezumat, se confirmă în ultimul capitol al cercetării (cap. IX).

În expunere s-a încercat reducerea la minimum a folosirii termenilor tehnici. Indicele terminologic de la sfîrșitul «Apendicelui» îl va putea ajuta pe cititorul nespecialist să nu se rătăcească printre ambiguitățile terminologiei tehnice. Să nu uităm că, în realitate, aceasta este nu numai tehnică și deci neobișnuită, dar nici fixată și stabilizată universal pînă acum: cuvinte ca *structură*, *morfem*, *semn* (cum rezultă din indicele terminologic) mai sînt încă cuvinte *passe-partout*. Oscilațiile terminologice ar fi putut fi atenuate cu puțină atenție, dar, nefiind vorba despre o expunere sistematică ce adoptă o terminologie construită sau reconstruită *ex novo*, nu puteau fi eliminate cu totul.

Toate textele citate sînt date în traducere; în franceză au rămas numai cîteva pasaje din Saussure. Pentru citatele din autorii greci și latini, abrevierile sînt cele tradiționale. Pentru autorii clasici, de la Renaștere pînă în secolul al XIX-lea, datele bibliografice sînt date *in extenso* în notele de subsol. Din Saussure se citează fie *Cours de linguistique générale*, după paginarea ediției din 1922 (rămasă de atunci neschimbată), fie note manuscrise și notițe la prelegeri al căror text a fost îngrijit în diferite publicații de către R. Godel (vezi în lista abrevierilor bibliografice Godel și Saussure); textele străine de *Curs* au fost controlate din nou pe «ediția critică» a *Cursului* pregătită de Rudolf Engler. *Tractatus logico-philosophicus* este citat fără prescurtări și sigle speciale, antepunînd citatului două numere, care sînt cele ale numerotării originare a paragrafelor din *Tractatus*; citatele din *Philosophische Untersuchungen* se recunosc pentru că au un singur număr: deci, de pildă, un citat care începe «4.041. Aceasta etc.» provine din *Tractatus*, unul care începe «96. Alte etc.» provine din *Untersuchungen*. Textul german din *Tractatus* care a fost folosit este cel al ediției cu traducerea engleză de D. F. Pears, B. F. McGuinness (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1961); textul german din *Untersuchungen* este cel al ediției cu traducerea engleză de G. E. M. Anscombe și R. Rhees (Oxford, Blackwell, 1958).

În traducerea diferitelor texte am folosit uneori traducerile italienești deja existente, modificîndu-le atunci cînd mi se părea oportun; am urmat îndeaproape numai excelentele traduceri din Kant apărute în editura Laterza. Pentru *Tractatus*-ul lui Wittgenstein am urmat, bineînțeles, traducerea lui S. Colombo (Millano, Bocca, 1954) și cea, mai recentă, a lui A. G. Conte (Torino, Einaudi, 1964); pentru ambele lucrări este deosebit de utilă, tocmai pentru că este destul de liberă și implică, deci, o interpretare, traducerea lui P. Klossowsky (Paris, Gallimard, 1961). Traducînd *language* am întrebuințat aproape mereu *lingua* (limbă), dat fiind că acest cuvînt este folosit aici mereu cu sensul de «sistem de semne» și calchiază cuvîntul *langue* în accepția lui Saussure; grație întrebuințării englezescului *speech*, reproduce destul de bine dicotomia saussuriană *langue-parole*. Mult mai oscilantă este folosirea germanului *Sprache*, de aceea am tradus uneori *lingua* (limbă) iar alteori *linguaggio* (limbaj), în funcție de context.

În afară de clasicii istoriei gîndirii pînă în secolul al XIX-lea, celelalte lucrări sînt citate abreviat, lista lor aflîndu-se la sfîrşitul volumului; data ce apare în prescurtare este convenţională şi corespunde de obicei anului primei ediţii a lucrării sau anului ultimei ediţii ce mi-a fost accesibilă; scrierile sînt citate după paginile ultimei ediţii menţionate în lista de abrevieri. Este inutil să mai adaug că lista abrevierilor nu are pretenţia de a fi o bibliografie completă a semanticii şi nici nu este o listă a operelor citite sau consultate pentru redactarea prezentei lucrări, ci doar a operelor ce au fost utilizate pentru trimiteri.

Unele părţi ale acestei lucrări au apărut, într-o formă mai mult sau mai puţin diferită, în diverse reviste. Multe părţi ale textului, înaintea sau în cursul redactării, au fost discutate cu studenţii cursului de filozofie a limbii, ţinut la Roma între 1962 şi 1965; am primit de la ei multe sugestii de care am încercat să ţin seama. O versiune engleză mai succintă a capitolelor II, III şi VIII a apărut în revista « Foundations of Language ».

TULLIO DE MAURO

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE LA ACEASTĂ EDIȚIE

Această a treia ediție, în afara modificărilor de stil și corectării greșelilor de tipar, conține în text completări și adăugiri realizate deja pentru ediția engleză a capitolelor asupra lui Wittgenstein (*L. Wittgenstein. His Place in the Development of Semantics*, Reidel, Dordrecht, 1967) și pentru traducerile franceză (Payot, Paris, 1969) și spaniolă (Planeta, Madrid). Bibliografia este adusă la zi pînă în 1970.

În apendice se prezintă o încercare de teorie formală a semnificației, a cărei primă redactare datează din 1968. Ea reflectă experiențe ale unor cercetări personale, care au urmat acestei *Introduceri*, ca și comentariul la *Cursul* lui Saussure și cercetări de sociolingvistică, cît și discuții cu prieteni și colegi de studiu. Este evident (sper) ceea ce-i datorez *Noologiei* lui Luis Prieto, și nu mai puțin discuțiilor avute cu el. Se subînțelege în text, și-mi face plăcere să exprim aici, ceea ce datorez cercetărilor semiotice subtile și profunde ale lui Emilio Garroni, obiecțiilor și aprecierilor sale, ca și discuțiilor repetate avute cu René Amacker, Francesco Antinucci, Nino Dazzi și Raffaele Simone.

Pentru cîteva zeci de pagini de text, această listă de mulțumiri poate părea prea lungă. Totuși, seria problemelor asupra cărora insistă acele puține pagini este foarte bogată, în ele schițîndu-se o teză ca cea a construirii unei teorii analitice și formale a semnificației lexicale (noemă) concepută ca un nucleu psiho-sociologic, în mod logic, non-formal. Aceasta este o teză radical opusă celei a majorității studiilor

semantice existente care, dacă recunosc natura non-formală a semnificației, sînt ele însele intuitive și beletristice, și, dacă sînt formale și analitice, concep semnificația ca o realitate ea însăși analitică și logico-formală. Multiplele mulțumiri vor fie să exprime gratitudinea față de cei care m-au ajutat să evit pozițiile facile ale majorității, fie să semnifice că teza opusă este din nou propusă aici, nu doar și nu atît coroborată cu o aprobare, cît verificată prin prezentarea unor obiecții și dezacorduri foarte serioase.

T.D.M.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I

ANTINOMII SEMANTICE

Se pare că este imposibil să ne îndoim de faptul că vorbele au un sens. Desigur, se poate întîmpla să punem la îndoială sensul exact al unui cuvînt. Dar pare evident că dacă cuvintele sînt cu adevărat cuvinte, și nu o înșirare lipsită de sens, de sunete sau litere, ele trebuie să aibă un sens. Acest fapt, anume că vorbele semnifică ceva, este o realitate extrem de familiară oricui. Semnificația aparține unei sfere de lucruri prezente în mod nemijlocit în raza experienței noastre. Nu există deci nici un motiv pentru a considera că o realitate atît de ușor experimentabilă nu poate fi obiectul reflecției noastre, al cunoașterii noastre științifice. Dimpotrivă, dat fiind că, începînd din Renaștere, sîntem obișnuiți să știm că nu există motive care să ne limiteze cunoașterea a ceea ce se prezintă experienței noastre, cunoașterea științifică a semnificației pare să fie nu o posibilitate, ci, ca să spunem așa, un imperativ. Dacă dăm cunoașterii științifice a semnificației numele pe care i l-a conferit un mare lingvist francez din secolul al XIX-lea, Michel Bréal, deci dacă-i dăm numele de *semantică*, putem spune că elaborarea și perfecționarea semanticii este o necesitate derivată din combinarea a doi factori: faptul că toate cuvintele noastre, dacă sînt cuvinte, au un sens și faptul că oamenii tind spre cunoașterea, într-o formă cît mai riguros posibilă, a ceea ce acumulează în experiența lor.

Și totuși, după cele afirmate mai sus, nu putem să nu amintim că în întreaga cultură a secolului al XX-lea se

aud voci care exprimă explicit sau implicit ideea că a construi o teorie a semnificației este, dintr-un motiv sau altul, imposibil. Lingvistica este o disciplină izolată, obscură și deci este foarte probabil ca numele lui Zellig S. Harris să nu evoce nimic în mintea celor mai mulți, atît în Europa cît și pe continentul american. Cu toate acestea, trebuie spus că Harris este unul din lingviștii de origine rusă căruia cunoștințele pe care le avem noi astăzi despre limbaj, cultura noastră lingvistică cea mai avansată, îi sînt datoare pentru multe idei și descoperiri însemnate și exacte. Și totuși Harris este, pentru a nu da decît un exemplu, un specialist care nutrește multe îndoieli asupra posibilității cunoașterii științifice a semnificației. Mai cunoscute sînt numele lui Heidegger, Sartre, [Eugen] Ionesco, Pirandello, Ortega y Gasset, care au teoretizat sau sugerat în diverse moduri faptul că tocmai cuvintele nu au semnificație.

Pe de o parte, deci, semantica pare o necesitate pe de alta, persoane autorizate spun că ea este imposibilă din motive tehnice sau chiar pentru că sensul este ceva inexistent, sau dacă există, nu poate fi sesizat în mod rațional. Astfel, în pragul semanticii, ne găsim în fața unei dileme între necesitatea și imposibilitatea cunoașterii științifice a semnificației. Pentru a înțelege motivele dilemei, cel puțin într-o primă aproximare, ne propunem să răspundem imediat celei care este, în mod evident, întrebarea esențială în dezbaterea dintre susținătorii convinși ai semanticii și sceptici, fiind de asemenea întrebarea-cheie a semanticii însăși și anume, dacă acceptăm că această disciplină poate avea dreptul la existență. Să ne întrebăm, prin urmare, ce este și cum poate fi definit ceea ce denumim prin semnificație.

Cînd ne întrebăm ce este semnificația, putem răspunde printr-o primă aproximare spunînd că semnificația este ceea ce ne comunică un semn. Un asemenea răspuns slujește destul de bine în întrebuințările curente. Dacă un polițist ne oprește pe drum și ne întreabă dacă știm care este semnificația unui indicator rutier oarecare, înțelegem foarte bine ce vrea să ne spună și nu-i cerem, desigur, să definească în prealabil ce înțelege prin cuvîntul *semnificație:* înțelegem prea bine, deci, că polițistul ne întreabă dacă știm sau nu că indicatorul comunică interdicția de a coti la stînga sau de a menține o viteză mai mare de 50 de kilometri pe oră și altele asemănătoare. Într-o primă aproximare putem spune deci că, în cadrul limbajului verbal, semni-

ficația este ceea ce comunică un semn lingvistic. Dacă însă reușim să ne eliberăm pentru o clipă de repetarea stereotipă a acestei formule și o privim cu oarecare detașare, vedem imediat că ea are un sens numai dacă se știe deja ce este un semn lingvistic. Pentru a vorbi într-un mod puțin mai «specializat», putem spune că definiția uzuală a sensului implică definiția semnului lingvistic.

Desigur, sensul a primit și definiții mai complicate: așa de pildă, s-a spus că sensul este o «engramă», o «depunere în memorie», un «conținut expresiv», un «punct de referință obiectiv (sau legat de obiect)» etc. Lista ar putea fi continuată ușor: definițiile tehnice ale sensului sînt atît de numeroase încît, încă acum patruzeci de ani, Ogden și Richards [1923], în cartea dedicată «semnificației semnificației», au fost obligați să introducă nu mai puțin decît 16 clase diferite pentru a ordona zecile de definiții tehnice deosebite. Cu toate acestea, nici definițiile tehnice nu evită ceea ce am stabilit în legătură cu definiția curentă. Clasele unităților denumite «engrame», «depuneri în memorie», «conținuturi expresive», ori «referințe obiective» etc. sînt încă prea vaste. Ele sînt genuri față de care sensul reprezintă specia: de pildă, «engrame», urmele lăsate în memorie (sau, după o teorie mai veche și nerecomandabilă astăzi, de-a dreptul în protoplasmă) de către stimulenți exteriori, sînt nenumărate; nu este suficient deci să spunem «sensul este o engramă»: dacă vrem să fim exacți, trebuie să precizăm că sensul este într-adevăr o engramă, dar «o engramă asociată unui semn lingvistic». În mod analog, cînd spunem că «semnificația nu are nimic mental, psihologic; semnificația este un lucru, un punct de referință obiectiv», dacă nu vrem ca definiția noastră să rămînă vagă din moment ce lucrurile sînt nenumărate (într-adevăr, ce anume nu este un lucru?), trebuie să precizăm că «semnificația este un lucru indicat de un semn lingvistic». Prin urmare: începînd cu cea obișnuită și terminînd cu cele mai tehnice, definițiile semnificației par să nu reușească să evite definirea semnului. În mod evident, nici recenta definiție avansată de un structuralist maghiar, după care «semnificația este ceea ce determină caracterul regulat al întrebuințării unui semn, sau ceea ce determină posibilele 'denotata' ale semnului», nu reușește să evite definirea semnului.

Întrebarea esențială a semanticii «ce este semnificația?» trimite, prin urmare, în mod logic, la o altă întrebare: «ce

este semnul?». Pentru a răspunde, să încercăm în primul rînd să pornim tot de la definiţiile curente, deschizînd orice dicţionar bun la articolul *semn*. De pildă, după excelentul *Dizionario enciclopedico italiano* semn este «orice lucru (sau obiect, fapt, fenomen) care, în afară de a se desemna pe sine însuşi, mai este şi o manifestare mai mult sau mai puţin nemijlocită a unui alt lucru de care este legat într-un anume fel». Mai puţin precis, *Larousse*-ul explică la articolul *signe*: «ce qui sert à représenter: *les mots sont les signes des idées*. Manifestation extérieure de ce qu'on pense, de ce qu'on veut...». Şi mai simplificat, *Concise Oxford Dictionary* scrie sub cuvîntul *sign* [2]: «thing used as a representation of something», «lucru folosit ca reprezentare a ceva». Deci, semn este ceea ce se leagă de ceva, care-l evocă şi-l reprezintă. Dacă această relaţie nu este clară sau, cu atît mai puţin, nu se presupune a exista (cum presupunem atunci cînd auzim un cuvînt într-o limbă necunoscută, sau un cuvînt necunoscut din limba noastră), nu putem spune dacă un «obiect, fapt, fenomen» este sau nu este semn. Cu alte cuvinte: semn este ceea ce are (sau se presupune că are) un înţeles. Aceasta ne duce la concluzia că definirea semnului implică definirea semnificaţiei.

Desigur, şi în cazul semnului este posibil să dăm o definiţie oricît de tehnică. Putem reboteza semnul (sau cel puţin o parte a semnelor) «monem», ca Frei şi Martinet, după ce am precizat, însă, că «orice semn lingvistic comportă un înţeles». Sau îi putem urma pe redactorii de lingvistică ai *Dicţionarului enciclopedic italian* care, cîteva rînduri după definiţia curentă, precizează că semn este «orice parte a unui procedeu vizual (sau perceptibil senzorial) de comunicare a gîndirii». Dar şi în spatele acestor definiţii nu este greu de găsit aluzia la semnificaţie: pentru a şti dacă un lucru este sau nu un «monem», în ultimă instanţă trebuie să ne întrebăm dacă presupune sau nu o semnificaţie; la fel pentru a şti dacă un lucru («obiect, fapt, fenomen») este sau nu «parte a unui procedeu vizual, sau perceptibil senzorial, de comunicare a gîndirii» trebuie să ştim mai întîi dacă o anumită serie de obiecte, fapte, fenomene, comunică sau nu comunică ceva, deci au sau nu au un sens.

Astfel, dacă definiţia semnificaţiei o implică pe cea a semnului, definiţia semnului implică, la rîndul său, pe cea a semnificaţiei. Nu ştim ce este semnificaţia dacă nu ştim ce este semnul; dar nu putem stabili ce este semnul dacă nu

ştim deja ce este semnificaţia. Acesta este primul şi cel mai grav cerc vicios în care este prinsă gîndirea lingvistică tradiţională (un altul, cum vom vedea, a fost identificat de Ludwig Wittgenstein).

O tentativă de ieşire din această situaţie a fost făcută acum cincizeci de ani de Ferdinand de Saussure, şi a fost reluată mai tîrziu de lingvişti şi teoreticieni danezi ca Louis Hjelmslev şi Niels Egmont Christensen. Înainte de a prezenta această tentativă, este utilă o succintă premisă terminologică: pînă acum, folosind 'semnificaţie' şi 'semn', nu am făcut nici o distincţie explicită între semnificaţia frazei şi semnificaţia unui cuvînt izolat, între semn lingvistic în sensul de frază şi semn lingvistic în sensul de cuvînt izolat (« monemul » lui Frei şi Martinet, « hiposemul » lui M. Lucidi). Este util să remarcăm că, deşi găsim chiar la Saussure o oscilaţie analoagă, totuşi, expunînd în cele ce urmează ideile saussure-iene, prin 'semnificaţie' şi 'semn' ne vom referi la semnificaţia cuvîntului izolat şi la semnul reprezentat de cuvînt. Care este, prin urmare, sensul experienţei lui Saussure? Caracteristica definiţiilor tradiţionale date semnificaţiei şi semnului, spune în esenţă Saussure, este prezentarea semnificaţiei şi semnului ca două entităţi diferite. Cu toată varietatea aparentă a definiţiilor, şi cu toate că responsabilitatea definirii semnificaţiei în acest mod revine mai ales celor pe care Saussure îi numeşte « filozofi », pe cînd responsabilitatea definirii « semnului » revine mai ales « lingviştilor », deci unui mediu cultural diferit, această caracteristică pune pe acelaşi plan fundamental definiţiile tradiţionale fie ale semnificaţiei, fie ale semnului. Odată admis acest dualism, după Saussure este inevitabil ca, încercînd să detectăm semnul, să ne dăm seama că am găsit semnificaţia. În loc să deplîngem existenţa unui cerc vicios, trebuie să fim conştienţi de această stare de fapt. Trebuie să renunţăm de a mai considera semnul ca o formă ce are un anume înţeles, şi semnificaţia ca o entitate indicată de semnificant; în schimb, trebuie să concepem semnul ca uniune indivizibilă a semnificatului cu semnificantul, a conceptului cu imaginea acustică. Pentru a ilustra mai bine această unitate indivizibilă, Saussure recurge la o comparaţie: semnificat şi semnificant, concept şi imagine acustică, gîndire (sau activitate psihică în general) şi formă externă, acustică, sînt ca cele două feţe ale aceleiaşi foi de hîrtie: una nu poate exista fără cealaltă, tăieturile făcute

într-una sînt făcute și în cealaltă. Definiția semnului ca uniune de semnificat și semnificant atestă această stare de lucruri și, mai ales, pare să ne scoată din cercul vicios în care mulți «filozofi» și lingviști au căzut cu adevărat.

Saussure nu a fost singurul care a afirmat existența unei legături strînse între semnificat și semnificant. Și spunînd aceasta nu ne gîndim doar la lingviștii danezi, amintiți deja, ci vrem să amintim aici de Croce. Cine cunoaște situația culturii italiene mai recente și cea a lingvisticii fie italiene, fie străine, va înțelege că l-am amintit aici pe Croce nu fără o oarecare ezitare. Chiar dacă nu de toți (și e de ajuns să-i amintim pe E. Cassirer, W. M. Urban, E. Coseriu), Croce și Saussure au fost pe rînd idolatrizați și disprețuiți, aclamați și combătuți ca reprezentanții unor concepții opuse despre limbaj și lingvistică. Ca mediu istoric, formație culturală, mentalitate, ei nu par să aibă vreun punct de contact. Fapt este, însă, că în ce privește raporturile între semnificat și semnificant, între conținuturile expresive și formele ce le exprimă, cu toată deosebirea profundă a părerilor în alte privințe, considerațiile lui Croce coincid în esență cu cele ale lui Saussure. Comparația cu «foaia de hîrtie» i-ar fi plăcut profesorului lui Croce, lui De Sanctis: și într-adevăr, comparația ilustrează bine acea strînsă unitate indivizibilă de conținut și de formă expresivă pe care Croce, continuîndu-l pe De Sanctis, o postulează încă din primele sale lucrări. Pentru Croce, ca și pentru Saussure, conținutul nu există în afara formei care-l exprimă și forma nu este nimic, este materie inertă, dacă ne-o imaginăm despărțită de conținut. Chiar și căldura cu care lingvistul elvețian polemizează cu lingvistica tradițională și cu logica nu mai puțin tradițională, care pretind să lucreze cu formele făcînd abstracție de semnificație și cu semnificația izolată de forme, se regăsește perfect în polemica violentă a lui Croce împotriva lingvisticii și logicii tradiționale acuzate, în maniera lui Saussure, de a lua drept realități niște entități care, disociate, sînt simple abstracțiuni inconsistente.

Două personalități autorizate, renunțînd la obișnuitul refren cultural afirmă, prin urmare, cu toată forța, unitatea indivizibilă a semnificatului și semnificantului, adăugînd că numai în această unitate limbajul și formele lingvistice există cu adevărat. Și totuși, aceste două voci, în aparență atît de sigure, sînt în realitate pline de îndoială. În ambele cazuri, nu este ușor de demonstrat acest lucru. Croce, cel

puțin în tinerețea și maturitatea sa, aparține «lumii certitudinii»; el nu se mulțumește cu ceea ce este vag problematic, nici nu se complace în controverse. În cazul lui Saussure există o dificultate de ordin filologic: Saussure nu a scris el însuși, după cum se știe, acel *Cours de linguistique générale* care-i poartă numele (și nu l-a scris, cum presupusese de fapt M. Lucidi, fără îndoială din cauza incertitudinii care plana încă asupra unora dintre ideile, după opinia sa, fundamentale). *Cursul* a fost redactat de trei elevi devotați care au elaborat o lucrare unitară pe baza însemnărilor maestrului, a notițelor altor elevi și ale lor personale, de la cele trei cursuri diferite de lingvistică generală, ținute de Saussure la Geneva. Dorința de a explica unele neclarități care păreau inerente unor pasaje ale *Cursului* și, inițial, un simplu scrupul filologic, a făcut ca în ultimii ani să se caute și să se recitească «izvoarele manuscrise» de care s-au slujit acum o jumătate de secol cei trei autori. Dar lucrările lui Godel și Engler asupra manuscriselor lui Saussure au depășit limitele filologiei pure. Însemnările au dezvăluit un Saussure ce căuta încă soluții satisfăcătoare în probleme fundamentale, un Saussure care refuza să-și pună ideile pe hîrtie, deoarece era convins că trebuia să le mai precizeze și să le mai aprofundeze, un Saussure prea puțin sau deloc saussure-ian. În fața oscilațiilor și completării argumentelor de la unul la celălalt din cele trei cursuri, editorii, care-și propuseseră să ajungă la o redactare unitară, au sacrificat orice deviere a expunerii, au completat lacunele de care Saussure era conștient, au îndepărtat orice dovadă de nesiguranță.

Dintre toate, aici ne interesează mai ales o îndoială manifestată de Saussure față de elevii săi. În ultima parte a unei prelegeri din al doilea curs de lingvistică generală, din 7 decembrie 1908, după ce expusese o serie de idei care vizau tocmai definiția semnului ca sinteză între semnificat și semnificant, Saussure adaugă că în această privință există ceva «neclar», «misterios». Față de ideile expuse și susținute în primul său curs de lingvistică generală, se proiectează umbra misterioasă a incomunicabilității. Cine are răbdare să urmărească expunerea care urmează acestei introduceri, își va da seama că, într-adevăr, ideile lui Saussure nu numai că nu explică cum se pot înțelege două persoane, ba chiar, dezvoltate logic, duc la concluzia că două persoane, vorbind, nu pot să se înțeleagă. Saussure a fost,

cu siguranță, conștient de aceasta, dovadă că în ultimul din cele trei cursuri a încercat, cum vom vedea, o cale nouă și cu totul diferită.

Atitudinea lui Croce necesită, pentru a fi înțeleasă, încă mai multă atenție. Croce nu și-a manifestat niciodată în mod explicit îndoiala asupra acelei filozofii a limbajului bazată, cum se știe, tocmai pe identitatea conținutului cu forma: totuși, în ultimii zece ani de viață, și-a schimbat în mod radical vechile puncte de vedere, căutînd, însă, să nu piardă legătura cu gîndirea sa anterioară. Forma eseistică, preferată și teoretizată de el, în care terminase tratarea sistematică din *Filosofia dello spirito*, a permis și realizarea unei posibilități de acest fel. Pentru teoria limbajului și a raportului dintre semnificație și formă, punctul critic este reprezentat de o lucrare din 1941: în aceasta, cum vom vedea mai departe, Croce prezintă, pe de o parte, o viziune cu totul nouă a procesului comunicării, pe de alta, încearcă să reafirme vechea teorie a identității dintre conținut și formă printr-un argument care mai fusese folosit anterior. Așa cum bănuise și scrisese prietenul său Karl Vossler și cum îi obiectase la un colocviu din 1939 pe atunci tînărul cercetător italian Silvio Ceccato, teoria aceea nu explica îndeajuns de bine cum era posibilă comunicarea între două persoane diferite, și nici cum o aceeași persoană putea înțelege, într-un moment ulterior, ceea ce ea însăși spusese mai înainte. În *Poesia* Croce scrisese deja în legătură cu aceasta: « . . . doctrina *communicatio idiomatum* prin voința lui Dumnezeu, căci această doctrină conține în ea, deși într-o formă mitologică, adevărul: oamenii se înțeleg între ei, pentru că toți există, se mișcă, trăiesc întru Dumnezeu »[1]. În lucrarea din 1941, el aducea noi argumente: « Problema înțelegerii reciproce a vorbitorilor și-a pierdut vălul de mister care o împresura, deoarece a fost raportată la conceptul de spirit, universal-individual, care este în mod intrinsec societatea și comunicarea ființelor între ele, fără de care nici istoria și nici lumea n-ar exista ».

Or, dacă Croce ar fi scris aceste cuvinte cu treizeci de ani în urmă, ele ar fi avut fără îndoială sensul pe care îl au la prima vedere; Croce la începutul secolului nostru gîndește și crede cu adevărat că oamenii și lucrurile nu sînt altceva decît stele efemere, măști pestrițe ale acelei realități

---

[1] Cf. **Benedetto Croce**, *Poezia*, București, 1972, p. 278.

unice, supraindividuale, reprezentate de Spiritul absolut. În anii aceia, Croce putea într-adevăr să explice cum comunică două persoane, trimiţînd la explicaţia existenţei Spiritului supraindividual, oamenii nefiind altceva decît încarnări şi instrumente trecătoare ale sale. Dar cu totul altul era Croce în 1941. (Este cazul să lămurim aici un fapt: limbajul şi limba sînt, putem spune, baza vieţii noastre, dar o bază are valoare doar ca bază a unui edificiu; îi înţelegem cu adevărat forma şi funcţia doar dacă ne gîndim la structura întregului edificiu. În consecinţă, nu este posibil a vorbi despre o limbă în mod serios fără a o înscrie în contextul societăţii care o foloseşte şi a o face să trăiască în contextul culturii pe care ea o «actualizează», cum se obişnuieşte să se spună de la Hegel încoace. În mod analog, nu poate fi înţeleasă o teorie a limbajului şi a limbii, a formelor lingvistice şi a semnificaţiei, fără a o pune în legătură cu filozofia autorului său. Din această cauză, aici şi în alte capitole, în cursul tratării, va fi adesea necesar să atingem probleme ce nu aparţin semanticii şi teoriei limbajului). În 1941, Croce era un om care cîştigase o vastă experienţă în analizele istorice, angajat de ani de zile în lupta aproape singulară împotriva unei puteri politice concrete şi care, în polemica cu panlogismul lui Gentili, aşa cum a arătat Garin, regăsise sentimentul valorii persoanelor şi instituţiilor în realitatea lor circumscrisă şi reală. Cînd acest Croce invocă Spiritul absolut ca *deus ex machina*, care garantează atît comunicarea, cît şi suprapunerea perfectă în conţinut şi formă, ne este permis să credem că el efectuează o ultimă încercare pentru a împăca ceea ce este de neîmpăcat: realitatea comunicării, experimentabilă zilnic, şi teoria sa despre identitatea conţinutului şi formei. Dealtfel, fapt este că în scrierile următoare, după cum s-a mai amintit, el a abandonat această teorie. Totul ne face să credem, deci, că faptul de a recurge la Spiritul supraindividual pentru a explica comunicarea este, în lucrările din 1941 ale lui Croce, echivalentul exact al observaţiei saussure-iene după care, pe baza unor idei despre sens, există ceva «neclar», «misterios» în procesul comunicării. Ca şi cea a lui Saussure, teoria lingvistică a lui Croce, în ambele cazuri fără intenţia vădită a autorului, duce implicit, ca extremă consecinţă, la afirmaţia că procesul de comunicare sau nu are loc, sau are loc într-un mod care scapă controlului şi înţelegerii raţiunii individului real.

Acest fapt, consecință implicită și nescontată la Croce și Saussure, este concluzia explicită care, pornind de la tradiționalele idei aristotelice și carteziene despre limbă, este dedusă și formulată direct de Ludwig Wittgenstein. Distanța care-l separă pe Saussure de Croce, îl separă pe Wittgenstein atît de unul, cît și de celălalt. În capitolele centrale ale acestei cărți vom încerca să apreciem această distanță într-o formă obiectivă, pe baza operelor. Dar pentru a ne putea imagina distanța enormă care separă cele trei personalități, merită să amintim «portretele» care ne-au rămas despre ei. Sînt portrete care, în mare parte, surprind aspecte exterioare, dar astfel de aspecte aparțin personalităților superioare, și aveau desigur rădăcini foarte adînci în *humus*-ul moral și intelectual al personalității. Prin diversitatea lor, ele ilustrează în esență, mai bine chiar decît orice analiză minuțioasă și documentată, diversitatea de *ethos* și de cultură care-i îndepărtează și-i separă pe Saussure, Croce și Wittgenstein. «Persoana lui te făcea să-l iubești ca om de știință. Rămîneai uimit văzînd ochii aceia albaștri, plini de mister, percepînd realitatea atît de riguros și exact. Vocea, armonioasă și învăluitoare, anula ariditatea și asprimea faptelor gramaticale. În fața lui, în fața eleganței sale tinerești și aristocratice, nimeni n-ar fi putut presupune că vreodată i s-a reproșat lingvisticii de a fi prea puțin vie»: astfel este descris Saussure de cel mai mare dintre elevii săi, Meillet. Profesorul din Geneva nu are prea multe trăsături comune cu «senatorul Croce», «senator numit pe baza venitului»: «Măsura și antipatia pentru tot ceea ce este slăbiciune și trufie, erau dictate tatălui meu în primul rînd de deosebita sa constituție fizică, de om care avea o rezistență formidabilă la masa de lucru și care, în mod instinctiv, își apăra acea rezistență evitînd tot ceea ce simțea că i-ar fi fost dăunător, de la mîncărurile prea grele pînă la obositoarea gimnastică mondenă; și de constituția sa morală de om pentru care viața, a sa și a altora, însemna doar datoria pe care și-a ales-o... Și... austeritatea tatălui meu — o austeritate care nu avea nimic moralizator sau puritan în ea, ambele, atitudini care nu-i erau doar străine, ci îl iritau — era caracterul cel mai profund meridional al casei din strada Trinità Maggiore... Austeritatea aceea... era abruțeză și nu napoletană. În privința aceasta, tatăl meu nu a fost nicicînd napoletan, în timp ce în cu totul alte privințe era napoletan: propensiunea pentru

teatru, acel amestec deosebit de sinceritate și de umor care este privilegiul civilizației napoletane (și marele său produs, chiar dacă tinde spre o rapidă degenerare în frivolitate)...». Portretul lui Croce în vîrstă, schițat de fiica sa, poate fi ușor integrat celui al lui Croce matur pe care ni l-a lăsat Serra, care a remarcat la el «expresia unei exigențe intime și severe, care nu se mulțumește cu compozițiile abstracte, și este legată, prin tehnicismul și doctrina sa, de momentele reale ale vieții etice și de angoasele adevărate ale meditației, legată, am spune, de solid, de concret, de frămîntarea care este numai a lui și unică în tot universul. Astfel, prin bonomia liniștită, nesfîrșită, puțin molatecă și surîzătoare a chipului său de napoletan miop și lipsit de gesturi, se dezvăluie din cînd în cînd masca dură, apăsătoare, întunecată, a unui gînd necunoscut».

Cu totul alt fel de om era filozoful vienez, inspirator a două curente filozofice ce au răsturnat rînduiala tradițională a culturii europene, care se plimba pe aleile unei universități americane îmbrăcat în așa fel încît putea fi luat drept «a tramp» [un vagabond]; sau care, plimbîndu-se într-o noapte cu Norman Malcolm, îi arăta pe cer Casiopeea și încerca să-l convingă cu seriozitate că acea constelație reprezenta clar un W, inițiala numelui său și, pînă la urmă, se enerva cu adevărat pentru că Malcolm, glumind, susținuse că reprezenta, dimpotrivă, în mod evident, un M răsturnat.

Analiza operelor lor va confirma cît de mare este distanța care-i desparte pe Croce, Saussure și Wittgenstein. Dar, cu toată această deosebire, filozoful din Viena, care, așa cum se va vedea, deosebindu-se de Croce și Saussure, nu numai că nu respinge, ci acceptă cu totul ideile tradiționale despre limbă și limbaj, omul acesta atît de deosebit ajunge în mod explicit la aceeași concluzie care se profilează ca o consecință implicită a gîndirii celorlalți doi oameni de știință: «limitele limbajului meu arată limitele lumii mele»; «lumea este lumea *mea*: acest lucru este evident prin faptul că limitele limbajului (ale acestui limbaj al meu pe care numai eu singur îl înțeleg) arată limitele lumii *mele*».

Îndepărtați în timp și în cultură, inspirați în mod diferit și tinzînd spre țeluri diferite, cercetători izolați și curente de cercetare și de gîndire converg, voit sau nu, conștient sau nu, aproape totdeauna ignorîndu-se, spre o aceeași concluzie. «Filozofii», care de la Platon și Aristotel pînă

la Descartes și Wittgenstein din prima perioadă, au lucrat, așa cum le-o reproșau Saussure și Croce, pornind de la ipoteza că sensul poate fi definit în sine, forma nefiind altceva decît un suport material neglijabil al acestuia, și lingviștii care (condamnați și ei de Croce și Saussure pentru aceasta) au studiat timp de un secol formele fără să se intereseze de sens, considerat ca o palidă umbră a acestora, par să străbată căi diferite. În realitate, așa cum a văzut Saussure (și probabil că și Croce s-a gîndit la aceasta), calea lor este totuși aceeași: o cale ce se învîrtește pe loc în căutarea, repetată zadarnic, de a înțelege semnificația fără semne și semnele făcă semnificație. Acceptînd ideile implicite în modul de a filozofa al unora și de a face lingvistică al altora, Wittgenstein ajunge în mod explicit la consecința scepticismului semantic: omul vorbește, dar nu reușește să comunice cu ceilalți. Altfel decît Wittgenstein în prima sa perioadă, Croce și Saussure rup amîndoi cu ideile și metodele tradiționale și pornesc, încă de la început, spre direcții noi și diverse: totuși, incomunicabilitatea pare să fie și concluzia lor, nedorită, dar inevitabilă. Atît conformiștii, cît și răzvrătiții unei culturi pluriseculare și ierarhizate, par toți să dea dreptate misticilor, literați și filozofi, care de la Kirkegaard la Heidegger au teoretizat incomunicabilitatea ca o condiție normală, fiziologică a omului. Și, chiar dacă nu vor să le dea în mod explicit dreptate, este sigur că nu sînt în măsură să explice în termeni coerenți și raționali cum este posibil ca anumite forme să aibă o semnificație comună mai multor persoane și, prin urmare, cum este posibil ca oamenii să comunice.

Istoria gîndirii lingvistice, din antichitate și pînă la începutul secolului al XX-lea, ne pune, prin urmare, în fața unei alternative care ia forma unei adevărate dileme. Sau respectăm ideile directoare și tehnicile unei asemenea gîndiri, dar ajungem să conchidem că nu este posibilă comunicarea decît pe planul mistic al comunicării sufletelor cu Dumnezeu (lingvistul «pozitivist» al «faptelor concrete» contribuie la aceasta nu mai puțin decît «abstractul» Saussure, «idealistul» Croce, «matematizantul» Wittgenstein); sau, dacă această concluzie pare absurdă, dacă nu pare de contestat existența acestui fapt familiar și primordial care este comunicarea între oameni, este necesar să căutăm eroarea care poate fi prezentă în direcții disparate de gîndire și cercetare, în cultura lingvistică tradiție-

nală, să o izolăm, să demonstrăm că este o eroare, să o eliminăm din cadrul noilor cercetări.

Lucrarea de față urmărește în primul rînd să ilustreze această alternativă, căutîndu-i și clarificîndu-i cauzele istorice și logice. Dar urmărește și să respingă prima din cele două posibilități. O asemenea negare nu este nouă: nu numai în sensul că este implicită în comportamentul unei serii infinite de ființe umane care, de cînd este omul om, în fiece zi și în fiece clipă vorbesc și se înțeleg între ele (dealtfel, vorbesc în mod strălucit și se fac înțeleși foarte bine, chiar partizanii incomunicabilității); dar nu este nouă pentru că, așa cum se va vedea, se profilează încă din ultimele prelegeri ale lui Saussure, din ultimele scrieri ale lui Croce și din punctele de vedere elaborate de Wittgenstein în a doua fază a gîndirii sale. Spre asemenea poziții se îndreaptă și o parte a lingvisticii generale europene și americane: să amintim aici nume de lingviști ca Whorf, Hjelmslev, Pagliaro, la care s-au adăugat de curînd Mounin, Lyons, Prieto, Coseriu și Revzin. Cercetarea de față încearcă să apere ceea ce este nou și profund original în opiniile celor citați, și pentru aceasta, caută în primul rînd să identifice eroarea prezentă în toată gîndirea lingvistică, cu prea puține excepții izolate, pînă în pragul secolului al XX-lea: eroare care, cum vom încerca să arătăm, este un «păcat din prea multă încredere», este un exces de încredere, prost hrănit și prost ascuns de logicieni și lingviști, filozofi și gramaticieni, în virtuțile semantice ale formelor lingvistice și ale limbajului. O tradiție pluriseculară a pierdut din vedere aproape totdeauna că, în realitate, formele lingvistice nu au nici un fel de capacitate semantică intrinsecă: ele sînt instrumente, mijloace, mai mult sau mai puțin ingenioase, fără viață și valoare în afara prezenței omului, a comunităților istorice care le folosesc. Cu alte cuvinte, eroarea constă în afirmarea și credința că frazele și cuvintele semnifică ceva: numai oamenii, prin fraze și cuvinte, semnifică.

Nu în formele lingvistice în sine, ci în societățile care le folosesc se găsește garanția semnificației și comunicării. Dacă acest punct de vedere este dezvoltat pînă la consecințele sale, piere în primul rînd spectrul incomunicabilității; și, în al doilea rînd, este posibil să construim o semantică pe solide baze critice și istorice, o semantică ca teorie a semnificației în formele sale istoric determinate.

II

ARISTOTELISMUL LINGVISTIC ÎN ISTORIE ȘI ÎN «TRACTATUS»-UL LUI WITTGENSTEIN

1. «*TRACTATUS*»-*UL ÎN CULTURA LINGVISTICĂ MODERNĂ*

Ar fi greșit să se afirme că gîndirea lui Wittgenstein este complet necunoscută cercetătorilor semanticii și teoriei limbajului. Este suficient să spunem că *Tractatus logico-philosophicus* și *Philosophische Untersuchungen* sînt lucrări folosite și comentate în opere de mare însemnătate ca cele ale lui Ogden și Richards (1923, p. 89, 253), Urban (1939, p. 42, 276, 278, 293—4 etc.), Ullmann (1952, p. 302 ș.u.), Pagliaro (1952, p. 307 ș. u.), Wells (1954), Regnéll (1958, p. 184—5), Ziff (1960, p. 151, 173—4), Christensen (1961, p. 125 ș.u.). Și totuși, dacă referirile la cele două opere ale lui Wittgenstein sînt privite mai de aproape, se poate face o primă constatare: interesul pentru aceste lucrări este, ca să spunem așa, alternativ, în sensul că, de obicei, cine o citează și o folosește pe a doua, tinde să nici nu amintească titlul celei dintîi și viceversa; în al doilea rînd, fie că se vorbește despre prima, a doua sau de ambele opere, punctele amintite și discutate sînt în general puncte marginale în structura gîndirii lui Wittgenstein din prima și a doua perioadă; în sfîrșit, locul ocupat de menționarea și discutarea acelor puncte în structura lucrărilor citate este, în general, un loc secundar. În fapt, și cînd este cunoscută, gîndirea lui Wittgenstein nu pare să aibă o prea mare importanță pentru cel care se ocupă de semantică și de teoria limbajului. Atenția redusă acordată

lui Wittgenstein nu reiese destul de clar dacă nu adăugăm și că lucrările în care este amintit filozoful vienez sînt niște excepții: regula, pe care pare s-o respecte în general cercetătorul semanticii și lingvisticii generale este, în schimb, aceea prin care Wittgenstein este dat complet uitării [1].

O dovadă imediată a celor spuse poate fi obținută aducînd ca martori pe unii istorici recenți ai gîndirii lingvistice: Arens (1955) și Leroy (1963) îi amintesc și îi studiază nu numai pe gramaticieni și pe lingviști, ci și pe filozofii preocupați de limbă, cum ar fi Platon sau Crates din Malos, Smaragdus sau Sfîntul Toma d'Aquino, Vico sau Kant, Croce sau Husserl. Dar nici unul dintre ei nu amintește măcar numele lui Wittgenstein. Atunci cînd într-o lucrare de istorie a gîndirii lingvistice întîlnești acest nume (astfel se întîmplă, de pildă, citindu-l pe Apel, 1963, *passim*), ai de ce să rămîi mirat [2].

Cu toate acestea, gîndirea lui Wittgenstein, atît cea din prima, cît și din a doua fază, din epoca *Tractatus*-ului cît și din epoca acelor *Untersuchungen*, reprezintă și, mai mult, creează un moment de criză acută, deschizînd, apoi, perspective cu totul noi în istoria concepțiilor semantice și lingvistice. A ignora gîndirea aceasta, erorile și adevărurile sale, înseamnă a risca să apucăm pe căi indicate ca fără ieșire încă de Wittgenstein, înseamnă să ne lipsim de nenumăratele implicații, negative și pozitive, pe care înțelegerea acestei gîndiri le poate da și le dă celor care se ocupă de semantică.

---

[1] Această afirmație nu pare să-și fi pierdut încă valabilitatea. Schaff (1964) folosește doar *Tractatus*; Lyons, 1963, p. 1, 54, 75 și Lyons, 1968, p. 410, 488, folosește, este drept, în mod profund și pertinent, numai *Untersuchungen*. În general, numai cercetătorii de formație filozofică sînt înclinați să ia în considerație ambele opere ale lui Wittgenstein în vederea unei teorii a semnificației: cf. Schaff, 1965, p. 69—75, 236—8, 271. O excepție parțială o constituie N. Chomsky: il ignoră pe Wittgenstein în epoca *Structurilor sintactice* (din 1957); dar referirile la Wittgenstein sînt în schimb frecvente în notele din *Cartesian Linguistics* (= Chomsky, 1966), unde sînt menționate ambele opere ale lui Wittgenstein. Este vorba, însă, de referiri destul de superficiale și, oricum, marginale. Chomsky rămîne pentru moment în afara criticii făcute de Wittgenstein, în a doua sa perioadă, doctrinelor metafizice ale universaliilor și nici nu reușește să creeze o teorie semantică satisfăcătoare (fapt de care el însuși este pe deplin conștient).

[2] Numele lui Wittgenstein continuă să fie ignorat în istoriile gîndirii lingvistice, chiar și în cele dedicate în mod special secolului al XX-lea: Bolelli, 1965; Lepschy, 1966; Malmberg, 1966; Robins, 1967.

Interesul redus al cercetătorilor semanticii și teoriei limbajului pentru Wittgenstein nu a rămas fără consecințe în interpretarea curentă a gîndirii sale. Cunoscătorii ei știu prea bine că nu numai în *Untersuchungen*, dar încă în *Tractatus* există o teorie a semnificației și a limbii: dar această teorie a rămas în general în umbră. Cei direct interesați s-o valorifice, cercetătorii semanticii și limbii, cum s-a văzut, îl ignoră de obicei pe Wittgenstein, în vreme ce atît logicienii, cît și în general filozofii, nu numai că nu-l ignoră, ci dimpotrivă, folosesc opiniile sale. S-a întîmplat, deci, ca aspectele cele mai discutate și cunoscute din *Tractatus* să fie cele privitoare la logică și morală, și nu la limbă. Printre primii, Carnap (1928, p. 261) sublinia că două din meritele cele mai de seamă ale amintitului *Tractatus* sînt contribuțiile de logică și atitudinea etică; și tocmai aceste două aspecte au polarizat atenția unor oameni de știință ca Scholz (1962, p. 143), Weinberg (1950, *passim*), Colombo (1954, *passim*), Barone (1953, p. 95—122). Este adevărat că ultimul dintre acești cercetători vorbește despre «solipsismul lingvistic» al lui Wittgenstein, dar, în mod evident, ceea ce accentuează el este, ca să spunem așa, substantivul și nu adjectivul. Mai mult, teoriile lingvistice ale lui Wittgenstein sînt prezentate ca un fel de punte construită pentru a ajunge la anumite concluzii logice sau la o anumită atitudine etică de factură mistică. M. Black, care analizează *Tractatus*-ul mai ales sub aspect lingvistic (Black, 1953, p. 177—209) și G. H. von Wright după care «*Tractatus*-ul poate fi definit ca o sinteză între teoria funcțiilor adevărului și ideea că limba este un tablou al realității» (von Wright, 1958, p. 8) sînt niște excepții însemnate: acești cercetători au recunoscut pe deplin partea esențială privitoare la teoriile lingvistice din *Tractatus* [1].

Mai există și un alt motiv pentru a explica de ce partea amintită nu a fost totdeauna recunoscută într-un mod adecvat. În legătură cu *Tractatus*-ul lui Wittgenstein și cu teoriile lui Weinberg, Pagliaro scria: «Noțiunea de propoziție elementară, ale cărei substantive sînt nume proprii, adică identice cu obiectul pe care-l denumesc, nu este o noțiune a lingvisticii. Limba despre care vorbesc cei ce se ocupă de logica matematică nu este în realitate limba

[1] Acum, avem la dispoziție o excelentă monografie care analizează tocmai concepțiile lingvistice ale lui Wittgenstein: Gargani, 1966.

noastră, adică limbajul fonic simplu . . . » (Pagliaro, 1952, p. 309). Referindu-se doar la Wittgenstein, Barone a făcut o afirmație asemănătoare: « În doctrina lui Wittgenstein se întrevede un aspect de mare însemnătate: simbolismul lingvistic este studiat în forma sa de proiectare a realității; orice sugestie evocatoare a limbajului, funcția sa normativă, capacitatea de a constitui sfere diferite de cea cognitivă, sînt ignorate sau trecute cu vederea. Limbajul este considerat exclusiv instrument de cunoaștere . . . » (Barone, 1953, p. 103).

Cu alte cuvinte, teoriile lingvistice expuse de Wittgenstein în *Tractatus* s-ar referi mai degrabă la limbile artificiale, construite de logica simbolică modernă, decît la limbile « naturale », istorice, foarte deosebite de primele cum o știu prea bine chiar logicienii (Pasquinelli, 1957, p. 16 ș.u.; Bochenski-Menne, 1962, p. 16). Aceasta ar îndreptăți lipsa de interes a cercetătorilor semanticii și lingvisticii pentru *Tractatus*. Cu toate acestea, o asemenea concluzie exagerează întrucîtva ceea ce scriau într-adevăr Pagliaro și Barone și, mai ales, nu se adaptează realității *Tractatus*-ului. În acesta, desigur, Wittgenstein a luat deseori în considerație limbajul comun sub aspect logic, într-un scop ce ține mai ales de logică; totuși el nu studiază limbile artificiale, logice, ci tocmai limbile comune, nu enunțurile logicii simbolice, ci propozițiile vorbirii curente. Teoria sa este o teorie a limbilor istorice, « naturale », chiar dacă este o teorie logicistă, o teorie care accentuează (sau încearcă să accentueze) aspecte înrudite celor aparținînd limbilor artificiale. Că aceasta este efectiv o lipsă a teoriilor expuse în *Tractatus*, a fost dealtfel afirmat mai tîrziu de însuși Wittgenstein în *Philosophische Untersuchungen*, în care polemizează adesea cu propriile sale idei de odinioară. Discutînd concepția faptelor lingvistice care se desprind dintr-un pasaj al *Confesiunilor* sfîntului Augustin, concepție identică celei a lui Aristotel și Descartes, a tradiției sintactice și gramaticale a antichității tîrzii și a epocii moderne și chiar a *Tractatus*-ului, Wittgenstein se exprimă astfel: « 3. Augustin, se poate spune, descrie un sistem de comunicare *(Verständigung)*; numai că nu tot ceea ce noi numim limbă este acest sistem. Aceasta trebuie spus de fiecare dată cînd sîntem întrebați: « Este oare această reprezentare utilizabilă sau este inutilizabilă? » Răspunsul este atunci: « Da, utilizabilă, dar numai pentru acest domeniu strict delimitat, și nu pentru

întregul pe care îți închipuiai că-l reprezinți ». Cu toate aceste limite și cu toate oscilările datorate naturii alogice, prea puțin explicate, a limbilor istorice, nu există nici o îndoială că prima teorie lingvistică a lui Wittgenstein pretinde să se ofere ca teorie a limbii în totalitatea sa, a oricărei propoziții (Black, 1953, p. 180—7; Anscombe, 1959, p. 25 ș.u., 87—97).

Faptul că teoriile din *Tractatus* înțeleg să se refere la limbajul uzual, la limbile istorice, la propozițiile obișnuite, poate fi demonstrat dealtfel în două moduri. În primul rînd, pot fi enumerate pasajele din *Tractatus* în care referirea este evidentă sau de-a dreptul explicită; iată în cele ce urmează cîteva dintre exemplele cele mai marcante în acest sens.

« 3.II. Folosim semnul perceptibil în mod senzorial (semn vorbit sau scris etc.) al propoziției ca proiecție a unei situații posibile ». Aluzia la semnele « vorbite » ne face să credem că Wittgenstein nu se gîndește la enunțurile din logică, ci la propozițiile obișnuite. « 3.321. Două simboluri diferite pot avea în comun, așadar, un același semn (scris, vorbit etc.), în care caz ele semnifică în moduri diferite »: aici, atît referirea la vorbire, cît și sublinierea ambiguității semnelor, arată că autorul se gîndește la propozițiile curente și nu la semnele univoce ale unei limbi logice, artificiale și formalizate, adică « [3.325] ale unei limbi simbolice care ascultă de gramatica *logică* — de sintaxa logică ». « [3.323]. În limba obișnuită se întîmplă adesea ca același cuvînt să desemneze în diferite feluri — și deci să aparțină la simboluri diferite —, sau ca două cuvinte care desemnează în diferite feluri să fie folosite în propoziții aparent în același mod. Astfel, cuvîntul *este* poate apare în calitate de copulă, semn al identității și de expresie a existenței; *a exista* este un verb intranzitiv ca și *a merge* (ca verb de mișcare); *identic* apare ca un adjectiv; noi vorbim despre *ceva*, dar și despre faptul că *ceva* se întîmplă. (În propoziția « Roșu este roșu » în care primul cuvînt este un nume de familie și ultimul un adjectiv — aceste cuvinte nu au numai sensuri diferite; ele sînt *simboluri diferite*) ». Ca în cele de mai sus, și în pasajele citate în continuare, referirea la vorbirea curentă reiese în mod evident: « 4.002. Omul are capacitatea de a construi limbi în stare să exprime orice sens, fără a bănui cum și ce semnifică fiecare cuvînt. — Tot așa cum, dealtfel, vorbim chiar fără a cunoaște modul în care se produce fiecare

sunet. Limba obișnuită este o parte a organismului uman și nu este mai puțin complicată decît acesta. Nu este omenește posibil să extragem din ea logica limbii . . . Convențiile tacite pentru a înțelege limba obișnuită sînt extrem de complicate »; « 4.025. Traducerea dintr-o limbă în alta nu are loc prin traducerea fiecărei propoziții a uneia într-o propoziție a celeilalte limbi, ci se traduc doar părțile constitutive ale propoziției ». « 5.563. Toate propozițiile limbii noastre obișnuite, așa cum se prezintă, sînt în fapt perfect ordonate logic ».

Este limpede, prin urmare, că Wittgenstein încă în *Tractatus* a vrut să formuleze afirmații valabile pentru limbaj, limbi, propoziții și semne lingvistice în general. Rămîne de văzut, totuși, dacă asemenea afirmații surprind cu adevărat toate caracteristicile limbajului sau nu sînt valabile, cum a arătat Wittgenstein mai tîrziu, decît pentru o serie restrînsă a faptelor lingvistice (a se vedea în sensul acesta Black, 1953, p. 206—9).

O a doua dovadă, dacă mai este nevoie, rezultă din analiza nucleului esențial al teoriei lingvistice din *Tractatus* și mai ales din relatarea autobiografică a lui Wittgenstein însuși, despre felul în care s-a născut acest nucleu în mintea sa. Dar căutarea unei astfel de dovezi este doar unul din motivele, și pentru moment nu cel mai important, care ne determină să cităm aici *in extenso* această relatare. În scurtul, dar remarcabilul articol dedicat lui Wittgenstein, G. H. Wright scria:

> Partea cea mai veche din *Tractatus* este cea privitoare la logică. Wittgenstein elaborase principiile sale cele mai importante în această chestiune, înainte de izbucnirea războiului din 1914, și anume înainte de a împlini douăzeci și șase de ani. Mai tîrziu, a abordat o altă problemă: cea a naturii propoziției dotate cu sens. Wittgenstein mi-a povestit cum i s-a întîmplat să ajungă la ideea limbii ca tablou al realității. Se afla într-o tranșee pe frontul oriental și citea o revistă în care un desen schematic reproducea succesiunea posibilă a momentelor unui accident de mașină. Desenul funcționa în cazul acela ca o propoziție, deci ca descrierea unei stări de lucruri posibile. Această funcție putea fi îndeplinită grație echivalenței dintre părțile desenului și faptele reale. Atunci, Wittgenstein s-a gîndit că analogia putea fi inversată și se putea spune că o propoziție funcționează ca un tablou, în virtutea unei astfel de echivalențe între părțile *sale* și lume. Modul în care se combină părțile propoziției — *structura* propoziției — descrie o combinare posibilă a elementelor din realitate, o stare de lucruri posibilă (von Wright, 1958, p. 7—8).

Anecdota autobiografică povestită de Wittgenstein lui von Wright (dar nu numai lui: Malcolm, 1958, p. 68—9)

elimină orice îndoială asupra faptului că prin ideea de propoziție-tablou el înțelegea să sublinieze esența oricărei propoziții. Dar relatarea de mai sus deschide calea spre două observații importante. În primul rînd, precizia relatării lui Wittgenstein și o oarecare emfază care reiese și din expunerea lui von Wright atestă că pentru Wittgenstein ideea limbii-tablou nu era un corolar sau o simplă părere de moment pe cînd lucra la *Tractatus*, ci era, cum am încercat să arătăm, ceva mult mai important, chiar esențial. În al doilea rînd, este destul de evident că Wittgenstein și cei doi cercetători care relatează povestirea, consideră că ideea propoziției ca tablou al unei situații posibile este o descoperire a lui Wittgenstein. Mai mult, la modul general, Wittgenstein și pozitivismul logic au meritul, după opinia partizanilor acestui curent, de a fi fost primii și singurii care au atras atenția filozofilor asupra limbajului. S-a scris, de exemplu, că « toată istoria filozofiei ar fi avut un cu totul alt curs dacă cei mai mari gînditori ar fi fost cu adevărat conștienți de faptul că există un limbaj ». (Schlick, 1938, p. 179). Astăzi nu există nici o îndoială, și următoarele paragrafe ale prezentului capitol o vor arăta pe larg, că « mințile celor mai mari gînditori », de la Platon și Aristotel, pînă la Leibniz și Vico, s-au străduit să înțeleagă cum funcționează limbajul: în special în ce-l privește pe Aristotel, afirmația lui Schlick ar putea fi inversată cu totul pentru a spune că istoria gîndirii occidentale ar fi urmat o altă cale dacă gînditorul grec ar fi avut mai puțină încredere tocmai în faptul că limbajul există. Afirmația lui Schlick nu are temei în adevărata istorie a filozofiei: cum vom vedea la locul potrivit, ea este doar o dovadă în plus a faptului că lipsa de interes a lui Kant pentru limbaj a avut consecințe atît de profunde încît a făcut să fie uitată o bună parte a istoriei gîndirii. Oricum, noi vrem să arătăm că ideea propoziției ca tablou al unei situații și, prin urmare, ideea limbii ca repertoriu de imagini fidele ale realității este concepția cea mai răspîndită asupra faptelor de limbă, cea pe care o găsim în orice gramatică școlară și într-o întreagă tradiție seculară.

O asemenea concepție fusese deja identificată de Saussure ca fiind cea mai răspîndită:

În primul rînd, există concepția superficială a marelui public care nu vede în limbă altceva decît o nomenclatură... Pentru anumite persoane

limba, în ce privește esența sa, este o nomenclatură, adică o listă de termeni corespunzînd fiecare unui lucru... Această concepție poate fi criticată din mai multe puncte de vedere. Ea presupune că niște idei bine definite există înaintea cuvintelor...; în sfîrșit, ea ar presupune că legătura care unește un nume de un lucru ar fi o operație foarte simplă, ceea ce este extrem de departe de adevăr (Saussure, 1922, p. 34, 97).

Reluînd criticile lui Saussure și cele similare făcute mai tîrziu de alții (Trier, 1934; Hjelmslev, 1953, p. 31 ș.u.), Martinet a scris de curînd:

După o concepție foarte naivă, dar destul de răspîndită, o limbă este un repertoriu de cuvinte, adică de produse vocale (sau grafice), fiecare corespunzînd unui lucru; repertoriul sub denumirea de limba franceză pune în legătură cu un oarecare animal, calul, un anumit complex fonic notat sub forma *cheval*; diferențele dintre limbi s-ar reduce la diferențe de desemnare *(différences de désignation)*; pentru *cal*, engleza ar spune *horse* și germana *Pferd*; învățarea unei a doua limbi ar consta doar în reținerea unei nomenclaturi care s-ar găsi într-un paralelism desăvîrșit cu prima. Cele cîteva cazuri în care se constată totuși încălcări ale acestui paralelism ar fi «idiotisme»... Această noțiune de limbă-repertoriu se bazează pe ideea simplistă că întreaga lume se ordonează anterior viziunii umane, în categorii de obiecte total distincte în fiecare limbă (Martinet, 1900, p. 14–5) [1].

Nu există nici o îndoială (și o analiză ulterioară va confirma aceasta) că «ideea simplistă» despre care vorbește Martinet stă la baza concepției lingvistice din primele lucrări ale lui Wittgenstein și că o asemenea concepție coincide cu cea «superficială a marelui public» condamnată de Saussure. Dar nu este de ajuns să dovedim că această concepție a propoziției-tablou și a limbii-imagine a lumii este foarte răspîndită în cultura secolului al XX-lea; mai trebuie să arătăm că o atare concepție, nu numai că nu este nouă și revoluționară, ci este, dimpotrivă, tradițională și vetustă. Oricît ar părea de paradoxal, numai dacă avem răbdarea de a înțelege pînă la capăt cît de puțin revoluționară, cît de banală și arhaică este în schimb concepția lingvistică din *Tractatus*, putem aprecia la justa valoare aportul primelor lucrări ale lui Wittgenstein la istoria gîndirii lingvistice.

2. *ARISTOTEL ȘI ARISTOTELISMUL*

Prima sistematizare organică a concepției despre limbă ca repertoriu de elemente ce reflectă perfect elementele

---

[1] Cf. A. Martinet, *Elemente de lingvistică generală*, București, 1970, p. 28.

constitutive ale unei realităţi unice, universale, poate fi găsită încă din prefaţa succintului şi cunoscutului tratat al lui Aristotel *Despre expresie* (*De interpretatione* 16 a 2—8). Problemele de text şi de interpretare ale acestui pasaj nu împiedică totuşi să reiasă cu suficientă claritate poziţia de principiu a lui Aristotel:

> [Lucrurile care există, care se verifică] prin cuvînt sînt simbolurile sentimentelor sufleteşti, şi cele scrise [sînt simboluri] ale [lucrurilor care există] prin cuvînt; şi aşa cum semnele grafice nu sînt aceleaşi pentru toţi, nici [formele] fonice [nu sînt] aceleaşi; cele din [urmă], însă, sînt în esenţă semne, sentimentele sufleteşti sînt aceleaşi pentru toţi, iar lucrurile, ale căror imagini asemănătoare [sînt] aceste [sentimente], sînt de asemenea aceleaşi [pentru toţi].

Aceste idei nu sînt o descoperire a lui Aristotel. Ideea că între structura frazei şi structura procesului reprezentat de frază există un paralelism perfect este prezentă şi în Heraclit (Pagliaro, 1952, *Saggi*, p. 131—57), deşi într-un context de noţiuni ceva mai elementare. Într-adevăr, Heraclit dovedeşte în mod clar, în mai multe ocazii, că socoteşte numele o calitate obiectivă, inerentă lucrului: un fluviu, de exemplu, are calitatea de a avea un curent curgător şi deci ape în continuă schimbare, şi are, în aceeaşi măsură, calitatea de a avea un nume care este totdeauna acelaşi, care este stabil (Calogero, 1948, *Origini*). Astfel de păreri atestă persistenţa, la Heraclit, a unei mentalităţi pe care filologii clasicişti au denumit-o « arhaică » (Hoffmann, 1925, p. VII), dar pe care am numi-o mai degrabă « primitivă », dată fiind legătura sa cu atitudinea în favoarea formelor verbale ce pot fi regăsite tocmai în mentalitatea infantilă şi în culturile primitive (Piaget, 1926, p. 61—93; Lévy-Bruhl, 1960, p. 229).

Pentru a ajunge la concepţia mai matură aristotelică, cultura greacă trebuia în mod evident să se elibereze cu totul de asemenea rămăşiţe primitive. În această perspectivă, polemica antiheracliteană a Eleaţilor a avut o mare importanţă. Pe căi ce au prilejuit multe discuţii (după Calogero, în primul rînd pe calea punerii într-o ipostază non-conştientă, prin acea « entificare » a comportamentului lingvistic individual, de la participiul substantivat al verbului a fi, τὸ ἐόν, « cel care este », singurul cuvînt despre care se poate spune oricînd că « este »), Eleaţii au elaborat ideea Fiinţei unice, imobile, atemporale. Cuvintele oamenilor, în schimb, aşa cum a remarcat Parmenide, cu multiplicitatea

lor, cu sensul lor, cu distincțiile lor, se referă la realități multiple, la entități care sînt în devenire și în mișcare. Singura cale pentru a pune de acord concepția despre Ființă și uzul lingvistic era cea prin care se concepeau acestea din urmă ca « impuse prin convenție » și « non-conforme adevărului » (Parmenide B 8 Diels; Pagliaro, 1952, *Saggi*, p. 141, 57). În acest fel, și-a croit drum în cultura greacă conștiința distincției de nivel dintre lucruri, natură, pe de-o parte și cuvinte, limbaj, pe de altă parte. Cuvintele sînt creația omului, nu reprezintă o calitate inerentă și obiectivă a lucrurilor. « Cuvîntul *cîine* nu mușcă ». În ce privește raportul dintre aceste creații convenționale și datele naturale, chiar și sofiști ca Protagora se străduiesc să-l conceapă ca o relație echivalentă. Excluzînd dovezile de natură religioasă, avem, pentru a atesta adoptarea acestei concepții, caricatura făcută de Aristofan ideilor lingvistice ale lui Socrate. Acest Socrate al lui Aristofan, după cum se știe, rezumă în sine toată « noua cultură », sofistică și non-sofistică, a sfîrșitului secolului al V-lea. Și, între altele, Aristofan se distrează atribuindu-i lui Socrate următorul raționament: existînd în realitate pui de genul masculin și feminin și întrucît cuvintele corespund lucrurilor, este normal ca în greacă, alături de termenul ἀλεκτρυών, « pui », să se inventeze (nu sînt oare cuvintele convenționale și corespunzătoare lucrurilor?) termenul ἀλεκτρύαινα, adică, aproximativ, « puică » (Aristofan, *Norii*, 665—7).

Platon, evitînd aceste consecințe caricaturale, s-a situat în principiu pe linia aprofundării aceluiași punct de vedere: în unicul său dialog dedicat în întregime problemelor lingvistice, în *Cratylos*, după ce a dovedit absurditatea vechii idei a numelui inerent lucrului, propune să se considere cuvîntul un ὄργανον, un « instrument » creat de om pentru a evoca un lucru (Pagliaro, 1956, p. 47—76). În *Cratylos*, ideea paralelismului între forme lingvistice și lucruri nu este dezmințită, dar trece pe planul al doilea față de ideea că denumirile sînt rodul unei creații umane și nu o calitate naturală. Pornind de la această idee Platon deduce că a te ocupa prea mult de cuvinte nu te ajută dacă vrei să cunoști realitatea: în acest scop au importanță lucrurile, ideile și nu instrumentele verbale folosite pentru a le evoca. Într-un alt climat cultural, două secole mai tîrziu, acest

punct de vedere platonician este reluat de bătrînul Cato atunci cînd afirmă, împotriva supraevaluărilor retorice care amenință să corupă tradiționala cultură romană: *Rem tene, verba sequentur* [stăpînește subiectul, cuvintele vin de la sine] (Iulius Victor, Halm, Rhetores latini minores, 373); pe aceeași linie de gîndire se plasează Horațiu prevenindu-ne: *verbaque provisam rem non invita sequentur*, « cuvintele nu se lasă rugate pentru a dezvolta un subiect bine gîndit » (*Ars poetica*, 311).

Atitudinea lui Aristotel coincide în parte cu cea a lui Platon: ca și maestrul său, el consideră că formele limbajului verbal sînt create fără nici o îndoială de către om, sau există, după cum afirmă în același tratat *Despre expresie*, cîteva rînduri după pasajul citat mai sus, κατὰ συνθήκην, *ex instituto*, pe baza unei convenții instituționale a societăților umane (*De interpretatione*, 16a, 19, 24—5). Dar, spre deosebire de maestrul său, Aristotel este convins că luarea în discuție a funcționării limbajului are o importanță decisivă nu numai în constituirea științei, ci și a unei cetăți bine organizate (să nu uităm că punctul de plecare și finalitatea speculațiilor intelectuale a celor mai mari gînditori greci ai epocii clasice este totdeauna « cetatea »: ei sînt în general profund « politici »). Scepticismul, care amenință să zdruncine din temelii orice ordine științifică și civilă și care este prin aceasta dușmanul de moarte ce trebuie combătut, poate fi lovit la rîndul său, în chiar temeliile sale, prin simpla luare în considerație a funcționării limbajului.

Împotriva scepticului, fie el « naturalist » sau « sofist », Aristotel știe, și o explică limpede, că demonstrațiile nu sînt posibile. Orice demonstrație demnă de acest nume face apel la principiul conform căruia un lucru este ceea ce este, și nu poate avea simultan o existență și o nonexistență: dar tocmai faptul acesta este negat de sceptic, afirmînd în schimb că același lucru există și nu există, aceeași afirmație este și nu este adevărată. Împotriva scepticului nu au putere nici demonstrațiile ce tind să arate că poziția lui îl duce spre absurd și contradicții fără sfîrșit: demonstrații de acest fel au efect doar asupra celui care crede că autocontrazicerea unei teze este un rău ce trebuie evitat, adică îi conving doar pe cei care sînt deja convinși că tocmai teza scepticului

este eronată (Aristotel, *Metaphysica*, IV, 4, 1005 b 35 ș.u.). Un cercetător italian, Luigi Scaravelli, a surprins perfect dificultatea în fața căreia Aristotel a înțeles că se află:

În fața identității, Aristotel se găsește în aceeași situație ca Zeno în fața ființei. Nu o poate demonstra. Și trebuie să se limiteze, ca și Zeno, să arate celor care o neagă, tocmai din cauza caracterului ei refractar demonstrației, că se află în fața unei serii interminabile de contradicții și de absurdități, de care nu pot scăpa. În acest scop, îi duce din contradicție în contradicție pentru ca, arătîndu-le îndeaproape această serie nesfîrșită de afirmații absurde, să-i convingă de absurditatea propriei poziții. Deoarece vede că prin procedeul acesta contradicția poate fi discreditată numai dacă ai deja încredere în identitate, deci pentru că vede că la baza procedeului se află un cerc vicios, iese din încurcătură arătînd ceva atît de elementar și neîndoielnic, atît de evident, încît i se pare imposibil de negat, din moment ce este mai elementar, mai simplu și mai esențial decît însăși identitatea (Scaravelli, 1942, p. 5).

Acel « ceva » este univocitatea cuvîntului. După cum scrie Aristotel, cînd se află în fața scepticului, « regula este de a pretinde nu ca adversarul să spună că un lucru există sau nu (pentru că el ar obiecta imediat că în acest fel se presupune ceea ce trebuie demonstrat), ci să facă cunoscut sieși și celorlalți un lucru oarecare: aceasta este extrem de necesar, dacă vrea să spună ceva, altfel el n-ar mai vorbi nici cu sine, nici cu ceilalți », și în acest caz, după cum a explicat Aristotel înainte, « nu e altceva decît un buștean » și ar înceta să mai fie o sursă de pericol. Dar dacă reușim să-l facem pe sceptic să vorbească, să-l facem să spună *un* cuvînt pentru a numi *un* lucru, « atunci demonstrația este posibilă: într-adevăr, în acest fel am definit deja ceva ». În momentul în care rostește un cuvînt oarecare, scepticul denumește și utilizează faptul că există un raport între cuvînt și lucru, un raport care, cel puțin în acea clipă, *este ceea ce este*. Cauza este explicată mai tîrziu de Aristotel (*Metaphysica*, 1006 a 28 ș.u.):

...în primul rînd este în mod evident adevărat că termenul desemnează sau existența sau inexistența unui lucru dat, astfel că nu orice lucru poate fi și nu fi în acest mod. În afară de aceasta... nu interesează deloc nici dacă se spune că termenul are mai multe înțelesuri, chiar dacă sînt definite, pentru că s-ar putea impune oricînd fiecărui sens un alt nume. De pildă, dacă s-ar spune despre cuvîntul *om* că nu semnifică un singur lucru, ci mai multe, între care unul ar corespunde « animalului biped », și că ar exista mai multe alte sensuri determinate ca număr, s-ar putea impune fiecăruia în parte un nume al său specific. Dacă pentru a nu face astfel, s-ar invoca că înțelesurile acelui nume sînt infinite, este evident că el n-ar mai avea nici un sens, pentru că, dacă nu denumește un lucru deter-

minat este ca și cum n-ar însemna nimic; și cînd cuvintele nu au sens, dispare posibilitatea de a vorbi cu ceilalți, ba chiar și cu noi înșine: deoarece, cine nu se gîndește la un lucru determinat, nici nu poate gîndi; și dacă este în stare să gîndească, va trebui să dea și un nume unic lucrului la care se gîndește. Stabilim deci, cum am spus și mai înainte, că un cuvînt care înseamnă ceva, înseamnă în același timp un singur lucru.

Schema argumentării lui Aristotel este acum destul de limpede: sau scepticul nu vorbește, și atunci nici nu mai merită să pierzi timpul pentru a-i respinge argumentele, sau scepticul vorbește, și spune măcar un singur cuvînt: în acest caz, ori recunoaște cuvîntului său *un* sens, și prin aceasta admite în esență acel *principium identitatis*, existența unui raport care este ceea ce este; ori contestă acest lucru, și afirmă despre cuvîntul său că nu are *un* sens, ci sensuri infinite și nedeterminate, și atunci, în fapt, este ca și cum n-ar vorbi deloc, din moment ce cuvîntul său nu are *un* sens. Un punct evident, care merită să fie subliniat, este că proprietatea cuvîntului de a avea un singur sens, identitatea sa semantică, își găsește o garanție în raport cu lucrul. Pentru a aprecia dintr-un punct de vedere tehnic, « profesionist », valabilitatea raționamentului lui Aristotel, putem aminti că după mai bine de două milenii, atunci cînd unul dintre cei mai străluciți cercetători de logică și filozofia limbajului din secolul nostru, Max Black, a vrut să respingă teza scepticismului semantic contemporan, nu a putut face altceva decît să reproducă îndeaproape, dar poate nu cu același succes, argumentația aristotelică (Black, 1953, p. 13 ș.u.). Dar, lăsînd la o parte orice judecată de valoare, astăzi apare limpede importanța pe care o are limbajul în gîndirea lui Aristotel (ceea ce permite dezmințirea criticii lui Schlick, amintită mai înainte); apare limpede, în special, importanța pe care o are ideea paralelismului între cuvinte, concepte și lucruri: ideea că acest paralelism este și pentru Aristotel fundamentul pe care se sprijină posibilitatea de a construi o știință, o etică, o societate care să nu fie anarhice, nici haotice, ci ordonate și raționale. În acest scop, Aristotel a fost preocupat să afirme această idee încă din primele pagini ale uneia dintre primele sale lucrări.

În istoria culturii a existat, deci, un moment în care ceea ce este astăzi « la conception superficielle du grand public » a fost cucerirea remarcabilă a unei geniale gîndiri inovatoare. Acest fapt trebuie subliniat și amintit. Și nu numai pentru că, într-o lucrare închinată tocmai combaterii unei ase-

menea concepţii, dorim să-i aducem un ultim omagiu sau vrem să-i subliniem calităţile pentru a pune în evidenţă că nu este puţin lucru să ne ridicăm împotriva ei. Există şi alte motive obiective pentru a sublinia valoarea pe care a avut-o concepţia lui Aristotel în momentul apariţiei sale. Primul motiv este că ea a apărut ca o barieră împotriva scepticismului logic şi moral: dacă nu vrem să redeschidem calea concepţiilor sceptice, anarhice şi mistice, nu este suficient să criticăm concepţia lui Aristotel, ci trebuie s-o înlocuim cu o altă concepţie, diferită, capabilă totuşi să îndeplinească acelaşi rol ca aceasta. Al doilea motiv este strîns legat de primul: tocmai pentru valoarea sa, ca bază a oricărei interpretări raţionale a vieţii şi a ştiinţei, concepţia lui Aristotel a putut rezista atîtea secole intactă, cu toate defectele pe care însăşi dezvoltarea culturii lingvistice le-a pus în evidenţă. Cum vom vedea, acest al doilea motiv ne poate oferi o cheie pentru a înţelege atitudinea specială a lui Kant faţă de problemele limbajului. Despre primul motiv, în schimb, va trebui să vorbim din nou în ultimele pagini ale acestei lucrări.

Evaluarea exactă a ceea ce a reprezentat pozitiv apariţia concepţiei lingvistice a lui Aristotel nu trebuie, însă, să ne facă să uităm consecinţele de ordin cultural şi logic pe care le aducea cu sine. Din punctul de vedere al istoriei culturii lingvistice, concepţia aristotelică a acţionat diferit, în două faze succesive. Atunci cînd a apărut, în atmosfera de neîncredere instaurată de Platon, concepţia aristotelică a răsunat ca o chemare la aprecierea importanţei formelor lingvistice: pentru Aristotel însuşi, pentru discipolii şi adversarii săi direcţi, ca stoicii antici, o asemenea chemare s-a tradus printr-un interes, atent şi profund, acordat faptelor lingvistice. Astfel, în cercurile peripatetice şi stoice s-au putut naşte şi ordona într-un sistem care va dura secole întregi, noţiunile fundamentale ale fonologiei, morfologiei şi sintaxei (De Mauro, 1965, §§ 5 şi 7). Dar, în perspectivă, concepţia aristotelică a acţionat, cum s-a amintit, în sens opus: din epoca elenistică şi romană pînă în timpurile moderne, ea a sufocat orice interes pentru cercetări lingvistice specifice.

Să ne amintim care este esenţa concepţiei aristotelice. Limbajul este considerat ca o imagine a sufletului. El constă în transcrierea secvenţelor de date psihice care astfel sînt transmise fidel în exterior, fără a fi alterate. În aceasta,

în calitatea sa de mesager fidel, stă importanța sa teoretică, în măsura în care prin fiecare manifestare a sa, atestă posibilitatea unor relații, ce nu pot fi inversate, între două entități: cuvînt și dat psihic sau ontologic. Astfel, limbajul oferă unica armă în măsură să-l lovească mortal pe sceptic și la care, așa cum s-a văzut, scepticul nu poate renunța. Desigur, dată fiind această natură a lor de instrumente fidele evocînd datele psihice și, deci, elementele constitutive ale realității, formele lingvistice merită o deosebită atenție: dar este vorba de o atenție, evident, de o cu totul altă natură. Merită să li se acorde atenție pentru că ele sînt porțile prin care se pătrunde în structura minții și a realității, dar importante cu adevărat, în primul rînd, sînt mintea și realitatea iar nu poarta prin care se intră. Acesteia, ca oricărei entități cu valoare exclusiv de instrument, cultura îi poate acorda interes de natură pur practică. Este important să știm să deschidem o ușă, dar aceasta este singura cunoaștere pe care ne mulțumim în mod normal s-o acumulăm în legătură cu ușile: pentru că ceea ce interesează într-adevăr este să intrăm, odată deschisă ușa, într-un alt mediu. Este important să păstrăm o oglindă curată, să evităm să se crape, să știm să o ținem în mînă: dar ce ne interesează de unde vine oglinda sau cine a făcut-o? Important este ca ea să oglindească fidel imaginea. Așa se și întîmplă, în cadrul concepției aristotelice, în ceea ce privește limba. Desigur, se interesează de limbă, creează un *corpus* de reguli care se predau cu grijă în școli începînd încă din epoca elenistică tîrzie (Marrou, 1950, p. 231—2), dar interesul și regulile sînt pur normative: este vorba de a învăța să vorbim bine propria limbă maternă, sau o altă limbă (De fapt, doar aceasta explică «țesătura scheletică» a gramaticilor greco-latine care-l miră pe Marrou, 1950, p. 233). Restul nu contează: orice interes istoric, cu adevărat științific, se atrofiază și moare. Dacă în lumea antică (cu excepția parantezei înscrise de aristotelici și stoicii antici) supraviețuiește un interes diferit, nu doar normativ, pentru formele lingvistice, acesta este legat de faptul că în anumite medii și cercuri mai rezistă încă concepția arhaică magică a cuvîntului inerent lucrului: încă se mai crede că prin descoperirea originii unui cuvînt ne apropiem de înțelegerea esenței lucrului (Pisani, 1947, p. 13—4). Un tip de înțelegere pe care concepția aristotelică și, mai înainte, cea platonică le judecase destul de aspru. Nașterea, alături și dincolo

de gramatica normativă, a unei lingvistici ştiinţifice a avut loc, de aceea, abia atunci cînd concepţia aristotelică a intrat în criză. Pentru a înţelege o asemenea criză şi apoi faptul că nu a şters cu totul din cultura europeană ideea limbii-imagine şi a frazei-tablou, trebuie să discutăm mai întîi în mod clar două consecinţe implicite în concepţia lui Aristotel.

Dacă concepţia aristotelică despre limbă ar fi exactă, pe de o parte analiza unei limbi ar putea şi ar trebui să fie din punct de vedere euristic izvorul optim pentru o cunoaştere integrală a lucrurilor ce pot fi găsite în realitate, iar pe de altă parte folosirea unei limbi ar presupune o asemenea cunoaştere integrală pentru orice vorbitor. Într-adevăr, aceste două consecinţe nu au rămas simple corolare logice, ci au acţionat asupra organizării culturale a lumii antice tîrzii şi a evului mediu. Prima consecinţă s-a tradus prin verbalismul care a dominat atîta vreme ştiinţa. Chiar dacă este probabil mai vechi, «manifestul» verbalismului se află formulat în *Etymologiae* (I, 7, 1 L.) scrise de episcopul Isidor în secolul al VII-lea e.n.: «nomen dictum quasi notamen, quod nobis vocabulo suo res notas efficiat. Nisi enim nomen scieris, cognitio rerum perit», «numele se cheamă astfel fiindcă este aproape un semn caracteristic, deoarece prin el ne face cunoscute lucrurile. Într-adevăr, dacă nu cunoşti numele lor, eşti lipsit de cunoaşterea lucrurilor».

În evul mediu tîrziu, verbalismului i s-a opus nominalismul lui Wilhelm d'Ockham, după care termenii *homo*, *animal* etc. nu pot fi socotiţi corespondenţii unor universalii, ai unor *res* cu adevărat existente în afara sufletului: ei nu sînt decît forme lingvistice graţie cărora mintea noastră construieşte o serie de raporturi cu valoare exclusiv logică (Vasoli, 1961, p. 443 ş.u.). În unele cercuri, Ockham a reuşit să slăbească, dar n-a putut înlătura convingerile verbaliste pe baza cărora s-a construit o mare parte a cunoaşterii ştiinţifice pînă la începutul Renaşterii (Lenoble, 1957, p. 382—9). A doua consecinţă implicită în concepţia aristotelică, cea după care folosirea unei limbi presupune o cunoaştere integrală a realului, s-a tradus prin atitudinea logicistă, metafizică, a tuturor lucrărilor de gramatică, ce nu erau o simplă listă de forme. Aşa cum a observat Vico mai tîrziu, pînă la Renaştere lucrările de acest fel erau scrise «ca şi cum popoarele care au inventat limbile ar fi trebuit să meargă

mai înainte la școala lui Aristotel, cu ale cărui principii au raționat [autorii de gramatici] »[1]. Criza concepției aristotelice s-a declanșat atunci cînd a început să fie limpede că aceste două consecințe, adică verbalismul în știință și logicismul în gramatică, aveau un efect negativ asupra culturii și cunoașterii.

3. *CRIZA ARISTOTELISMULUI: DE LA RENAȘTERE LA ILUMINISM*

Criza atitudinii verbaliste a cunoașterii științifice se leagă de apariția metodei experimentale în fizică și a metodei clasificărilor bazate pe criterii nu verbaliste, ci obiective în științele zoologice. Începînd cu secolul al XVII-lea, metoda experimentală și clasificările dezvăluie celei mai înaintate culturi europene că există lucruri ce pot fi cunoscute din punct de vedere științific, sau care pot fi plasate într-o serie de raporturi de la cauză la efect ori într-o ierarhie ordonată de genuri, specii și familii, fără ca astfel de lucruri să fi avut vreodată un nume al lor nici în « perfecta » limbă latină, nici în alte limbi. Astfel, Galilei poate afirma că fenomenele pe care tocmai le descoperă fizica modernă, nenumite în limbile istorice, pot avea și au un nume în « limba matematică » (Galilei, *Opere*, VI, p. 232) și Linné poate spune cu mîndrie: « Ego primus hos caracteres composui: genera mea promunt caracteres naturales . . .; tales ante me quantum novi dedit nullus . . . Primus incepi nomina specifica essentialia condere, ante me nulla differentia digna exstitit » [Eu cel dintîi am compus aceste caractere: genurile mele vădesc caractere generale . . .; așa cum după cîte știu, înaintea mea n-a întocmit nici unul . . . Eu cel dintîi am statornicit numele specifice și esențiale între care, înaintea mea, nu exista nici o diferențiere cum se cuvine]. În acest fel, din sectoarele cele mai avansate ale cercetării științifice trecea în cultura epocii conștiința că lexicul tradițional al unei limbi nu era nici unicul, nici cel mai bun izvor al cunoașterii științifice a realității (Preti, 1950, p. 79; Guyénot, 1957, p. 25, 94—104; Rossi, 1957, p. 408—12; Spink, 1960, p. 59, 69, 125, 247, 266; Viano, 1960, p. 471—2; Rossi, 1962, p. 16, 74). În timp ce verbalismul

[1] Vico, *Scienza Nuova seconda*, § 455 ed. Nicolini.

era înfrînt astfel pe tărîmul noilor ştiinţe fizice şi naturale, logicismul intra în criză în cultura literară [1].

La sfîrşitul evului mediu şi la începutul epocii moderne se ajunge pe căi multiple la criza interpretării logiciste şi universaliste a limbii, acea interpretare prin care ceea ce-şi găseşte expresie în limbi este o lume de realităţi intelectuale şi ontologice ταὐτὰ πᾶσι, «egală pentru toţi». În primul rînd, importante în acest sens au fost polemicile literaţilor în favoarea «limbilor vorbite» şi împotriva latinei: Dante mai este încă convins, aşa cum fusese Isidor, că latina este o limbă perfectă în felul ei, că este «gramatica» prin excelenţă, că este limba ştiinţei; dar nu mai crede că limba în măsură să exprime lumea sentimentelor obişnuite şi în care să se compună poezia de dragoste mai poate fi latina, ba dimpotrivă susţine că aceasta trebuie să fie un idiom vorbit (*Convivium*, I, 5—10). Începînd cu Dante, de cîte ori se discută posibilitatea de a se scrie versuri într-un idiom european modern, argumentul adus întotdeauna este tocmai cel al aderenţei şi avantajului istoric al limbilor vulgare faţă de noile exigenţe ale popoarelor europene moderne (Kukenheim, 1951, p. 47, 91; Klein, 1957, p. 61—7; Kukenheim, 1962, p. 18—21; De Mauro, 1963, p. 286). Naşterea literaturilor şi apoi a statelor naţionale ce tind să fie monolingve şi polemicile care au urmat pretutindeni în Europa pentru a demonstra superioritatea unei limbi sau alteia

---

[1] Rossi, 1968, p. 11-2, insistă asupra prezenţei unor rămăşiţe verbaliste la Linné care, într-adevăr, reluîndu-l pe Isidor scrie: «Nomina si pereant, perit et rerum cognitio» [Dacă dispar numele, dispare şi cunoaşterea lucrurilor] (*Systema naturae*, ed. 10, Stockholm, 1758). După Rossi, trebuiau să apară G.-L. Leclerc de Buffon şi Enciclopediştii pentru a se ajunge la momentul în care «se prăbuşea vechea idee a unei corespondenţe depline între termenii enciclopediei şi ordinea din lume» (p. 12). Astăzi ştim prea bine că pentru Linné speciile nu sînt împărţiri convenţionale şi instrumentale, din moment ce sînt «atitea... cîte au fost create la origine de fiinţa supremă». Epistemologia lui Linné nu este nici cea a lui Buffon, nici cea a lui Hume sau Piaget, desigur. Dar este tot atît de adevărat că pentru omul de ştiinţă suedez nomenclatura speciilor *nu* se găseşte în limbile existente, ci este inventată şi construită: deosebirea faţă de Isidor este evidentă. Dar P. Rossi, deşi deosebeşte cu fineţe (şi, dealtfel, pe bună dreptate) poziţia lui Buffon de cea a lui Linné, nu surprinde totuşi deosebirea evidentă dintre Isidor, cu încrederea sa verbalistă în limbi ca izvoare ale cunoaşterii şi Linné, cu neîncrederea sa în limbi şi nevoia unei nomenclaturi construite artificial pentru a domina lumea. Aceasta este necesitatea care duce la criza poziţiei verbaliste medievale şi deschide calea convenţionalismului cognitiv, prin experienţa găsirii şi stabilirii unei nomenclaturi eficiente.

asupra celorlalte, sînt fenomene istorice care contribuie efectiv la întărirea ideii de particularitate istorică a oricărei limbi: de la sfîrșitul secolului al XIII-lea și pînă la Renaștere și la perioada barocă, această idee cîștigă mereu mai mult teren (Kukenheim, 1932, p. 198—223; Fubini, 1954, p. 142 ș.u.; Marigo, 1957, p. 75 ș.u.; Borst, 1957, III, I, p. 1029, 1035, 1048 etc.).

Bogate în consecințe antilogistice și istoriste au fost și polemicile teologice și religioase: în secolul al XVI-lea a început compararea versiunilor în ebraică, greacă și latină ale Bibliei, și prin aceasta s-a creat o întreagă tradiție a observațiilor privind funcționalitatea cu totul diferită a celor trei limbi, funcționalitate legată de deosebirea dintre cele trei «neamuri» (Kukenheim, 1951, p. 3, 103—4, 133). Întrucît Reforma preconiza propagarea cunoașterii Bibliei și a serviciului divin în limbile moderne, observațiile de mai sus s-au extins și la acestea din urmă, impunîndu-se în acest fel ideea că, așa cum scria Luther, orice limbă, inclusiv latina, are felul ei propriu de a fi, («eigen art»), o manieră istorică proprie de reprezentare a lucrurilor, astfel încît fiecare cu același drept poate și trebuie să fie folosită ca instrument de transmitere a cuvîntului lui Dumnezeu [1].

În aceeași direcție acționează și îmbogățirea cunoștințelor lingvistice dependente de mărirea rețelei comerciale și de descoperirile geografice precum și intensificarea contactelor dintre popoarele europene; din secolul al XVI-lea încep să se răspîndească în toată Europa, la nivel popular nu mai puțin decît la nivel cult, stereotipuri lingvistice care au ecou abia după cîteva secole: Carol V, după cît se pare, obișnuia încă să spună «s'il voulait parler aux Dames, il parleroit italien, ... s'il voulait parler aux hommes, il parleroit françois, s'il voulait parler à son cheval il parleroit allemand, et ... s'il voulait parler à Dieu, il parleroit espagnol» [dacă voia să vorbească doamnelor, vorbea italienește, . . . dacă voia să le vorbească bărbaților, vorbea franțuzește, dacă voia să-i vorbească calului său, vorbea nemțește, și . . . dacă voia să vorbească cu Dumnezeu, vorbea spaniola]. Desigur, aceasta este versiunea franco-spaniolă

[1] **Martin Luther**, *Werke. Gesamtausgabe*, 58 volume, Weimar, 1883—1943, vol. I, p. 379; III, p. 597; V, p. 212; XIX, p. 74; XLVIII, p. 700.

a anecdotei; în Italia, caracteristica de limbă efeminată este rezervată francezei, în timp ce italiana este, evident, « limba bărbaților ». Germana este disprețuită și într-un alt citat, devenit proverbial, datînd din secolul al XVII-lea: « l'Allemand hurle, l'Anglois pleure, le François chante, l'Italien joüe la farce, et l'Espagnol parle ». [Germanul urlă, englezul plînge, francezul cîntă, italianul joacă teatru și spaniolul vorbește]. Ne aflăm aici, în mod evident, la limita în care stereotipul lingvistic și cel național se confundă. Totuși, manifestări de acest fel nu trebuie subevaluate: nu numai pentru că riscăm să le redescoperim printre rîndurile obiective și științifice ale vreunui modern tratat de tipologie structurală a limbilor europene, ci pentru ceea ce au reprezentat ele în Europa la începutul epocii moderne. Ele au insuflat în conștiințe ideea că fiecare limbă se identifica cu caracterele, chiar și mitice și mitizate, ale fiecărui popor, sau ideea că orice limbă se deosebea de celelalte tot atît cît se deosebesc în mod radical popoare din epoci diverse ale istoriei și din regiuni diferite ale pămîntului (De Mauro, 1963, p. 287—9, 320—4).

Prin urmare, nu o personalitate unică și nici un singur curent al noii culturi au determinat criza secularei concepții lingvistice aristotelice, ci întreaga cultură nouă care acționează împotriva verbalismului și logicismului, prevalîndu-se mereu mai mult de argumentul caracterului istoric al limbilor, îndepărtînd astfel din mintea tuturor ideea că limba este un reflex simplu, imediat, pasiv, al unei lumi de concepte și de lucruri. A atribui o asemenea concepție unor gînditori sau chiar uneia sau alteia din diferitele mișcări, lui Muratori sau Locke, istorismului sau empirismului (Bröndal, 1943, p. 51; Cassirer, 1954, I, p. 81), ar fi o limitare arbitrară: Dante și Luther, Erasmus și Tolomei, Galilei și Boileau, savanții și actorii ambulanți care interpretau Commedia dell'Arte, sînt și ei tot atîția protagoniști ai acestei întîmplări, care implică fiece curent de gîndire și fiece disciplină (cum arată, pe bună dreptate, Apel). Roadele acestui nou mod de a privi limbajul pot fi culese, pe deplin maturizate, în operele lui Francis Bacon, Vico, Locke și Leibniz.

În *De dignitate et augmentis scientiorum* [1], Bacon observă că între limbile lumii există deosebiri privind nu numai forma externă, fonică, ci și deosebiri implicînd procedeele

---

[1] *Opera omnia*, Franckfurt a.M., 1665, col. 144—7.

de formare a cuvintelor și de structurare a frazei. Asemenea diferențe, după Bacon, studiate cum se cuvine de o «gramatică filozofică», ar trebui să apară legate de «geniul» diferit al popoarelor. Deși mature și clare, acestea sînt încă observații izolate, propuneri de cercetări. Printre marile personalități ale filozofiei secolului al XVII-lea, Thomas Hobbes și John Locke sînt cei care încep să realizeze aceste țeluri. În *De corpore* și în *Leviathan, or The Matter, Form and Power of a Commonwealth ecclesiastical and civil*, Hobbes propune o teorie a cunoașterii avîndu-și baza în vorbire: «veritas in dictu, non in re» [adevărul este în vorbire, nu în lucruri]. Dat fiind că la rîndul său vorbirea se bazează nu pe raporturi biunivoce între entitățile universale și cuvinte, ci pe un *arbitrium* circumscris și întîmplător, «deduci hinc quoque potest, veritates primas ortas esse ab arbitrio eorum qui nomina rebus primi imposuerunt, vel ab aliis posita acceperunt» [se poate deduce acest fapt, anume că adevărurile prime s-au ivit din judecata acelora care, cei dintîi, au dat nume lucrurilor, sau care, date fiind de alții, le-au acceptat] [1]. Pornind de la aceste poziții, în care limbajul precede «adevărurile prime» era ușor de privit într-o manieră nouă la lumea limbilor, considerînd-o, în varietatea și istorismul ei. John Locke urmează aceeași cale, deși, desigur, cu o atitudine specifică. În cartea a treia din *Eseu asupra intelectului omenesc* [2] el arată că învățarea și posedarea unor cuvinte condiționează dobîndirea ideilor generale. Acestea, prin urmare, din punctul de vedere al psihologiei individuale, nu pot fi socotite înnăscute. Dar

---

[1] Din Th. Hobbes, a se vedea mai ales primele cinci cap. din *Computativo sive Logica*, prima parte din *De corpore* (în *Th. H. Malmesburiensis Opera Philosophica quae Latine scripsit Omnia*, îngrijită de W. Molesworth, 5 vol., Londra, 1839—45, vol. I) și *Leviathan* (în *The English Works of Th. H. of Malmesbury*, îngrijit de W. Molesworth, Londra, 1839—45). După studiile lui R. M. Martin, *On the Semantics of Hobbes*, «Philosophy and Phenomenological Research» 14 (1953—54), p. 205—11, și a lui M. Robbe, *Zur Problemen der Sprachphilosophie bei Th. H.*, «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», 8 (1960), p. 436—9, din numeroasele lucrări apărute vom cita numai A. G. Gargani, *Idea, mondo e linguaggio in Th. H. e J. Locke*, «Annali della Scuola normale superiore di Pisa», 35 (1966), p. 251—92; V. D'Alessandro, *Hobbes filosofo dell'educazione*, Firenze, 1968, cu observații pătrunzătoare asupra nominalismului și a teoriilor lingvistice ale lui H. (p. 64—9, 117—8); Rosiello, 1967, p. 29—33 și acum importantul Formigari, 1970.

[2] *An Essay Concerning the Understanding*, Knowledge, *Opinion and Assent*, I, mai ales §§ 7—16.

mai mult: dacă se confruntă diferitele limbi, este destul de limpede că ele, mai ales în materie de idei generale, prezintă divergenţe profunde. Chiar şi în cazurile în care tradiţia scolastică stabileşte echivalenţe între cuvintele unei limbi şi cuvintele alteia, o analiză mai atentă dezvăluie că fiecare din presupusele echivalente are nuanţe de sens fără corespondent în afara limbii căreia îi aparţine cuvîntul. În măsura în care posedarea unei limbi condiţionează elaborarea ideilor, şi în măsura în care fiece limbă are o fizionomie istorică a sa individuală şi de neconfundat, ideile şi cunoştinţele omului nu sînt extra-temporale, ci aparţin timpului, rod al experienţelor comunităţilor umane. Aceasta comportă în plus recunoaşterea faptului că legăturile dintre cuvinte şi lucruri nu sînt legături meta-istorice, universal valabile: cunoaşterea lucrurilor, atunci cînd tinde să aibă valoare universală, trebuie în mod necesar să se desprindă de cuvintele unei limbi anume. Alături de caracterul înnăscut, Locke critică astfel şi verbalismul logicii şi al ştiinţei scolastice medievale (Bröndal, 1943, p. 51; Cassirer, 1954, I, p. 73 ş.u.; Viano, 1960, p. 469—76). Argumentele lui Locke împotriva verbaliştilor şi a celor care susţineau caracterul înnăscut sau aprioric al cunoaşterii, bazate pe analiza raportului dintre ideile şi cuvintele limbilor, au fost reluate de Berkeley, şi în ele Hume nu a ezitat să recunoască cea mai importantă « descoperire » cu care vremurile noi îmbogăţeau republica literară [1]. Şi exagerarea aceasta este de înţeles: pentru Hume este argumentul principal împotriva oricărei încercări filozofice apriorice (Urban, 1939, p. 19), aşa cum remarcau la sfîrşitul aceluiaşi veac atît Godwin, cît şi, cu cîţiva ani înainte, Hamann, care, aşa cum se va vedea, îi reproşa lui Kant tocmai faptul de a fi vrut să ignore un asemenea argument [2].

Idei, argumentări şi concepţii de acest tip sînt definite de obicei ca « humboldtiene » chiar şi de cercetătorii foarte atenţi. Vom căuta în cele ce urmează (p. 62—66) să arătăm motivele formării acestei păreri: deocamdată, putem spune

---

[1] *A Treatise of Human Nature being an Attempt to Reduce the Experimental Method of Reasoning into Moral Subjects*, Londra, 1739, vol. I, p. 38 [= D.H., *A Treatise etc.*, ed. T. H. Green, T. H. Grose, Londra, 1874, vol. I, p. 325].

[2] W. Godwin, *The Inquiry concerning Political Justice and its Influence in General Virtue and Happiness*, Londra, 1793, I, IV; J. G. Hamann, *Sämtliche Werke*, 5 vol., ed. Nadler, vol. III, Viena, 1955, p. 281.

că, încă cu o sută de ani înainte de Humboldt, mulți discutau despre limbă în termeni «humboldtieni». Cercetărilor empiricilor li se alătură, la celălalt capăt al Europei, considerațiile lingvistice ale lui Giambattista Vico.

Vico nici în vremea din urmă nu s-a bucurat de prea multă faimă. În cultura lingvistică curentă, numele său a fost asociat celui al lui Croce și a fost considerat și mai este încă socotit coautor, alături de Croce, al teoriei identității dintre artă și limbaj (Calogero, 1947, p. 105, 175). În ultimii ani s-au găsit oameni care și-au pierdut timpul explicînd că etimologiile lui Vico sînt toate greșite, lucru care, dealtfel, era știut deja: cu faimă de eretic, chinuit de evidente complexe de inferioritate, mîhnit de a nu fi reușit să se exprime într-o manieră comprehensibilă pentru lumea mediocră a cărei stimă, totuși, nu putea să n-o dorească, rămas fără discipoli secole de-a rîndul, apoi brusc foarte apreciat pentru că fusese rău înțeles sau prea puțin înțeles, gînditorul napoletan a căzut, în cele din urmă, în mod rușinos, la examenul de lingvistică. Acest fapt trebuie să fi părut atît de grav, încît numele său lipsește chiar și din ampla și excelenta istorie a gîndirii lingvistice a lui Arens (1955). Și Pagliaro (1952, p. 47) a protestat împotriva răstălmăcirilor și uitării gîndirii lingvistice a lui Vico, căruia, într-un lung studiu analitic care implică o revizuire totală a opiniei obișnuite asupra raporturilor dintre lingvistica croceană și ideile lui Vico (Piovani, 1962, p. 17), i-a pus în lumină fizionomia reală (Pagliaro, 1961, p. 298—364). De obicei, atunci cînd se vorbește despre Vico, el este descris ca un gînditor care, avînd unele idei oarecum mitice asupra istoriei și evoluției, a emis *în consecință* și unele opinii despre limbaj, în centrul cărora s-ar afla teza identității dintre artă și limbaj. Modul acesta curent de a-l considera pe Vico a fost, ca să spunem așa, fără drept de apel, și îl găsim oglindit într-o recentă istorie a lingvisticii (Leroy, 1963, p. 12—3). În realitate, lucrurile stau cu totul altfel[1].

---

[1] Printre lingviști și istoricii filozofiei opera lui Vico nu se bucură nici astăzi de un răsunet deosebit. Acest fapt este confirmat de «severele» critici aduse lui Vico chiar de un lingvist atent și subtil ca G. Mounin (Mounin, 1967, p. 132 ș.u.) și de comportarea unui istoric, în atîtea alte privințe informat și sensibil, ca Paolo Rossi: Rossi este unul dintre foarte puținii istorici ai filozofiei, care, încă din deceniul al șaselea, a subliniat și a studiat importanța doctrinelor lingvistice în Europa între secolele XVII—XVIII (cf. Rossi, 1957 și Rossi, 1968), dar și el pare să nu observe

Vico însuşi ne informează în introducerea la *Scienza nuova seconda* că «descoperirea care este cheia universală a acestei ştiinţe», care, adaugă el, «ne-a cerut cercetarea obstinată a întregii noastre vieţi literare», este o anumită concepţie asupra limbajului şi a limbilor: subliniem, nu o anumită concepţie asupra istoriei, ci o concepţie asupra limbilor. Şi tot în *Scienza nuova*, Vico explică cum istoria lingvistică este fundamentul abordării exacte şi desăvîrşite a istoriei ideilor, religiilor, jurisprudenţei (§ 34, 35, 145, 161 Nicolini). Punctul de vedere al lui Vico poate părea bun sau greşit, poate fi acceptat sau respins. Dar fapt este că, împotriva părerii curente, Vico este ca şi Aristotel, Locke, Berkeley, Leibniz, un gînditor care elaborează o anumită viziune asupra limbajului şi a limbilor şi care apoi, *în consecinţă*, concepe într-un anumit mod realitatea şi, în cazul său, istoria naţiunilor.

După studiul lui Pagliaro, nu este greu să rezumăm pe scurt ideile lui Vico asupra limbajului şi a limbilor. Desigur, e bine să spunem de la început că gînditorul napoletan nu susţine nici pe departe identitatea intuiţiei şi expresiei, a vorbirii şi activităţii estetice: pentru a susţine lucruri de acest fel îi lipsesc nu numai intenţia şi conceptele, ci înseşi cuvintele. El susţine dimpotrivă cu toată căldura că este o greşeală să se vadă în limbi reflexul categoriilor şi conceptelor universale despre care vorbesc aristotelicii şi raţionaliştii, categorii şi concepte preexistente oricărei intervenţii a omului. La fel cu lingvistica generală din ultimii ani, Vico socoteşte «foarte naivă» o asemenea concepţie care, cum s-a mai amintit, nu reuşeşte să se justifice

---

locul central pe care-l au ideile lingvistice în construcţia filozofică a gînditorului napoletan; acestora le este dedicată puţin mai mult de o pagină din cele 49 de pagini erudite ale lucrării *G. B. Vico* în *Il Settecento*, vol. VI din *Storia della letteratura italiana*, de E. Cecchi şi N. Sapegno, Milano, 1968, p. 5—54 (acum retipărite în P. Rossi, *Le sterminate antichità. Studi vichiani*, p. 25—80). Pentru interpretarea gîndirii lui Vico şi a lingvisticii sale a se vedea studiul meu *G. B. Vico dalla retorica allo storicismo linguistico*, «La Cultura», 6 (1968), p. 167—83 (trad. engleză în *G. B. Vico. An International Symposium*, ingrijită de G. Tagliacozzo şi H. V. White, Baltimore, 1969, p. 279—95), unde sînt discutate şi criticile lui G. Mounin şi interpretările analoage celor ale lui Rossi. Pagliaro, care a deschis calea unei reinterpretări a întregii gîndiri a lui Vico (şi nu numai a părerilor lingvistice), a revenit asupra acestui subiect intr-un studiu bogat în noutăţi: *Le origini del linguaggio secondo Vico*, in A.A. V.V., *Campanella e Vico*, caietul 126 din «Problemi attuali di scienza e cultura»; Accademia dei Lincei, Roma, 1969, p. 269—88.

și să explice toate acele «infinite amănunte» care în orice limbă scapă analizei logiciste a gramaticilor raționaliști și aristotelicieni. Într-adevăr, limbile s-au născut cu mult înainte ca oamenii să fi putut urma «școala lui Aristotel». Cunoașterea exprimată în ele nu poate fi de ordin rațional, logic și științific. Modul de a asocia acțiunile și lucrurile, de a le individualiza și clasifica prin cuvinte este în schimb un mod pre-științific, nu rațional, imaginativ și fantastic. Și într-adevăr, limbile au început să se constituie într-o epocă în care nu exista nici știință rațională, nici filozofie rațională, nici morală sau drept rațional, o vreme în care violența și poezia îl dominau pe om. La baza limbilor nu pot fi alte forțe decît acestea. De aceea este o aberație să studiezi limbile ca gramaticii logiciști care pretind să compare limbile cu logica și, mai mult, cu «logica unui anumit filozof», a lui Aristotel. Chiar și atunci cînd limbile devin instrument al unei cunoașteri raționale, științifice, și nu a unor societăți barbare ci cultivate, fondul lor vechi, tradițional persistă și se combină într-o anumită măsură cu raționalismul: astfel încît fiece limbă are un «geniu» al său specific, legat de împrejurările istorice ale națiunii care o folosește. Vico încearcă să dea descrieri cît mai precise, pentru epoca sa, diverselor «genii», diverselor istorii ale marilor limbi europene de cultură; în mod evident, ca și în etimologii, și aici există erori și inexactități; dar în paginile lui Vico[1] își găsește arhetipul orice istorie lingvistică care schițează problemele evoluției culturale și civice a unei societăți, în raport cu problemele comunității lingvistice a vorbitorilor și a adaptării continue a instrumentului acestei comunități, a limbii, la exigențele mereu noi.

După cum se știe, Vico a rămas fără discipoli. Pentru a fi mai exacți, a avut totuși cîțiva: dar au fost sau mediocri, ca acel preot Antonio d'Aronne, calabrez, care ar fi vrut să scrie o gramatică latină de inspirație vichiană, pe care din fericire n-a scris-o, sau au fost cu totul deosebiți, dar prea puțin cunoscuți în ce privește inspirația vichiană directă: este cazul lui Foscolo și a paginilor sale de istorie a limbii italiene, rămase prea puțin cunoscute chiar și specialiștilor. De aceea cînd, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, savanți ca Ascoli au început să creeze o tradiție de studii lingvistice în Italia, acestea au putut părea lui

[1] Vico, *Scienza nuova seconda*, §§ 151, 152, 158, 159, 455, 530, 773, 994.

Tommaseo «lucruri germane», străine de cultura națională (Stussi, 1963, p. 44).

Alta a fost soarta lui Leibniz în țările de limbă germană, ba chiar în toată Europa secolelor XVII—XVIII. În cartea a treia din *Noi eseuri asupra intelectului uman* [1] el reia considerațiile lui Locke și le dezvoltă într-un sens apropiat de cel al lui Vico. Fiece limbă își are calea ei în menținerea în lexic a echilibrului necesar între termenii generali de uz curent și cu sens propriu și generic, și termenii speciali, mai rar folosiți și cu sens mai bine definit și specific: concluziile generale ale lingvisticii cantitative moderne în legătură cu structura vocabularului nu depășesc cu mult aceste considerații. Mai mult, Leibniz demonstrează cu diferite exemple precise și potrivite că între diferitele limbi nu există vreo coincidență în construcțiile sintactice și în organizarea sistemului morfologic. Astfel, datorită acestor două observații, el afirmă că fiece limbă are o fizionomie proprie, nu numai din punct de vedere fonic, ci și din punct de vedere sintactic și semantic. Fiece limbă, departe de a fi învelișul fonic aristotelic, diferențiată doar fonic de alte limbi, cu o structură de concepte și categorii universale «egale pentru toți», apare, prin analiza lui Leibniz, ca un instrument avînd modalitățile sale specifice de descompunere în concepte și categorii a conținutului experienței. Pe baza acestor particularități ale limbii, vorbirea nu mai este, pentru Leibniz, un simplu mod de înregistrare pasivă, ci un mijloc pentru a da viață însăși experienței pe care o conține. Conform afirmației filozofului german, coincizînd celor ale lui Locke și Vico, nu numai că o limbă reflectă istoria unui popor, dar este capabilă chiar să-i condiționeze mentalitatea și obiceiurile.

Tocmai înțelegerea profundă a puterii cuvîntului și conștiința caracterului istoric al mijloacelor semantice și lingvistice îl duc pe Leibniz să mediteze la acel proiect, adus adesea ca dovadă a «raționalismului» și «anti-istorismului» său (Urban, 1939, p. 17; De Ruggiero, 1950, II, p. 32—3) de către o istoriografie înclinată încă să acorde credit polemicilor romanticilor împotriva iluminismului „anti-istoric" (Cassirer, 1952, p. 277): proiectul unui sistem simbolic care să poată sluji ca mijloc de expresie pentru noile științe

---

[1] G. W. Leibniz, *Nouveaux essays sur l'entendement humain*, l, III, în *Opera philosophica*, ed. J. E. Erdmann, Berlin, 1860, p. 296—335.

fizice și naturale, substituindu-se, pe plan științific, limbilor istorice deviante. Proiectul aparținuse și lui Locke și înainte de el lui Descartes, care într-o scrisoare către Mersenne (20 noiembrie 1629: Descartes, *Corresp.*, ed. Adam Tannery, I, p. 80 ș.u.) vorbise despre o *lingua universalis*, unică pentru toate popoarele, instrument pentru *mathesis universalis*. Dar argumentele lui Descartes, ca și cele ale celorlalți raționaliști mari și mici din secolul al XVII-lea, ca de pildă Becher (Heilmann, 1963; De Mauro, 1963, *Becher)*, erau diferite. Descartes mai credea încă, în manieră aristotelică, că limbile ar fi capabile să denumească imediat entitățile, obiecte ale cunoașterii intelectuale. În *Principia philosophiae*, după ce făcuse din *cogito* nucleul oricărei certitudini, prima noțiune sigură, pentru a preîntîmpina vreo obiecție scrie:

Nu explic aici multe alte nume pe care le-am folosit deja sau pe care le voi folosi mai departe, pentru că-mi par destul de cunoscute prin ele însele. Am constatat adesea că, într-adevăr, filozofii greșesc cînd încearcă să explice prin definiții de tip logic lucruri care erau extrem de simple și clare prin ele însele; și făcînd aceasta, le fac mai degrabă obscure. Și cînd am afirmat că propoziția *ego cogito, ergo sum* este prima din toate și cea mai sigură, nu am vrut să neg prin aceasta că mai întîi trebuie să știm ce înseamnă *cogitatio, existentia, certitudo...*; ci, dat fiind că acestea sînt noțiuni foarte simple..., în raport cu această convingere m-am gîndit să nu le menționez [1].

---

[1] *Principi*, l. I, 10. Cu toate că cele de mai jos sînt oarecum în afara lucrării noastre, merită să amintim că, așa cum pe bună dreptate a observat **E. Garin**, *La vita e le opere di Cartesio*, în **CARTESIO**, *Opere*, 2 vol., Bari, 1967, p. VII—CCXI, la p. XXXIX, nr. 59 (în afară de vechiul și remarcabilul articol al lui **B. Migliorini**, *Una lettera di Cartesio e il problema della lingua internazionale*, « La Cultura », 8 [1928], p. 670—3, dedicat în mod voit unui singur text cartezian), chiar după tratările recente de ansamblu (Garin îi amintește pe antiteticii Chomsky, 1966, p. 3—14; Rosiello, 1967, p. 12—9), totuși « mai trebuie examinate încă multe alte texte carteziene importante, trecute cu vederea pînă acum ». Rezerva istoricului florentin se extinde și asupra lucrării lui Donzé, 1967, în alte privințe exactă, în care se amintesc numai două sau trei pasaje lingvistice carteziene (p. 53: disputa Hobbes-Descartes; p. 187: caracterul imperfect al limbilor). În afara pasajului citat în text, un rezumat mai exact al fragmentelor din Descartes referitoare la limbaj în *Oeuvres de Descartes*, ed. C. Adam, P. Tannery, 12 vol. și suplim., Paris, 1897—1913, ar mai trebui să cuprindă: scrisori către Mersenne din 20.11 și 18.12.1629, 4.3.1630 (vol. I, p. 80 ș.u., 103, 112, 126), scrisori către marchizul de Newcastle din 23.11.1646 și către Henry More din 5.2.1649 (vol. IV, p. 575, V, p. 278), cap. 74 din l.I din *Principia* cit., trei pasaje din *Discours de la Méthode* (VI, p. 56—7), din *Le Monde* (IX, p. 4—5), din *Troisièmes objections et réponses* (IX, p. 139). Trebuie spus că nici unul din aceste pasaje nu pre-

Punctul de vedere aristotelic s-a putut prevala, astfel, în Franța secolului al XVII-lea, de ncua autoritate a lui Descartes. Și înțelegem de ce inspirația acelei *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (Arens, 1955, p. 72 ș.u.) a putut fi în același timp carteziană și aristotelică; în ea se confirma punct cu punct teza aderenței formelor și categoriilor lingvistice, și în special sintactice, la concepte și categorii de ordin logic și universal (v. infra, p. 170—1). În contextul culturii europene, în secolele XVI—XVIII, glasul lui Descartes, Becher, Arnauld și Lancelot, răsună ca afirmații ultime de fidelitate față de o concepție care începuse să se clatine. Acesteia, totuși, Descartes îi inspiră proiectul de *lingua universalis*, al cărei unic avantaj este, în ochii lui, recunoașterea facilă a semnelor sale în orice țară și epocă. La Leibniz, în schimb, proiectul unei *characteristica universalis* nu este decît complinirea noțiunii de istoricitate a limbilor obișnuite, la un om și într-o cultură care cred posibilă crearea unei științe universale (v. infra, p. 170—1), dar știu, cum nu se știuse niciodată înainte, cît de ireductibil istorice sînt limbile obișnuite, și deci, cît de nepotrivite pentru a exprima la modul universal conceptele științei (Apel, 1963, p. 311).

---

zintă o tratare lingvistică sistematică asemănătoare celor elaborate de Locke, Leibniz și Vico, și nici paginilor lui Hobbes. Aceasta se explică ușor: pentru Descartes formele lingvistice, cum se spune în mod explicit în *Principia*, ocupă un loc secundar în organizarea vieții mentale și cognitive. Aluziile sporadice la limbaj în Descartes nu ne permit să vorbim despre o « lingvistică carteziană », așa cum face Chomsky, 1966, sau și mai puțin să-l considerăm pe Descartes ca « precursor » al organicismului lingvistic al lui Humboldt și al noțiunii de creativitate (Chomsky, 1966, p. 4 ș.u.). Dar nu putem accepta nici teza lui Rossi, 1968, p. 7—9, 13—7, după care Descartes « trebuie așezat — cel puțin în ce privește limbajul — nu de partea lui Aristotel, ci de partea criticilor și defăimătorilor aristotelismului ». A se citi, de pildă, textul « foarte important » și, după cele spuse de Rossi, « dificil », al răspunsului lui Descartes către Hobbes (despre care cf. Donzé, 1967, p. 53): « L'assemblage qui se fait dans le raisonnement n'est pas celui des noms [*come Hobbes aveva sostenuto*], mais bien celui des choses signifiées par les noms; et je m'étonne que le contraire puisse venir en l'esprit de personne. Car qui doute qu'un Français et qu'un Allemand ne puissent avoir les mêmes chose, quoique néanmoins ils conçoivent des mots entièrement différents? » [În raționamente nu se asociază nume [*cum susținuse Hobbes*], ci lucruri semnificate prin nume; și mă mir că unii se pot gindi la contrariu. Căci cine se îndoiește oare că un francez și un german nu pot avea aceleași obiecte, cu toate că folosesc cuvinte cu totul diferite?]. Este chiar poziția din *De interpretatione* a lui Aristotel: pe de o parte

Dar avînd conştiinţa caracterului istoric al faptelor lingvistice, Leibniz nu ajunge numai la proiectul pentru *characteristica universalis:* el mai deduce, şi aceasta pare să confirme fără urmă de îndoială pecetea istoristă a gîndirii sale, programul unei serii de cercetări de lingvistică istorică: un *Lexicon* al limbii germane de atunci, un *Glossarium Etymologicum* care, pe baze critice şi filologice, să pătrundă cît mai mult posibil spre izvoarele limbii, o culegere şi o descriere sistematică a datelor lingvistice care să permită refacerea filiaţiei reciproce a diferitelor limbi (Arens, 1955, p. 77 ş.u.; Watermann, 1963, p. 13—5; Apel, 1963, p. 307 ş.u.). Savanţi, discipoli ai lui Leibniz, ca Eckhart, iniţiază realizarea acestui program (Arens, 1955, p. 138).

Desigur, interesul lui Leibniz şi Vico pentru cercetările lingvistice îndreptate asupra cîte unei limbi şi a unor cuvinte izolate a fost legat de noua concepţie asupra limbii. La amîndoi comparaţia cu poziţiile radicale ale empiriştilor englezi dezvăluie persistenţa unor idei raţionaliste. Vico, de exemplu, speră că analiza limbilor şi a cuvintelor lor va duce la recunoaşterea unui « dicţionar mental » universal valabil:

...în această lucrare pentru prima oară tipărită, am meditat la o *Idee a unui dicţionar mental care să dea semnificaţiile tuturor limbilor articulate diferit*, reducîndu-le pe toate la anumite unităţi de idei, în substanţa lor, care, cu modificări respectate de diferite popoare, au primit de la acestea cuvinte diferite (§ 445 Nicolini).

---

prágmata e pathémata tês psychês care sînt *tavtà pâsi*, « aceleaşi pentru toţi »; pe de alta *onómata* divergente fonic şi arbitrare doar prin această divergenţă care nu atinge forma semnificatului, ci simpla formă a semnificantului. Cine-i răspunde astfel lui Hobbes nu-şi dă seama că limbile nu se deosebesc numai prin forma semnificanţilor, ci şi prin forma semnificatului, că această convenţie, şi cu ea contingenţa istorică, priveşte nu numai sunetele (după vechea teză aristotelică, reluată în *Le Monde*), ci grupările de sensuri. În consecinţă, Descartes nu este în măsură să surprindă condiţionarea istorico-culturală a oricărei elaborări cognitive şi mentale decît sub forma confuziei, erorii, consensului, lipsit de accente critice, cu tradiţia (astfel în *Principia*, I, 74 şi în *Le Monde* cit.). Se pare că Rossi nu pune la îndoială teza, pe drept confirmată de Rosiello, 1967, p. 12—9, după care Descartes, cu raţionalismul său, urmează o cale divergentă faţă de cea a lingvisticii empirismului (despre care cf. acum Formigari, 1970), a lui Leibniz şi a iluminiştilor. Dealtfel, pare neîndoielnic că ideile carteziene, în cultura concretă a secolului al XVII-lea, au acţionat în sensul întineririi şi întăririi moştenirii teoretice a lui Aristotel şi a aristotelismului medieval, cum arătase chiar Donzé, 1967, p. 17—27, 53 şi note, a revenit, cu date noi şi observaţii pătrunzătoare, R. Simone, *Introduzione*, p. VII—XLVIII, în *Grammatica e logica di Port-Royal*, Roma, 1969.

Și la Leibniz este prezentă o speranță similară:

Eu cred cu-adevărat că limbile sînt oglinda cea mai bună a spiritului omenesc și că o analiză riguroasă a sensurilor cuvintelor poate arăta, mai bine decît orice altă analiză, cum funcționează intelectul *(Verstand)*[1].

Cu toate acestea, credința în existența unei rațiuni supra-istorice nu minimalizează noutatea concepțiilor lingvistice: altfel decît Aristotel, sau decît scolasticii și raționaliștii cartezieni, Vico și Leibniz știu că ipotetica rațiune supra-istorică nu se manifestă direct și imediat în limbile umane. Ei au preluat și consolidat descoperirea că între ipotetica rațiune supra-istorică, între «dicționarul mental» compus din «anumite unități de idei în substanță» și vorbirea și înțelegerea indivizilor există, să spunem așa, o «distanță» constituită din «felul în care privesc popoarele», adică din caracteristicile semantice și sintactice ale fiecărei limbi. Studiul limbilor nu mai are, deci, doar o valoare practică: nu este vorba doar de a învăța mînuirea unui instrument care evocă imediat date raționale universal valabile, ci limbile sînt cercetate sistematic, în primul rînd pentru a li se găsi caracteristicile istorice și, în afara acestora, ceea ce poate fi universal în mintea și istoria oamenilor; în al doilea rînd, deoarece caracteristicile semantice și sintactice sînt legate de felul de a se îmbrăca, de credințe, de tradiții diferite de la un popor la altul, într-un raport de condiționare reciprocă, astfel încît studiul documentelor lingvistice constituie o sursă prețioasă de cunoștințe istorice.

Nu pare posibilă, prin urmare, subscrierea la judecata sumară exprimată la începutul acestui secol de un lingvist danez, după care studiile «filozofilor englezi, francezi și germani» din secolele XVII—XVIII sînt «o reluare într-o formă nouă a problemelor care-i preocupaseră deja pe filozofii greci: problema relațiilor dintre limbă și idei, cea a originii limbajului . . .» și «nu au nimic comun cu lingvistica, neinfluențînd această știință nici în mod direct, nici indirect» și fiind «speculații subiective condamnate la insucces, dat fiind că autorii nu le confirmau prin cercetări empirice, prin procese istorice, prin viața efectivă a limbilor» (Thomsen, 1902, p. 61—2). O asemenea apreciere nu se justifică din mai multe puncte de vedere și, mai ales,

---

[1] G. W. Leibniz, *Die Philosophischen Schriften*, ed. C. J. Gerhardt, Berlin, 1875 ș.u., III, p. 313.

trebuie spus că cercetările lingvistice înflorite de-a lungul întregului secol al XVIII-lea la Londra, la Paris, în Germania, nu se explică decît punîndu-le în legătură cu noile concepţii despre limbă, opuse acelei concepţii aristotelice care secole întregi anihilase orice interes pentru faptele lingvistice.

Noua cultură lingvistică, care a luat naştere odată cu cele mai profunde mişcări de înnoire ale epocii moderne, pare să fi triumfat la jumătatea secolului al XVIII-lea. Abia cu ceva mai mult de un secol înainte, Descartes putuse afirma în linişte, în *Principia philosophiae*, despre cunoaşterea sensului cuvintelor că este cu totul nerelevantă în căutarea principiului oricărei certitudini presupunînd un atare sens «foarte simplu», adică transparent chiar şi la prima vedere. Dar într-o epocă în care pînă şi proiectul raţionalist de *lingua universalis* îşi schimbase sensul în noul climat intelectual, aristotelismul părea dispărut pentru totdeauna din cultura europeană. Constatînd aceasta înseamnă că am ajuns în miezul problemei istorice, aflate în centrul acestui *excursus* asupra împrejurărilor crizei ideilor semantice aristotelice. Trebuie să ne întrebăm, într-adevăr, în acest punct, cum oare, după ce fuseseră criticate cu atîta autoritate, asemenea idei, bazate pe concepţia limbii-imagine sau pictură fidelă a realităţii, au putut ocupa iar locul central, redevenind modul «normal» de a considera faptele lingvistice. Dar, în afara acestei probleme istorice, mai există una de domeniul istoriografiei: trebuie să ne întrebăm care sînt motivele acelei *damnatio memoriae* care pare să fi lovit, în istoriografia lingvistică şi filozofică, perioada dintre secolele XVI—XVIII. Desigur, istoriile cele mai informate, ca cea a lui Arens sau cea a lui Watermann, nu uită să amintească cercetările promovate de Leibniz şi cele desfăşurate de indianiştii englezi şi francezi; pe acestea din urmă, şi mai ales pe W. Jones, îi aminteşte dealtfel şi istoria lui Thomsen (1902, p. 72 ş.u.). Dar faptul că în secolul al XVIII-lea s-au realizat impresionant de multe cercetări istorico-lingvistice, s-au stabilit primele conexiuni sigure de înrudire între limbile cunoscute şi, în primul rînd, a fost postulată originea comună a limbilor greacă, latină şi sanscrită, este trecut de obicei sub tăcere. Ca «părinte» al lingvisticii ştiinţifice este considerat de

cei mai mulți un lingvist german de la începutul secolului al XIX-lea, Franz Bopp (Saussure, 1922, p. 14; Meillet, 1937, p. 457; Belardi, 1959, p. 51; Leroy, 1963, p. 17—21 etc.). Unii nu sînt de acord în a recunoaște paternitatea lui Bopp; aceasta se datorește revendicării unei asemenea recunoașteri pentru un lingvist danez, mai mult sau mai puțin contemporan cu Bopp, Rasmus Kristian Rask (așa, de pildă, Thomsen, 1902, p. 63—71). Un cercetător francez, după care Bopp fiind o persoană mediocră intelectual n-a putut da naștere lingvisticii științifice, a încercat să-l indice pe W. von Humboldt ca adevăratul părinte al studiilor științifice asupra limbii (Tesnière, 1959, p. 13). Dar și deplasînd originile lingvisticii de la Bopp sau Rask la Humboldt sau, cum propune cu mai multă dreptate Arens (1955, p. 139 ș.u.) la Friedrich Schlegel, limita cronologică a începutului secolului al XIX-lea nu este depășită. Totuși, cu toată documentația bogată a lui Arens și protestul violent al lui Tesnière, Bopp continuă să fie considerat părinte al lingvisticii (Leroy, 1963, p. 17—21). Și totuși, dacă n-ar fi doar preamărit ci și citit, lingviștii secolului al XX-lea n-ar fi uitat poate originea istorică și de idei a disciplinei lor. Nu numai lectura directă a lucrărilor lui Bopp dezvăluie în ele defecte și superficialități « preștiințifice » nu mai mici decît cele care, dacă nu în Vico, se regăsesc în uitatele lucrări de lingvistică ale secolului al XVIII-lea; dar lectura acelei *Vergleichende Grammatik* a lui Bopp ar fi putut să ne readucă în memorie chiar prefața ei, sau mai degrabă prefața la monumentala ei traducere în ediția franceză, a lui Michel Bréal, din 1866. Merită să transcriem în întregime un pasaj central al prefeței fondatorului studiilor lingvistice franceze:

Pe urmele lui Leibniz, care a făcut multe observații profunde și potrivite în această privință, Herder învățase Germania să nu considere limbile simple instrumente destinate schimbului de idei: el a știut să arate că limbile, pentru cine știe să le cerceteze, oferă mărturiile cele mai vechi și mai autentice asupra modului de a fi și a simți al popoarelor. La liceul din Aschaffenburg, care-i adunase în parte pe profesorii universității din Mainz, Bopp l-a avut ca maestru pe un admirator al lui Herder, Karl Windischmann... Religiile și limbile orientale erau pentru Windischmann obiectul unui interes special: ca și cei doi Schlegel, ca și Creuzer și Goerres, ale căror păreri le împărtășea, el spera, prin cunoașterea mai bună a Persiei și a Indiei, într-o revelație asupra originilor umanității (Bréal, 1866, vol. I, p. VIII—IX).

Îndemnat de aceste motive, Bopp decise să se dedice studiilor de orientalistică, intrînd în corespondenţă cu savanţi parizieni:

O operă rămasă celebră, care, după primele capitole se pierde într-o ceaţă compactă de ipoteze, dar al cărei început trebuia să stîrnească cel mai viu interes în spiritul unui lingvist, nu a fost desigur străină de această decizie. Este vorba despre cartea lui Friedrich Schlegel, *Despre limba şi înţelepciunea indienilor*[1]... (Bréal, 1866, p. X).

La Bréal există încă, prin urmare, conştiinţa limpede a filiaţiei «filozofice» a lingvisticii ştiinţifice[2]. Cu sobrietatea impusă de convingerea că se adresează unui public încă perfect informat, el trasează linia care merge de la Bopp la Friedrich Schlegel şi la Windischmann, iar de la aceştia la Herder şi în sfîrşit la Leibniz. Tocmai conştiinţa acestei ascendenţe a dispărut din istoriile lingvisticii ale lui Thomsen, Meillet şi Saussure, şi din întreaga lingvistică a secolului al XX-lea. Cînd, în ultimii ani, ideile care au aparţinut lui Locke, Vico şi Leibniz, ideile despre reciprocitatea raporturilor dintre ordonările semantice şi structurile sintactice pe de o parte şi cultură şi *ethnos* pe de alta, au revenit în centrul atenţiei, s-a vorbit, pentru a le denumi, de «ipoteza Sapir-Whorf» (Hoijer, 1954, p. 92 ş.u.) sau, cum s-a mai spus, de «ideile lui Humboldt» (Wartburg, 1946, p. 148; Ullmann, 1952, p. 19; Greenberg, 1954, p. 3—4; Mounin, 1963, p. 43; Titone, 1964, p. 251). Acesta este indiciul cel mai evident al uitării care a acoperit istoria lingvisticii secolului al XVIII-lea.

Dar şi mai adîncă este uitarea care a cuprins gîndirea lingvistică a secolului al XVIII-lea în lucrările de istorie

---

[1] *Über die Sprache und Weisheit der Indier*, H.d.l.b., 1808.

[2] Şi pentru veronezul Bernardino Biondelli, căruia i se datoresc primele lucrări italieneşti inspirate de tehnicile lingvisticii comparate a lui Bopp, moştenirea unor idei ale lui Locke, Leibniz, ale iluministilor, de către studiile lingvistice ştiinţifice este evidentă: a se vedea interesantul studiu *Origine e sviluppo della linguistica*, «Rivista europea», iunie 1845, p. 649—63, retipărit în *Studii linguistici*, Milano, 1856, p. 5—17. Dar, multă vreme, Biondelli n-a fost apreciat de lingviştii italieni, care l-au calificat cu dispreţ drept «popularizator», autor al unor «tratări superficiale»; numai de curînd, după o apreciere dreaptă, dar izolată, a lui S. Pop s-a stîrnit din nou interesul pentru personalitatea sa, mai ales graţie lui S. Timpanaro, *Classicismo e illuminismo nell'Ottocento italiano*, ed.I, Pisa, 1965, ed. a II-a, Pisa, 1969, p. 253—8. Interesantă este, după părerea mea, tocmai această conştiinţă istorică a originilor ştiinţei lingvistice, atît de rară pînă în ultimii ani.

a filozofiei. Desigur, și nu numai în cazul lui Vico, există monografii (Rossi, 1957; Viano, 1960; Apel, 1963) în care este amintită gîndirea aceasta: dar este poate mai mult decît o simplă constatare cronologică observația că toate sînt foarte recente. În marile lucrări din prima jumătate a acestui secol, faptul că Vico, Leibniz și Locke s-au ocupat de lingvistică este socotit, dealtfel în perfect acord cu istoriile oficiale ale lingvisticii, ca nerelevant. De Ruggiero (1950, IV, II, vol. I, p. 102) amintește în treacăt de existența cărții a treia din *Essay*[1] a lui Locke, dar, deși ocupîndu-se îndelung de gînditorul englez (p. 63—125), nu clarifică ce loc ocupă la el teoriile lingvistice; oricum, dacă sînt amintite ideile lingvistice ale lui Locke, nici măcar atîta nu se acordă în aceeași lucrare (1950, IV, II, vol. II, p. 5—119) cărții a treia din *Nouveaux essais*[2] și celorlalte scrieri lingvistice ale lui Leibniz, dacă exceptăm obișnuita mențiune curentă a acelei *characteristica universalis* (p. 32—3). Dealtfel, pentru acest ultim motiv, Leibniz este menționat de Urban (1939, p. 17). Abbagnano (1953, II, 1, p. 286—7) amintește în treacăt de gîndirea lingvistică a lui Locke și trece complet sub tăcere istorismul lingvistic al lui Leibniz. Windelband (1948, II, p. 126—7) amintește «nominalismul» lui Locke, dar nu și teoriile lingvistice ale lui Leibniz.

Astfel, nu numai că marea criză a concepției aristotelice la începutul epocii moderne nu pare să fi lăsat vreo urmă imediată în afara secolului al XVIII-lea, dat fiind că acea concepție este din nou la sfîrșitul secolului al XIX-lea concepția dominantă (și nu doar la «marele public», cum vom vedea), dar mai trebuie să subliniem că atît încercările efectuate în secolul al XVIII-lea pentru a elabora o nouă concepție a semnificației și a limbajului, cît și numeroasele cercetări lingvistice concrete începute atunci, au fost probabil uitate de lingviștii și istoricii filozofiei moderne[3].

---

[1] [*An essay concerning human understanding*, London, 1690.]

[2] [*Nouveaux essais sur l'entendement humain*, 1765.]

[3] Ne-am dori ca aceste afirmații să nu mai fie actuale; multe cercetări menționate în note la această nouă ediție (Chomsky, 1966; Rosiello, 1967; Donzé, 1967; Mounin, 1967; Rossi, 1968; Simone, *Introduzione alla Grammatica e Logica*, cit., 1969; Formigari, 1970) și altele care ar putea fi adăugate, ne fac să sperăm că recuperarea gîndirii lingvistice a secolelor XVII—XVIII mai poate fi completată și perfecționată, dar este, în mare, un fapt cîștigat și permanent. Mai rămîne în picioare doar problema istorică a cauzei care a dus la uitarea acelei gîndiri de către lingviști și istorici ai filozofiei, pînă în deceniul al șaptelea al secolului nostru.

4. *TĂCEREA LUI KANT*

«Am apucat pe acest drum... și mă măgulesc că, urmîndu-l, am înlăturat toate rătăcirile care pînă acum dezbinaseră rațiunea cu sine însăși în folosirea ei în afara experienței. Nu m-am sustras întrebărilor ei, scuzîndu-mă cu neputința rațiunii omenești, ci le-am specificat în întregime după principii și, după ce am descoperit punctul neînțelegerii rațiunii cu sine însăși, le-am rezolvat spre deplina ei satisfacție... În această treabă marea mea preocupare a fost o expunere amănunțită și îndrăznesc să spun că nu ar trebui să existe nici o singură problemă metafizică care să nu fi fost rezolvată aici sau, cel puțin, pentru a cărei rezolvare să nu se fi oferit cheia" [1].

Poate într-un singur punct, cuvintele scrise de Kant în prefața primei ediții a *Criticii rațiunii pure* nu sînt exacte: și acest punct este reprezentat de limbaj sau, mai degrabă, de ansamblul problemelor legate de limbaj, puse în ultimii două sute de ani anteriori *Criticii*. În această privință, inexactitatea cuvintelor lui Kant este dublă. În primul rînd, absența oricărei referiri directe la tezele lui Leibniz și mai ales ale lui Locke, Berkeley și Hume în legătură cu limbajul, teze care atribuie folosirii unei determinate limbi istorice un rol determinant în formarea oricărei cunoștințe umane, înseamnă că «dorința de a fi complet» a rămas, în această privință, o simplă intenție. Kant nu se preocupă nici să indice explicit în prima ediție a *Criticii* sau în vreuna din următoarele «cheia» pentru a justifica o atît de radicală și, după două secole de neîntreruptă dezbatere, neașteptată eliminare a unor asemenea probleme, din seria problemelor demne de atenție. Problemele referitoare la limbaj nu sînt puse în mod explicit și nici nu sînt rezolvate: dar două pasaje din *Critică* ne oferă unele indicii pentru a considera că I. Kant a fost pe deplin conștient de aceasta. Dacă este adevărat, ar trebui să conchidem că în cuvintele lui Kant există o a doua inexactitate: în mod conștient, el «a evitat problemele care i se puneau».

Primul din cele două pasaje de care s-a amintit se află în primul capitol din *Analitica principiilor* și privește noțiunea de *schemă*, entitate centrală a gnoseologiei kantiene:

> În realitate, la baza conceptelor noastre sensibile pure nu stau imagini ale obiectelor, ci scheme. Nu există imagine a unui triunghiu care să poată fi vreodată adecvată conceptului de triunghiu. Căci ea nu ar atinge

---

[1] I. Kant, *Kritik der reinen Vernunf*, in K.'s gesammelte Schriften, ed. Preussischen Acad. der Wissens, vol. IV, Berlin, 1911, p. 9—10. Cf. Idem, *Critica rațiunii pure*, București, 1969, p. 13—14.

generalitatea conceptului, care face ca acesta să fie valabil pentru toate triunghiurile, dreptunghiulare sau scalene etc., ci ar fi restrînse totdeauna numai la o parte a acestei sfere. Schema triunghiului nu poate exista nicăieri altundeva decît în gîndire și semnifică o regulă a sintezei imaginației cu privire la figuri pare în spațiu. Mai puțin încă atinge vreodată conceptul empiric un obiect al experienței sau o imagine a acestui obiect, dar acesta se raportează totdeauna nemijlocit la schema imaginației ca la o regulă care servește să determine intuiția noastră în conformitate cu un anumit concept general. Conceptul de ciine semnifică o regulă după care imaginația mea poate reprezenta în mod general figura unui anumit animal patruped, fără a fi redusă la vreo figură particulară, unică, pe care mi-o oferă experiența sau chiar la fiecare imagine posibilă pe care o pot reprezenta *in concreto*. Acest schematism al intelectului nostru cu privire la fenomene și simpla lor formă este o artă ascunsă în adîncimile sufletului omenesc, al cărui adevărat mecanism cu greu îl vom putea smulge vreodată naturii și să-i dezvăluim secretul.[1]

Ne întrebăm în ce constă tehnica aceasta misterioasă, dacă nu în facultatea de a asocia semnelor cu valoare generică, atît imaginile individuale, cît și conceptele. Ne întrebăm cum este oare posibil ca I. Kant să nu fi înțeles că aceasta este tocmai funcția esențială care, în concepția lui Locke și Berkeley, este îndeplinită de limbaj, cînd expresiile și exemplele pe care le folosește el coincid cu cele folosite de Locke și Berkeley în legătură cu sensul cuvintelor[2]. Kant refuză să înțeleagă pînă la capăt această tehnică, analizîndu-i funcționarea concretă și determinîndu-i mai bine caracteristicile, limitîndu-se însă doar la a-i releva existența și a face aluzie la importanța sa decisivă pentru cunoaștere.

Aceeași este și atitudinea ce se desprinde din al doilea pasaj interesînd funcția limbajului. În *Critica puterii de judecare* (§ 59), Kant scrie:

> În mod indirect și printr-o răsturnare de sens, logicienii moderni adoptă folosirea cuvîntului *simbolic* pentru a indica un mod de reprezentare

---

[1] I. Kant, *Critica rațiunii pure*, București, 1969, p. 173—174. Asupra raportului dintre schematism și limbaj la Kant se oprise deja **C. Brandi**, *Celso o della poesia*, Torino, 1957, p. 37 ș.u.; și de curînd a revenit Garroni, 1968, p. 122—4. Într-adevăr, de la ceea ce Kant afirmă despre raportul între scheme și fenomene în forma lor imediată se reclamă ceea ce gîndim noi astăzi despre raportul dintre semnificație (clasă potențială abstractă) și sens, dezvoltînd idei ale lui Saussure (cf. *Pentru o teorie formalizată a noemei lexicale* în Apendicele prezentului volum). Dar tocmai legitimitatea acestei referiri, în măsura în care subliniază că I. Kant a surprins cu adevărat unul din punctele nodale ale teoriei lingvistice, face și mai surprinzător faptul că această teorie a rămas apoi nedezvoltată în opera sa.

[2] *The Work of* **G. Berkeley**, ed. G. Sampson, 3 vol., Londra, 1897 ș.u., vol. I, p. 168—9 (cf. și p. 170—3) [*A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge*, part. I, Introduction, § 13, cf. și § 16—8].

opus celui intuitiv; pentru că simbolicul nu este decît o specie a modului intuitiv. Acesta se poate divide în mod de reprezentare *schematic* și *simbolic*. Ambele sînt exhibiții *(exhibitiones)*: nu sînt „caracterisme", adică desemnări ale conceptelor cu ajutorul semnelor sensibile concomitente, care nu conțin nimic care să aparțină intuirii obiectului, dar servesc numai ca mijloc de reproducere, după o lege a asocierii imaginative...; astfel sînt, ca simple expresii ale conceptelor, sau cuvintele sau semnele uzuale (algebrice și chiar mimice). Toate intuițiile care sînt supuse conceptelor apriorice sînt deci sau *scheme* sau *simboluri*, primele conțin indicații directe ale conceptului, iar ultimele indirecte. Primele acționează prin demonstrație, ultimele prin analogie... La fel se reprezintă un stat monarhic, ca un corp viu, atunci cînd el este guvernat de legile sale populare, și în schimb, ca o simplă mașină (un fel de moară de vînt), cînd este dominat de o unică voință absolută; în ambele cazuri, reprezentarea este numai simbolică. Nu există, este adevărat, nici o asemănare între un stat despotic și o moară de vînt; dar analogia este una dintre regulile prin care reflectăm asupra lucrurilor și a cauzalității lor. *Acest fapt a fost pînă acum puțin explicat, deși merită o examinare mai profundă; dar nu este cazul să ne ocupăm aici de aceasta.* Limba noastră este plină de aceste indicații indirecte, bazate pe analogie, în care expresia nu conține schema proprie a conceptului, ci doar un simbol la care trebuie să medităm. Astfel sînt cuvintele *bază* (sprijin, fundament), *a fi dominat de...*, *a deriva* din ceva (în loc de a urma), *substanță*... și nenumărate alte *ipotipoze* neschematice, ci simbolice, și alte expresii care desemnează concepte nu prin intuiții directe, ci numai prin analogia cu acestea, adică prin deplasarea reflecției de la un obiect al intuiției la un concept cu totul diferit, căruia poate nu-i va putea corespunde nicicînd în mod direct vreo intuiție. Dacă putem numi cunoaștere un simplu mod de reprezentare..., atunci întreagă cunoașterea noastră despre Dumnezeu este pur simbolică[1].

Altfel decît în pasajul din *Critica rațiunii pure*, este aici explicită referirea la limbaj ca producere și folosire a unor « caracterisme » (sau simple etichete, pure denumiri) și ca producere și folosire a simbolurilor. Încă o dată, Kant intuiește clar importanța unei astfel de activități, afirmă că ea merită « un examen mai profund », dar se oprește în mod deliberat și voit în pragul acestui examen.

În afară de aceste două porți deschise și imediat închise în grabă, existența unei vaste și diverse problematici filozofico-lingvistice este ascunsă viziunii lectorului lui Kant. Tăcerea filozofului german este totală. Cele cîteva pagini din ultimele sale lecții de *Antropologie*[2] în care revin formule banale asupra unor limbi europene, servesc doar pentru a pune mai mult în evidență tăcerea care domină în

---

[1] I. Kant, *Kritik der Urtheilskraft*, în *K.'s gesammelte Schriften*, ed. Preussischen Akad. der Wissens., vol. V, Berlin, 1908, p. 351 ș.u. Cf. Idem, *Critica puterii de judecare*, București, 1942, p. 234—5.

[2] *K.'s gesammelte Schriften*, ed. Preussischen Akad. der Wissens., vol. VII, Berlin, 1917, p. 311 ș.u.

rest. Acest om care declară cu trufie că nu dă înapoi din fața nici unei probleme oricît de dificilă ar fi și care-și pune geniul său pătrunzător în slujba dezbaterii oricărui fel de problemă, oricît de minoră, despre felul în care bat vînturile în Marea Nordului sau a problemei dacă curățenia trebuie practicată mai mult de sexul frumos decît de sexul tare, nu a dedicat, aparent, nici cea mai mică parte a energiei sale intelectuale unei teme ca limbajul.

Tăcerea lui Kant asupra limbajului nu a constituit, în general, o problemă pentru istoriografia filozofică, care nu-și dăduse seama nici pe departe de acest fapt de excepție, în măsura în care uitase cît de prezente fuseseră problemele lingvistice în gîndirea filozofiei secolelor XVII—XVIII. În lucrarea de față, ne interesează mai ales să constatăm această tăcere și să indicăm apoi consecințele sale negative asupra culturii lingvistice europene. Dar, cu toate că iese din cîmpul preocupărilor noastre, nu este poate inutil să adăugăm la această constatare și la simpla indicare a faptului, o încercare de interpretare a sa.

În primul rînd, trebuie exclusă de la început o ipoteză simplistă de interpretare: Kant n-ar fi vorbit despre problemele limbajului pentru că nu s-ar fi izbit niciodată de ele. Cele două pasaje citate mai înainte sînt indicii sigure ale faptului că el a întîlnit în calea reflecțiilor sale asemenea probleme. Dar mai avem și dovezi biografice sigure. Se știe că în jurul anului 1769 a avut loc o cotitură decisivă în dezvoltarea gîndirii lui Kant, și este neîndoielnic că o atare schimbare trebuie pusă în legătură cu lectura acelor *Nouveaux essays* ale lui Leibniz, scrise la începutul secolului, dar editate abia în 1765. S-a mai spus ce rol a avut limbajul în lucrările lui Leibniz. Dar mai mult: lectura lui Leibniz îl face pe Kant să citească cu alți ochi *Essay* al lui Locke și operele tradiției empirice, în care argumentările bazate pe considerații lingvistice avuseseră, cum s-a mai spus, un rol hotărîtor. Aceste lecturi îl îndreaptă pe Kant pe drumul criticismului (Tonelli, 1955, §§ 149—64; 1964, p. 234). Și nu este posibil să se susțină că I. Kant ar fi citit aceste opere trecînd pe neobservate, cum a fost mai apoi obiceiul discipolilor săi, istorici ai filozofiei, asupra problemelor referitoare la limbaj și la limbi. Chiar dacă ne putem închipui că el ar fi putut-o face, prietenul său din Königsberg, Johann Georg Hamann, i-ar fi atras desigur atenția, prin polemica sa îndărătnică, asupra unei asemenea greșeli.

Cei doi sînt foarte legați între ei, schimbă idei, își scriu, formulează proiecte de colaborare, polemizează. Subiectul polemicilor este tocmai limbajul, despre care Kant nu vrea să vorbească, iar Hamann vorbește prea mult. Cînd Kant publică prima sa *Critică* [1781], Hamann îi opune a sa *Metakritik* [1784], în care, reluînd tezele lui Berkeley și Hume, susține că rațiunea, delimitîndu-se pe sine însăși, nu este pură, ci presupune totdeauna hainele lingvistice, derivate dintr-o anume limbă istorică, de care nu se poate dezbăra nicicînd. Și dealtfel, tocmai din falsa contemplare a structurilor unei limbi anume a desprins Kant tipurile sale de judecăți și categoriile sale.

Nu este necesară nici o deducție pentru a dovedi că limba este strămoșul celor șapte funcții sacre de propoziții și silogisme logice. Nu numai că întreaga facultate de gîndire se bazează pe limbă... dar limba este chiar punctul central al neînțelegerii rațiunii cu sine însăși, în parte din cauza frecventei coincidențe a conceptului celui mai extins cu cel mai puțin extins, al caracterului vid sau complex al unui asemenea concept în propoziții ideale; în parte din cauza caracterului nedefinit al figurilor verbale față de figurile silogistice [1]...

Critica lui Hamann a rămas fără consecințe vizibile asupra gîndirii lui Kant, cum se poate observa în a doua ediție a *Criticii* [1787] și în redactarea celorlalte două opere majore. Dar este tot atît de adevărat și că I. Kant n-a putut s-o ignore. Tăcerea lui Kant nu poate fi atribuită întîmplării, ci reprezintă o poziție conștientă, este o tăcere « programatică ».

Pentru a o explica, Urban a emis o ipoteză: «Kant credea că actul comunicării și comunicabilitatea ar fi fost intrinsece noțiunii de cunoaștere și că elementul universal, singurul care face posibilă comunicarea, ar fi implicat noțiunea unui spirit sau a unui *Ego* transcendent atît obiectului cît și subiectelor individuale care comunică între ele. El a văzut limpede că, doar în funcție de elementele transcendentale, în cunoaștere este posibilă aceeași comunicare inteligibilă, atunci cînd ea este înțeleasă cu adevărat. Concepînd lucrurile în acest mod meritul lui a fost deosebit, chiar dacă nu le-a conceput într-un mod cu totul precis » (Urban, 1939, p. 210—1). Într-adevăr, în sprijinul ipotezei lui Urban poate fi adus un pasaj din *Critica puterii de judecare* (§ 39: *Despre comunicabilitatea unei senzații*), în care se susține

[1] **Hamann,** *Metakritik, ed. cit.*, p. 286.

că numai identitatea condițiilor subiective ale posibilității unei cunoașteri, permite ca un sentiment să fie considerat «universal comunicabil». Mai rămîn deschise însă, chiar acceptînd o asemenea ipoteză, două probleme. Prima, aparent fără soluții posibile, este de a stabili de ce Kant nu a susținut niciodată în mod explicit această teză împotriva lui Hamann, Leibniz, Locke, Berkeley, Hume. A doua problemă deschisă este că, atît obiectiv cît și conform opiniei lui Kant, funcția de comunicare este doar *una* dintre funcțiile și obligațiile limbajului: este funcția prin care, cum s-a văzut, limbajul înseamnă folosirea «caracterismelor» și este cea căreia Kant pare să-i atribuie o importanță minoră; în afară de aceasta, cuvintele au și funcția de a oferi, prin semnificațiile lor, simboluri indispensabile cunoașterii noastre: și semnificațiile nu au numai o valoare simbolică, ci, dacă interpretarea propusă aici pentru pasajul din prima ediție a *Criticii* este exactă, au și valoarea de scheme, de nuclee în care sînt condensate cunoștințele noastre intuitive și empirice, conceptuale și abstracte. Extinderea ipotezei lui Urban și asupra acestor funcții simbolice și schematice pe care Kant, deși *per incidens*, le recunoaște limbajului, nu pare să fie posibilă. Folosirea semnificațiilor cu valoare de scheme sau chiar de simboluri a ceea ce nu poate fi cunoscut *direct* (să nu uităm că pentru Kant «simbolică» este cunoașterea lui Dumnezeu de către om), nu numai că nu pare să poată fi definită «în interiorul cunoașterii», dar pare să constituie, cum au susținut empiriștii și Hamann, o componentă autonomă, care condiționează și influențează orice cunoaștere. Perspectiva deschisă de aceste probleme în paginile lui Kant, ne face să credem că și Kant a bănuit-o.

Cu aceasta nu vrem să spunem că el, conștient de a se afla în dificultate, dacă și-ar fi pus explicit problemele lingvistice dezbătute de Leibniz, Locke, Berkeley și Hume, le-ar fi evitat în mod meschin, ca un savant care dă în subsol argumentarea adversarului, doar pentru a arăta că știe de existența ei, desființînd-o printr-un «nu ne convinge dealtfel». Rigoarea intelectuală și morală a omului este o dovadă mai mult decît suficientă pentru a exclude o ipoteză meschină de acest fel. Dacă o excludem pe aceasta, pentru a pune de acord datele obținute pînă acum (marea dezbatere lingvistică ce se desfășoară în jurul lui Kant și și în parte împotriva lui, tăcerea lui în privința acestei dez-

bateri, referirile sporadice la funcții ale semnificației, ce nu pot fi reduse la cele ale simplei comunicări) rămîne posibilă o ultimă ipoteză. Kant ar fi apreciat în mod deosebit argumentările lui Berkeley și Hume, pe care Hamann îi reproșa că le trecuse sub tăcere: el însă, poate mai mult decît Hamann, înțelesese că asemenea argumentări nu ajutau rațiunii să se înțeleagă mai bine pe sine, ci duceau la concluzia că nu mai era cazul să se vorbească despre o rațiune supra-istorică, capabilă să se observe pe sine însăși și să-și studieze propriile aporii. Înțelesese că nu se putea sublinia, așa cum făcuse Leibniz (și cum făcuse, după cum s-a amintit, și Vico), funcția creatoare a vorbirii și, în același timp, să se încerce salvarea ideii de rațiune supra-istorică, a cărei funcționare ar fi fost clarificată prin înțelegerea formelor lingvistice în aspectul lor istoric: slăbiciunea pozițiilor de acest tip i s-a părut probabil evidentă. Dezvoltînd considerațiile lui Leibniz asupra limbajului, singura concluzie coerentă era neo-nominalismul lui Berkeley și Hume, radicala negație a oricărei idei *a priori* și a oricărei rațiuni meta-empirice: sau prima cale, la capătul căreia riști să găsești iraționalul, scepticismul, pe care Aristotel a vrut să-l evite, și a trebuit să conceapă formele lingvistice ca simple «caracterisme», sau calea lui Aristotel, cu încercarea supremă de autofundamentare a rațiunii. Kant a ales, evident, această a doua cale, dar, conform ipotezei noastre, în deplină conștiință. Tăcerea sa asupra limbajului, în această lumină, n-ar fi nici ignoranță, nici neînțelegere, nici viclenie meschină: ar fi tributul tacit plătit valabilității argumentărilor lui Berkeley și Hume împotriva noțiunilor de «rațiune» și de «idee abstractă» încă prezente la Leibniz și Locke. Poate că tăcerea aceasta simbolizează recunoașterea cea mai înaltă acordată vreodată caracterului ireductibil istoric, prezent în facultatea omenească de a semnifica.

Oricum am judeca asemenea ipoteze interpretative, tăcerea lui Kant este un element cert și a avut consecințe istorice la fel de certe. Deoarece motivele tăcerii rămîn necunoscute, filozofii secolului al XIX-lea au acceptat și discutat problemele puse explicit în cele trei *Critici* și au ignorat limbajul. Problemele filozofiei *maior*, ale oficialității filozofice a secolului trecut, au fost cele ale autofundamentării rațiunii, ale fundamentării istorice a rațiunii sau a faptelor cărora trebuie să li se conformeze cunoașterea: secolul al XIX-lea a fost de-a dreptul sceptic, dar de un scepticism pur epis-

temologic, lipsit de orice referire la limbaj. Tăcerea lui Kant s-a lăsat ca o lespede grea, de plumb, peste discuțiile care duraseră două secole. Într-adevăr, în secolul trecut filozofii nu se preocupaseră de faptul că există un limbaj. Hegel, în *Fenomenologia spiritului*, vorbește efectiv, între altele, și despre limbaj și limbă: se obișnuiește să se citeze fraza sa asupra limbii care ar fi «actualizarea» culturii [1]. Mai precis, Hegel vede în limbă forma esenței: ea este pentru el concretizarea culturii, în măsura în care cultura este înstrăinare și, față de recuperarea ideii actualizate prin artă, religie, filozofie, este frivolitate. De obicei acest lucru nu este explicat. Dar este chiar opinia drastică a lui Hegel despre limbaj, a lui Hegel ale cărui preocupări erau altele. Consecința ultimă a acestui fapt a fost semnalată: educați într-o atmosferă kantiană, erudiții istorici ai filozofiei, neintuind problemele, trecuseră peste dezbaterea lingvistică a secolelor XVII și XVIII, alunecînd ca pe o oglindă de gheață. Cine mai are încredere în valoarea preliminară și autonomă a erudiției și a filologiei, în constatarea faptelor înaintea perceperii problemelor, găsește aici un bun exemplu de reflecție. De la epoca modernă, neînțelegerea s-a extins și la cea antică: într-un «clasic», în *Gînditori greci* de Gomperz (1909, IV, p. 609), se vorbește concis, dar cu respect, despre teoriile lingvistice ale lui Aristotel, însă numai în legătură cu capitolul XX din *Poetica:* fundamental, desigur, dar ilustrînd numai unele rezultate ale efortului de sistematizare a cunoștințelor gramaticale elaborate de Aristotel, și nu, cum s-a văzut, motivele de inspirație ale sistematizării și ale gîndirii sale lingvistice. Dar nu-l putem învinui pe Gomperz, dat fiind că un istoric, specialist în teorii lingvistice, Hajim Steinthal, lichidase gîndirea lingvistică a lui Aristotel cu cîțiva ani înainte, proclamînd-o adesea «naivă» și uneori de-a dreptul «rizibilă» (Steinthal, 1890, II, p. 185). În sfîrșit, nu-l putem învinui complet nici pe neopozitivistul Schlick dacă, *his fretus*, pe baza oferită de această istoriografie filozofică și lingvistică, a ajuns să creadă că nimeni, înainte de fericita apariție a neopozitivismului, nu se ocupase de limbaj.

Gîndirea kantiană a contribuit, prin urmare, la distrugerea oricărei urme și amintiri a filozofiei limbajului din seco-

---

[1] G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, ed. H. Glockner, Stuttgart, 1929, p. 390 ș.u.

lele XVII—XVIII. Opera i-a fost completată, la jumătatea secolului al XIX-lea, de criza foneticistă și de sărăcirea culturală și de idei a lingvisticii științifice.

5. *REÎNSCĂUNAREA ARISTOTELISMULUI*

Îi datorăm lui Hans Arens cea mai bogată și amănunțită descriere a stadiului culturii lingvistice europene și mai ales germane la începutul secolului al XIX-lea (Arens, 1955, p. 139 ș.u.). Printre alte istorii ale lingvisticii (Thomsen, 1902; Saussure, 1922, p. 13—9; Meillet, 1937, p. 453 ș.u.; Leroy, 1963), lucrarea lui Arens se distinge prin aceea că identifică și documentează legăturile care apropie teoriile și cercetările lingvistice din secolul al XVIII-lea de teoriile și cercetările de la începutul secolului al XIX-lea. Se mai poate discuta, și în paginile precedente am încercat s-o facem, dacă nu trebuie acordat un loc mai important lingvisticii secolului al XVIII-lea, în cadrul întregii istorii a lingvisticii; dar faptul de a fi subliniat că între secolul al XVIII-lea și secolul al XIX-lea nu există nici o prăpastie, nici o revoluție, ba dimpotrivă, există o profundă continuitate, este deja un merit remarcabil al schiței istorice întocmite de Arens. Ba mai mult: Arens știe, și o demonstrează, că Franz Bopp este doar una dintre vocile care compun corul lingvisticii germane a secolului al XIX-lea.

Am amintit mai înainte părerea lui Tesnière despre Bopp: pe nedrept accentuează lingviștii, pe urmele lui Meillet (1937, p. 458—60), importanța lui Bopp și o depreciază pe cea a lui Humboldt; Bopp este un «simple technicien», căruia nu-i poate fi atribuit meritul de a fi dat naștere lingvisticii științifice, pe cînd un asemenea merit poate și trebuie să fie atribuit lui Wilhelm von Humboldt, «ami de Schiller et de Goethe,... esprit très supérieur à Bopp . . ., esprit universel hautement cultivé et armé en particulier d'une culture scientifique approfondie . . ., qu'un homme comme Goethe avait admis dans son intimité intellectuelle» (Tesnière, 1959, p. 13) [prieten al lui Schiller și Goethe, ...spirit mult superior lui Bopp, ...spirit universal deosebit de cultivat și înarmat în special cu o cultură științifică profundă, . . . pe care un om ca Goethe îl acceptase în intimitatea sa intelectuală]. De fapt, Meillet, în schița de istorie a lingvisticii întocmită de el, nu l-a condamnat pe Hum-

boldt. Ca și Tesnière, și Meillet recunoaște că Bopp s-a consacrat unei «déterminaison de détails précis» [determinării unor amănunte precise], în timp ce Humboldt «n'a guère exposé dans ses publications que des idées générales» [n-a expus în publicațiile sale decît idei generale]; importanța acestor idei nu-i scapă lui Meillet: chiar dacă ele au fost dezmințite de fapte, totuși examinarea faptelor inspirate de acestea «a abouti à la création d'une science historique» [a dus la crearea unei științe istorice] (Meillet, 1937, p. 460).

Diferența dintre cei doi lingviști francezi se poate rezuma, spunînd că ei sînt, în realitate, întru totul de acord, considerînd că pe de o parte sînt ideile, întruchipate de Humboldt, pe de alta analiza tehnică, precisă, a faptelor, întruchipată de Bopp, dar se deosebesc în judecata de valoare: Meillet, cu educație pozitivistă, are mare încredere în analiza atentă a «faptelor concrete» și mai puțină încredere în idei, și este înclinat deci să accentueze rolul lui Bopp; Tesnière, educat în climatul relativismului științific, știe prea bine că «faptele concrete» nu sînt mai puțin «abstracte» și elaborate decît ideile, are mai mare încredere în acestea, în spiritul critic, în inteligență și îl preferă pe Humboldt lui Bopp. Dar, merită să o repetăm, tabloul pe care cei doi oameni de știință francezi îl au în fața ochilor și îl prezintă cititorului este întru totul același.

Arens a avut marele merit de a modifica cu hotărîre acest tablou. «Apostol și întemeietor» al lingvisticii științifice este Friedrich von Schlegel (1772—1829): «apostol» pentru ideile pe care le expune și susține, «întemeietor» pentru faptele pe care le aduce în sprijinul lor și pentru măiestria cu care selecționează și coordonează aceste fapte. Lingviștii generațiilor următoare au rămas hipnotizați de o eroare gravă comisă de Schlegel: aceea de a fi crezut că sanscrita nu a fost una dintre limbile indo-europene, mult mai veche decît toate, ci chiar limba originară din care s-ar fi desprins celelalte. Cîțiva ani după publicarea studiului *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Altertumskunde* (1808) eroarea, evitată dealtfel de W. Jones (Waterman, 1962, p. 16), a fost corectată, dezvoltîndu-se chiar analizele începute de Schlegel. Lingvistica tradițională îi datorează ideea că analiza științifică a faptelor lingvistice înseamnă analiză istorică (Arens, 1955, p. 144), ca și prima încercare de cercetare conformă

unei asemenea idei în domeniul limbilor indo-europene. De la Schlegel ne-a rămas teza că afinitățile extrinseci între perechi de cuvinte din limbi diferite nu sînt o dovadă suficientă pentru geneza comună a acelor limbi: devin dovezi dacă și numai dacă se pot stabili corespondențe fonetice regulate (Schlegel cit. în Arens, 1955, p. 140), și dacă afinităților lexicale le corespund coincidențe gramaticale (Schlegel în Arens, p. 141), dat fiind că, așa cum susține și arată Schlegel, ceea ce constituie «structura» unei limbi *(Struktur)* este sistemul său morfo-sintactic (Arens, 1955, p. 139, 141, 145). Prin culegerea și analiza faptelor particulare, Schlegel tinde spre reconstrucția structurii fiecărei limbi, reconstrucție care este pentru el baza studiilor pur istorice asupra raportului dintre limbile aceleiași familii, cît și pentru studii tipologice, care clasifică limbile lumii după caracteristicile lor structurale (Arens, 1955, p. 143, 145). Conchide Arens (p. 145—146):

Friedrich Schlegel n-a fost *vox clamantis in deserto.* Glasul lui a fost auzit. Dealtfel, nu numai că dăduse indicații abstracte, ci el însuși răspunsese la unele întrebări care se iveau. Întrebări ca acestea: cu care limbi, deci, se înrudește sanscrita, și cu care nu?... Care sînt concordanțele lingvistice reale și care sînt doar coincidențe ocazionale? Și care este calea cea mai sigură pentru a demonstra înrudirea lingvistică? De ce fel este înrudirea lingvistică? Cum se distinge, în patrimoniul unei limbi, ceea ce este moștenit, de ceea ce este împrumutat? Și cînd, pentru a obține rezultate mai bune în comparația lingvistică, trebuie să se reconstruiască istoria limbilor, cum trebuie să se lucreze atunci cînd materialul documentar este sărac? Iată unele din aceste întrebări... (Pentru a nu o mai aminti pe ultima: unde și cum să se studieze aceste limbi? Din 1818 Universitatea din Bonn a avut ca specialist în sanscrită pe August Wilhelm von Schlegel).

Schlegel, deci, nu este doar reprezentantul unor idei care așteaptă proba faptelor: ci, așa cum se întîmplă cînd ideile există cu adevărat (și nu sînt simple veleități abstracte), ideile sale pun în mișcare analiza tehnică a faptelor particulare.

Același echilibru dialectic între elaborarea în perspectivă generală și analiza situațiilor lingvistice determinate, animă vasta operă a lui Wilhelm von Humboldt (Arens, 1955, p. 149—54, 158—66, 181—94). Încă o dată, nu este justificată opoziția dintre «prietenii ideilor» și prietenii faptelor: tocmai pentru că este «prieten al ideilor», Humboldt se dedică muncii de verificare istorică și tehnică a «ideilor», și rezultatele cercetărilor filologice și documentare, ale sale

și ale altora, l-au făcut să aprofundeze continuu elaborările de ordin general și filozofic.

În tabloul culturii lingvistice europene și mai ales germane, de la începutul secolului al XIX-lea, reconstruit cu răbdare de Arens, A. W. Schlegel, F. Bopp, J. Grimm, R. K. Rask sînt cei care, inspirați și adesea ajutați materialmente de Humboldt și Friedrich Schlegel, au colaborat cu aceștia la dezvoltarea mereu mai largă a lingvisticii științifice. Ei, și între ei și Bopp, mai degrabă decît « părinți », sînt « fii » ai noii discipline, care începînd cu Leibniz și trecînd prin Herder, apoi la F. Schlegel și Humboldt, se maturizase în Germania iluministă și romantică.

Atît la cei mai însemnați, cît și la cei minori, este limpede că terenul pe care noua disciplină trebuie să se afirme este terenul raporturilor între istoria limbilor și istoria generală, istoria culturii și moravurilor: verificarea filologică a evoluției lingvistice nu este concepută ca un scop în sine, ci tinde să reconstruiască istoria « formei interne » a limbilor, pentru a o integra apoi în istoria generală a unei epoci și a unui popor. Procedeele elaborate și folosite de cel mai mare dintre frații Schlegel, și aplicate apoi de lingviști ca Rask și Bopp, în privința analizei faptelor fonetice și morfologice, sînt instrumente, în cadrul general al obiectivelor lingvisticii, schițat de Humboldt în 1820 (Arens, 1955, p. 158 ș.u.): ele trebuie să slujească la reducerea la minimum a caracterului arbitrar în elaborarea și demonstrarea unor teze semantice și sintactice, privind « forma internă » a diferitelor limbi în raport cu istoria culturală și socială.

Era posibilă oare, în acea vreme, realizarea programului lui Humboldt? În parte da. În tot ceea ce privea descrierea caracteristicilor externe ale limbilor și analiza raporturilor dintre diverse limbi, efectuată pe baza unei asemenea descrieri, cercetările s-au dezvoltat rapid cum o dovedesc lucrările lui A. W. Schlegel, Bopp, J. Grimm, Rask, și cele ale lingviștilor din a doua generație posthumboldtiană, Pott, Raumer, Steinthal, Brücke (Arens, 1955, p. 204—26). În domeniul constatării, comparării, interpretării faptelor fonetice și morfologice, lingvistica a obținut an de an rezultate strălucite. Dar nu același lucru s-a întîmplat în cercetările asupra « formei interne » a limbilor: numai prin intervenția directă a lui Humboldt, mai ușor de admirat decît de imitat și urmat, cercetările au avansat dincolo de rezultatele obținute deja de Friedrich Schlegel. Astăzi înte-

legem de ce. Pionierii lingvisticii au lucrat mai cu seamă asupra limbilor moarte: a le descrie corect *facies*-ul fonetic și morfologic era deja o problemă; a le reconstitui funcționalitatea sintactică și semantică, dată fiind lipsa unei documentări depline, integrale, a construcțiilor lexicale și sintactice, era o problemă și mai complicată, uneori destinată să rămînă fără soluții bine justificate; în fine, a stabili o legătură între această funcționalitate și *status*-ul social și cultural al popoarelor care folosiseră o anumită limbă era imposibil, atunci cînd adesea unica știre concretă disponibilă despre acele popoare era, tocmai, că folosiseră acea limbă. Dar și cînd era vorba de limbi vii și de populații care trăiseră în plină lumină a istoriei, slaba dezvoltare a cercetărilor de folclor, etnologie, istorie a culturii, sociologie (științe în parte apărute în prima jumătate a secolului al XIX-lea) făcea ca informațiile reale despre structura mentală și socială a populațiilor unei anume limbi să fie foarte sărace. Astfel, partea finală a programului humboldtian, cea conform căreia lingvistica apăruse și se afirmase, era, în stadiul de atunci al culturii, irealizabilă. Sau, dacă se încerca o aplicare, aceasta nu putea să nu fie constituită dintr-o serie întreagă de ipoteze bazate unele pe altele.

Tocmai caracterul ipotetic al unor asemenea cercetări a devenit limpede în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Madvig, cu experiența sa politico-istorică, alături de cea lingvistică, a criticat caracterul abstract și convențional al ideilor lui F. Schlegel despre societățile omenești (Madvig, 1875, p. 169). Bréal (1866, p. XI) va vorbi, în legătură cu aceasta, despre «épais brouillard d'hypothèses» [ceață deasă de ipoteze], știind, însă, foarte bine ceea ce datora lingvistica lui Leibniz, Herder, Humboldt și mai ales lui Friedrich Schlegel. Și Pott cunoștea prea bine acest aport: dealtfel, el se apropiase de lingvistică printr-un studiu asupra relațiilor exprimate de prepoziții și a susținut totdeauna în mod hotărît că elementul principal al evoluției lingvistice era constituit de «gîndire», de cultura care folosește o limbă și, folosind-o, o modelează și remodelează progresiv în noi forme adecvate unor noi exigențe (Bröndal, 1948, p. 50; Arens, 1955, p. 212). Țelul final al lui Pott și al celorlalți lingviști germani posthumboldtieni, cît și al lui Bréal, era tot cel al lui Schlegel și Humboldt: dar ei înțeleseseră, pe de altă parte, că orice cercetare lingvistică dusă în domeniul

relațiilor dintre semnificații și cultură era încă sortită să se efectueze pe un teren nesigur, ipotetic.

Același diagnostic a avut două consecințe opuse. Una a fost înțeleasă de Madvig în Danemarca, și în Franța de Bréal: dacă latura utilizării sintactice și semantice a limbilor și domeniul relațiilor dintre o asemenea funcționare și istoria concretă și efectivă a popoarelor erau mai greu de explorat decît latura formei externe a limbilor, nu acestei din urmă laturi ci primeia trebuiau să-i fie destinate toate eforturile cercetării. Studiile de sintaxă și semantică istorică ale lui Madvig și cercetările de semantică ale lui Bréal (1913), care a dat însuși numele semanticii, răspundeau unui asemenea program: dar aceste lucrări erau sortite să rămînă exemple izolate, prost înțelese și repede uitate; și marele lingvist danez (Devoto, 1958, p. 379—85; De Mauro, 1959, p. 258, 1960, p. 1) și cel francez (Meillet, 1936, p. 210—27) au rămas izolați, cu toată opera lor de organizatori activi, dar organizatori «liberali» — cum a observat Meillet în legătură cu Bréal — care nu-i constrîngeau pe elevii lor să le adopte ideile și cercetările. De aceea numele lor sînt citate foarte rar, sau chiar omise în schițele de istorie a lingvisticii: Arens îl amintește de două ori pe Bréal, ca profesor al lui Saussure și traducător al lui Bopp și trece cu totul peste numele lui Madvig; acesta este amintit cu respect formal de Thomsen, care abia îl menționează pe Bréal (Thomsen, 1902, p. 76, 87, 110). Nu-i putem condamna pe istoricii lingvisticii, pentru că într-o anumită privință, disciplina căreia aceștia îi fac istoria a urmat, de fapt, o cu totul altă cale, cea a lui Pott.

În fața nesiguranței cercetărilor semantice, sintactice și lingvistico-culturale ale lui F. Schlegel și W. von Humboldt, Pott a adoptat atitudinea onestă a celui care laudă afirmațiile altuia dar rămîne deoparte privind și avînd grijă să lucreze altfel. Alături de opiniile teoretice de origine humboldtiană, stau celelalte declarații ale lui Pott, pe care Meillet le-a definit «fraze decisive» pentru lingvistică: prin ele, Pott afirma că în «labirintul» etimologiei «litera este un indiciu mai sigur decît sensul, supus adesea unor salturi neașteptate» (Pott cit. în Meillet, 1937, p. 462). Teama de sens începe să se manifeste deci chiar la a doua generație de lingviști. Și de teama de sens se leagă teama de orice teorie generală: tot Pott afirmă că «expunerea făcută de Grimm asupra transformărilor fonetice din limbile

germanice, valorează singură mai mult decît multe alte filozofii ale limbajului » (Meillet cit.). La alți cercetători, înclinația spre limitarea cercetării la aspecte externe ale limbii, mai ales fonetice, și eventual și la aspecte particulare este și mai evidentă (Arens, 1955, p. 213 ș.u., 221 ș.u.). Din an în an, cele două tendințe și temerile care le dictează se întăresc. Schleicher mai încearcă încă sistematizări cu caracter general: dar interesul său este orientat cu totul spre fonologia limbilor indo-europene, abia pe un plan secundar spre morfologie, lăsînd de o parte sintaxa și semantica (Meillet, 1937, p. 465). La Schleicher este evident, în același timp, interesul deosebit pentru problemele de preistorie și proto-istorie lingvistică: întoarcerea spre trecut, spre limbile puțin atestate, al căror context social și cultural este necunoscut și funcționarea sintactică și semantică este greu de stabilit, devine a treia direcție dominantă a lingvisticii. Cea mai mare parte a lucrărilor lingvistice efectuate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea respectă evident aceste orientări: se invocă și se catalogheazā fapte precise (adică fonetice și morfologice), fapte numeroase (deci foarte speciale), fapte vechi (Meillet, 1937, p. 468). Aceasta devine trinitatea venerată în seminariile germane de lingvistică și fiind epoca în care lingvistica iese dincolo de granițele Germaniei, aceeași orientare se răspîndește și în alte țări.

Această atitudine a lingvisticii tradiționale nu poate fi susținută prin declarații explicite: ele sînt foarte rare, deoarece a-ți declara credința în « faptele concrete » comportă oricum o nedorită declarație de principiu. Putem aminti totuși că o dată, chiar Meillet, deci unul dintre puținii lingviști tradiționaliști care a manifestat interese de ordin general, a scris: « L'éxpérience montre qu'un fait nouveau bien analysé fait plus pour le développement de la science que dix volumes de principes, même bons » [Experiența arată că un fapt nou bine analizat face mai mult pentru dezvoltarea științei decît 10 volume de principii, oricît de bune] (Meillet, 1923, p. 83). Și pînă și unul dintre puținii lingviști care nu a cedat cu totul fobiei pentru sintaxă, Jakob Wackernagel, și-a declarat formal într-o anumită ocazie, lipsa lui olimpiană de interes pentru valoarea semantică a cuvintelor, cărora încearcă să le stabilească etimologia, o etimologie redusă astfel la un simplu joc de concordanțe formale (Wackernagel, 1953, p. 1306). Dovada

documentară cea mai bună o găsim, însă, în diferența dintre miile de articole, studii, volume dedicate explorării și descrierii dintr-un punct de vedere diacronic și comparativ a sistemelor fonematice și morfologice ale diferitelor limbi și propunerii de etimologii bazate pe o apreciere grăbită a întrebuințării și sensului istoric al cuvintelor discutate, pe de o parte, și, pe de alta, numărul neînsemnat de lucrări de sintaxă și semantică. Dovada se află în mulțimea de manuale de fonetică și fonologie și în numărul redus de manuale de semantică și sintaxă generală. Disproporția este evidentă și în structura operelor clasice din acest domeniu: pentru a nu da decît un exemplu, în *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes* a lui Meillet, față de 63 de pagini dedicate caracteristicilor formale ale frazei (ordinea cuvintelor, prezența sau absența verbului etc.), există unsprezece pagini dedicate funcțiilor sintactice.

Născută pentru a studia caracteristicile limbilor, ca ansambluri de semnificații și funcții sintactice, lingvistica științifică, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu orientarea sa evident anti-sintactică și anti-semantică, și-a trădat complet idealurile și motivele care-i dăduseră naștere. În cele ce urmează, cum se va vedea, vor fi clarificate motivele pentru care o analiză pur formală a limbilor nu este posibilă: nu este posibil, deci, a se vorbi de foneme, de forme lexicale și gramaticale, fără a se recurge în vreun fel la sensul cuvintelor, cărora li se studiază forma externă. Interesul pentru latura funcționării semantice și sintactice a unei limbi poate fi redus la minimum; dar nu se poate face abstracție de această latură în mod real și complet. Aceasta înseamnă că, unele idei, chiar neelaborate, asupra a ceea ce sînt sensul și funcția sintactică a formelor lingvistice sînt necesare chiar și pentru o lingvistică foneticistă. Dezideratul curent este de a defini și aprofunda cît mai puțin cu putință asemenea idei. După 1870, lingvistica științifică și-a atins acest deziderat și, cum se va vedea, și-a făcut din el o glorie, un program conștient, un drapel.

Consecințele lipsei de discernămînt în materie de semantică și sintaxă au fost grave. Exemplul sintaxei poate servi drept model: într-un climat de analiză obosită și puțin convinsă a fenomenelor sintactice, manualele importante de lingvistică istorică întocmite după 1850, ori au ignorat cu totul sintaxa, ori au descris funcțiile sintactice ale limbi-

lor în termeni tradiționali, adică în termenii gramaticii tradiționale scolastice: definițiile părților de vorbire, ale cazurilor substantivului, ale modurilor și timpurilor verbului, ale elementelor constitutive ale frazei, elaborate în secolul al XVII-lea de către raționaliștii de la Port-Royal, au fost reluate și repetate (nu fără banalizări) în sintaxele «istorice» și «științifice» (Glinz, 1947, p. 75; Leroy, 1963, p. 13—4). Paradoxul este evident: interesul pentru faptele lingvistice se născuse și se întărise în secolele XVII și XVIII tocmai în măsura în care ideile lingvistice raționaliste intrau în criză și erau înlocuite treptat de o nouă concepție despre limbă; după două secole, aristotelismul s-a răzbunat: beneficiind de lipsa de interes a filozofilor pentru problemele lingvistice și a lingviștilor pentru problemele de natură sintactico-semantică și pentru interpretările generale, el s-a instalat din nou în conștiința celor ce cultivau lingvistica, prin intermediul celor mai celebre și masive manuale de gramatică istorică.

O filozofie care ar fi perseverat în controversa asupra limbajului și a limbilor, desfășurată înainte de Kant, și o istoriografie filozofică complementară, capabilă să transmită ecourile acelei dezbateri, ar fi putut corecta și rechema la ordine lingvistica, ce aluneca spre asemantism și, prin aceasta, spre reluarea ideilor aristotelice vechi și lichidate deja; la rîndul său, o lingvistică care nu și-ar fi trădat originea, care ar fi continuat să elaboreze studiul relațiilor dintre forme lingvistice, funcții semantico-sintactice și organizare socială și culturală, ar fi evitat, poate, să-și uite originea iluministă și ar fi contribuit la menținerea ecoului dezbaterii filozofice prekantiene pe tema limbajului; mai mult, ar fi putut cere culturii filozofice europene să se dedice din nou analizei condiționării exercitate de formele lingvistice, asupra structurării cunoștințelor și comportamentelor practice ale indivizilor și comunităților omenești. Dimpotrivă, prin înclinațiile lor efective, cultura filozofică post-kantiană și cultura lingvistică de după 1850, produseseră efecte concomitente ce se întăreau reciproc. Lipsa de atenție, comoditatea lor, au făcut ca la sfîrșitul secolului dominația ideilor aristotelice asupra limbajului să fi fost pe deplin reinstaurată în cultura europeană. Ca nicicînd înainte, dat fiind că niciodată nu existase în țările occidentale o asemenea dezvoltare a învățămîntului scolastic, ele pătrunseră în cultura de nivel mediu, în domeniul imens al «bunului simț», deve-

nind concepția lingvistică a «marelui public». O perioadă luminoasă a istoriei, nu numai filozofice, cum s-a văzut, ci științifice, literare, sociale și politice a Europei moderne, păru atunci că existase inutil: apariția metodei experimentale, polemicile literare și religioase împotriva ideii unei limbi perfecte, descoperirea diversității semantice și sintactice interne a limbilor și, deci, interesul pentru caracterul acesta istoric intern, meditațiile lui Bacon și Locke, Vico, Leibniz, Berkeley, Hume, Hamann, toate acestea par să nu se fi întîmplat niciciînd, dacă privim limbajul la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Favorizată de neatenția filozofilor, preluată și confirmată de bunul simț, adoptată prin tăcere trîndavă sau copiere stupidă din partea «specialiștilor», concepția aristotelică, vlăguită și coruptă de cît fusese repetată, păru sortită să domine fără nici o opoziție.

Pe acest fundal de transmitere inertă a unor idei venerabile ca vechime, se plasează gîndirea celor care, la începutul secolului al XX-lea au chemat cultura filozofică și lingvistică a Occidentului să reflecteze asupra problemelor generale ale limbajului și ale limbilor și asupra problemelor semnificației. Tocmai din cauza noutății în raport cu acest fundal, Croce, Saussure și Wittgenstein, în ciuda oricăror deosebiri, apar ca protagoniști ai aceluiași eveniment istoric: renașterea filozofiei limbajului și orientarea spre o nouă semantică. Cum se va vedea, combătînd tradiția, Croce și Saussure aleg imediat calea polemicii agresive, directe (deși, în unele privințe, continuă să sufere influența unor puncte de vedere mai vechi). Wittgenstein, în schimb, se plasează la început pe linia acceptării totale a ideilor tradiționale. Dar clarificîndu-le, coordonîndu-le, punînd în evidență structura lor intimă, cercetînd din punct de vedere logic orice consecință a lor, le-a adus pînă la absurd, ba chiar dincolo de absurd. Și acesta este primul său merit.

III
LIMBA CA REPREZENTARE A LUMII

1. *FRAZA CA MODEL AL FAPTULUI*

Tractatus-ul lui Wittgenstein începe cu o serie de afirmații despre lume și lucruri. « Lumea este tot ce are loc » (1), « este totalitatea faptelor » (1.1), și « se împarte în fapte » (1.2). Totuși lumea nu este un agregat haotic de fapte: « faptele, într-un spațiu logic, constituie lumea » (1.13). Așa cum lumea este rezultatul unei combinări structurate de fapte, la rîndul lor faptele sînt structuri organizate de lucruri: un fapt « este existența unei stări de lucruri *(Sachverhalten)* » (2) și « o stare de lucruri este o combinație de obiecte (de lucruri) » (2.01).

Nu degeaba afirma Wittgenstein în introducerea la *Tractatus* că nu-l interesa să stabilească în ce măsură coincidea gîndirea sa cu cea a altora: într-adevăr, cine parcurge aceste prime propoziții din *Tractatus* își dă seama imediat că prin ele Wittgenstein nu tinde, desigur, spre noutatea afirmațiilor. Dealtfel, cum se va vedea, ideea că filozofia nu are sarcina de a descoperi noul, ci de a clarifica și a pune mai bine în lumină ceea ce toți văd și știu, este destinată să supraviețuiască crizei care marchează trecerea de la *Tractatus* la *Untersuchungen*. Oricum, este evident că intenția lui Wittgenstein nu este descoperirea unor noutăți: afirmațiile inițiale din *Tractatus* coincid, în esență, cu ceea ce într-o societate occidentală modernă se numește « bun simț ». Originală, la Wittgenstein, este formularea precisă a unui asemenea conținut, fixarea, în mod clar și univoc, a folosirii unor cuvinte ca: *lume, a se întîmpla, fapt, stare*

de lucruri, lucru, obiect. Cuvinte obișnuite folosite de obicei într-o manieră mai degrabă vagă și oscilantă pentru a exprima un anumit conținut, sînt folosite pentru a exprima același conținut, dar într-un mod precis, rigid: și devin, astfel, calea pe care gîndirea, după ce a acceptat ca premisă evidentă un anumit conținut, trebuie s-o urmeze în mod inevitabil.

« Reprezentarea este un fapt » (2.141): iată o altă afirmație evidentă. Într-adevăr, în măsura în care este parte a lumii, o reprezentare, un tablou *(Bild, picture)* nu poate să nu fie un fapt. Este un fapt, însă, de o natură specială: el trebuie să aibă ceva comun cu ceea ce reprezintă, sau cu un alt fapt. « Faptul, pentru a fi reprezentare, trebuie să aibă ceva comun cu ceea ce reprezintă » (2.16). Acest *ceva* este ceea ce Wittgenstein numește « Form der Abbildung », « forma reproducerii » (2.17). Forma reproducerii este posibilitatea ca elementele constitutive ale reprezentării să se afle între ele în aceeași relație (sau să aibă aceeași « structură ») în care se află între ele obiectele constitutive ale faptului reprezentat (2.15, 2.151).

Prin aceasta, Wittgenstein vrea să scoată în evidență că o astfel de reprezentare nu trebuie să reflecte ca o oglindă fidelă faptul pe care-l descrie: semnele grafice ale notelor muzicale reprezintă unitățile acustice care sînt notele muzicale, chiar dacă, prin natura materială radical deosebită, nu au posibilitatea de a fi reprezentările lor perfecte. Acest fapt este foarte important dacă vrem, ca și Wittgenstein, să ajungem să concepem propoziția limbajului verbal ca *reprezentare* a unui fapt:

> La prima vedere, propoziția — așa cum poate să apară, de pildă, tipărită pe o pagină — nu pare să fie o reprezentare a realității la care se referă. Dar și notele muzicale scrise, nu par la prima vedere să fie o imagine, o reprezentare a muzicii, iar scrierea noastră alfabetică nu pare să fie reprezentare a limbii vorbite. Și totuși, aceste limbaje grafice *(Zeichensprachen)* sînt și ele, în sensul uzual, reprezentare a ceea ce reprezintă (4.011).

O propoziție este o reprezentare, o imagine *(Bild)* a ceea ce denumește, pentru că este articulată (3.251), pentru că are o structură identică celei a faptului la care se referă. În virtutea relației identice între elementele constitutive, și deci în virtutea structurii identice, se poate spune că « o frază este o reprezentare *(Bild)* a realității » (4.01): ea este « un model al realității așa cum ne-o închipuim noi » (4.01).

Dacă este modelul unui fapt, în mod evident fraza poate fi considerată «proiecția unei situații posibile» (3.11): elementele sale constitutive, pe care le putem considera «semne simple», sînt numele (3.202). Tot atît de evident, orice nume denumește un obiect: și obiectul este semnificația fiecărui nume (3.203). După cele spuse, este limpede că așezării numelor într-o frază îi corespunde configurația obiectelor în situația posibilă la care se referă fraza (3.21). Mai există un paralelism evident, ce trebuie amintit, între cuvinte și lucruri: oricîte eforturi am face, cînd ne gîndim la un lucru nu ni-l putem închipui niciodată complet independent de orice situație posibilă a cărei parte poate fi. Să ne gîndim la lucrul cel mai simplu posibil, la punctul geometric: ne putem gîndi la el doar dacă punem în legătură punctul cu spațiul euclidian. Pe scurt, un obiect oarecare nu poate fi imaginat în afara posibilității de combinare cu alte obiecte într-o situație de fapt (2.021). Reluînd o idee mai veche a lui G. Frege (1884, 62), Wittgenstein stabilește că același lucru se întîmplă pentru un nume: ni-l putem închipui ca entitate avînd o semnificație, sau ca un nume și nu ca un corp fonoacustic pur, doar dacă nu îl izolăm de posibilitatea de a avea raporturi cu alte nume într-o frază. Altfel spus, doar în contextul unei propoziții, un nume poate avea o semnificație (3.3), deoarece numai în propoziție numele corespunde unui obiect dat. Ultim corolar: numele nu poate fi definit în sine: el este un semn primitiv *(Urzeichen)*, a cărui valoare rezultă doar prin introducerea sa într-o propoziție (3.3).

Astfel, Wittgenstein a ajuns în punctul cel mai înalt: și din vîrful acestui munte de banalități descoperă liniștita, ordonata lume filistină în care «marele public» se complace să trăiască și să gîndească. Lumea lucrurilor și cuvintelor care corespund lucrurilor, a faptelor și a frazelor care corespund faptelor, a substantivelor care «denumesc substanțe, lucruri, persoane», a adjectivelor care «denumesc calități», a verbelor care denumesc «persoana sau lucrul care face acțiunea», a complementelor directe care «denumesc pe cel ce o suferă»: această lume în care îndoiala rămîne doar pînă în clipa în care am făcut o analiză completă, «eine vollständige Analyse», dar cînd, cu bunul simț anglo-saxon și cu scrupuloasa și puțin plicticoasa exactitate germanică sau cu geniul italic, analiza completă a

fost făcută, atunci nu există nici o îndoială: o frază înseamnă ceea ce înseamnă și nu există decît o singură analiză posibilă (3.251). Gramatici antici și moderni, filozofi, lingviști docți și pozitivi, oameni simpli de pe stradă populează această lume și toți sînt convinși că atunci cînd spun ceva, grație corespondenței dintre cuvinte și lucruri, spun tocmai ceea ce spun, exact ca Humpty Dumpty întîlnit de Alice dincolo de oglindă. Și lumea aceasta solidă, lumea aceasta plină de bun simț care, dacă n-ar fi mai bătrînă ca burghezia, ar fi denumită «burgheză», dispare deodată, ca într-o povestire științifico-fantastică, atunci cînd din ea, din ceea ce toți gîndeau, Wittgenstein deduce, cu aerul cel mai natural, ultima consecință logică.

2. *SOLIPSISMUL, CONSECINȚĂ A ARISTOTELISMULUI LINGVISTIC*

Cum facem pentru a înțelege ce înseamnă un cuvînt? Este evident: numind care este lucrul pe care el îl indică, prin cuvinte mai simple. Dacă sîntem întrebați ce înseamnă *caiman* spunem că înseamnă *crocodil*, și dacă sîntem întrebați ce înseamnă *crocodil*, dacă nu sîntem savanți (un savant ar răspunde imediat că «este o reptilă din familia caimanului!»), spunem că este un animal care trăiește fie în apă, fie pe uscat, acoperit de solzi, cu un bot mare și dinți puternici etc. Astfel, din explicație în explicație ajungem la propoziții făcute din cuvinte foarte simple care indică obiecte foarte simple. Și dacă sîntem întrebați ce lucru înseamnă aceste cuvinte foarte simple? Simplu: ilustrăm raportul dintre cuvinte și obiectele pe care le indică. Și cum se ilustrează acest raport? Evident, prin sisteme variate care în ultimă analiză duc toate la rostirea de propoziții care clarifică în mod elementar acest raport. Dar trebuie înțeles ce spun aceste propoziții? Bineînțeles! Și cum se face? Foarte simplu: ajunge să înțelegem fiecare cuvînt.

Propoziția 3.263 din *Tractatus* este versiunea «strălucită» dată de Wittgenstein acestor afirmații atît de evidente:

Semnificațiile semnelor primitive pot fi clarificate prin explicații. Acestea sînt fraze care conțin semnele primitive. Evident, ele pot fi înțelese doar dacă semnificațiile acestor semne sînt deja cunoscute.

Motivul este limpede, și a fost deja amintit (3.3):

Numai propoziția are sens; numai contextul propoziției are o semnificație.

A înțelege propozițiile presupune a înțelege numele care le compun. Dar a înțelege numele presupune a înțelege propozițiile pe care le compun. Altfel spus: înțelegem o propoziție doar dacă, în ultimă analiză, am înțeles-o deja. Astfel, lumea calmă în care comunicăm cu toții, deoarece cuvintele sînt solid ancorate fiecare într-un obiect anume, este lumea însingurării celei mai chinuitoare; putem vorbi, putem enunța propoziții, dar vom fi înțeleși doar de cel care a înțeles în prealabil, de cel care știe deja, mai înainte chiar ca noi s-o fi spus, ce anume înseamnă ea, de cel căruia este inutil a i-o spune.

Concluzia lui Wittgenstein este valabilă pentru Aristotel și pentru Descartes, pentru Kant și pentru lingviști, pentru vechii gramatici și pentru oamenii moderni de pe stradă. Lumea sigură a lucrurilor despre care vorbim se află, în realitate, numai în vorbirea noastră, în vorbirea fiecăruia dintre noi, izolat fără speranță de orice altă persoană.

Limitele limbii mele indică limitele lumii mele (5.6). Ceea ce solipsistul *crede* este cu totul adevărat, numai că el nu poate fi spus, ci se arată de la sine. Că lumea este lumea *mea*, se arată prin faptul că limitele *limbii* (a limbii pe care numai eu o înțeleg) indică limitele lumii *mele* (5.62).

Wittgenstein era o personalitate profund logică. Putem aminti, de exemplu, că atunci cînd experiența religioasă s-a întărit pînă l-a determinat să plece la mănăstire și să dorească să se călugărească (aceasta s-a întîmplat imediat după concluzia mistică din *Tractatus*, și este un alt exemplu pentru logica deosebită cu care acționa), el s-a decis să se priveze de bunurile pămîntești moștenite de la tatăl său. Și așa a făcut, donîndu-le rudelor: dar rudelor bogate, nu săracilor pentru a nu le face vreun rău acestora din urmă cu bogățiile lumești (Barone, 1953, p. 162; von Wright, 1958, p. 10—1). Tot așa, pe baza concluziilor sale asupra limbajului, și-a început prefața la *Tractatus* astfel: « Poate că această carte va fi înțeleasă numai de cel care a gîndit vreodată la părerile expuse în ea — sau la păreri asemănătoare ». Pentru Wittgenstein, această replică nu pare curioasă.

Adevărul ultim din *Tractatus* este exprimat tocmai prin aceste cuvinte. Numai o coincidență greu de demonstrat empiric și rațional, numai o comuniune mistică a sufletelor garantează că semnificația unei fraze poate fi înțeleasă de o altă persoană decît cea care a pronunțat-o. Altfel, dacă misticismul și iraționalismul nu ne sînt pe plac, sau nu pot fi socotite posibile, trebuie să ne resemnăm să admitem că, în solida și coerenta lume aristotelică a cuvintelor, care indică lucruri, «aceleași pentru toți», comunicarea este imposibilă.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV
LIMBA CA ŞIR DE EXPRESII

1. *INTERPRETĂRILE LUI CROCE* [1]

Aşa cum s-a spus, nu pare să existe vreo legătură între gîndirea lui Croce şi gîndirea iniţială a lui Wittgenstein. Wittgenstein este filozoful realităţii plasate într-un spaţiu logic imobil, Croce este filozoful istoriei văzute în dezvoltarea sa continuă. Wittgenstein priveşte limbajul ca funcţie logică, Croce încearcă să ne arate identitatea acestuia cu activitatea estetică. Primul nu ezită să ajungă la concluzii mistice, cel de-al doilea îşi declară aversiunea ironică pentru «misticii inefabilului». Wittgenstein nu are dificultăţi în a-şi însuşi bagajul ideilor lingvistice tradiţionale, Croce încă de foarte tînăr simte o reală aversiune pentru învăţămîntul gramatical tradiţional şi retoric. Şi pe cînd numele lui Wittgenstein, pe drept sau pe nedrept, a fost legat de o teorie logicistă şi matematizantă a limbii, Croce pare să-şi fi legat numele de teoria identităţii dintre limbaj şi artă.

Încă o dată ne aflăm în faţa unei teorii mai degrabă lăudată sau combătută, decît înţeleasă în sine, în premisele şi consecinţele sale. Sensul său este umbrit, mai ales, de o interpretare foarte la modă printre lingvişti, prieteni şi adversari, încă şi astăzi. Conform unei asemenea interpretări, prin teoria identităţii dintre limbaj şi poezie sau artă,

---

[1] Asupra ideilor lingvistice ale lui Croce şi a influenţei lor, o importantă punere la punct de ansamblu este **C. De Simone**, *Die Sprachphilosophie von Benedetto Croce*, «Kratylos» 12 (1967), p. 1—32. Indicaţii succinte asupra originii logico-filozofice a unor părţi ale esteticii lui Croce pot fi găsite şi în Garroni, 1968, p. 69—70.

Croce ar fi vrut să afirme că modificarea sunetului unui fonem, transformarea unei desinenţe, formarea unui cuvînt sau dezvoltarea semnificaţiei unui cuvînt deja existent, ar fi deopotrivă acte de natură estetică, opere de artă. O asemenea părere a mai fost emisă în 1908 de Trabalza, care atribuie filozofului napoletan meritul de a fi identificat « cuvîntul şi intuiţia » (Trabalza, 1908, p. 525). Aceeaşi interpretare a apărut de mai multe ori în primele lucrări dedicate de Vossler combaterii, într-o perspectivă pe care o credea croceană, lingvisticii pozitiviste (deşi cu îndoieli şi nesiguranţe, asupra cărora vom reveni mai tîrziu):

Un cuvînt vechi într-un context nou este deja prin el însuşi o schimbare fonetică, sau nu mai este acelaşi, ci o nouă creaţie, sau măcar o nouă schimbare... În sfîrşit, orice cuvînt este un proces fonetic. Dar ce era acel ceva care a dat trei inflexiuni diverse cuvîntului *dragoste (amore)* în gura Francescăi? Oare o schimbare a organelor sale vocale? Sau condiţiile climaterice ale infernului? Sau cele ale culturii? Sau încrucişarea raselor? Nu, dragii mei, era noul sens, noul context, noul prilej, noua *intuiţie* din care a apărut noul cuvînt (Vossler, 1908, p. 186—7).

Şi în alt pasaj, în mod şi mai precis, afirmă:

Prin proces fonetic înţelegem individualizările infinite ale fenomenului fonetic al limbajului, dar numai în măsura în care ele sînt provocate şi dirijate de activitatea intuitivă a spiritului nostru şi în măsura în care se pot referi, în consecinţă, la acea cauză care le produce şi le dirijează. Cu alte cuvinte, procesul fonetic are loc întrucît intuiţiile interne se exteriorizează cu ajutorul coardelor vocale (Vossler, 1908, p. 194).

Aceeaşi interpretare echivocă a gîndirii lingvistice a lui Croce străbătea un lung articol scris de Fubini împotriva distincţiei dintre limbaj şi artă, readusă în discuţie de Calogero (Fubini, 1948). De curînd, un ilustru lingvist italian « crocean în esenţă » deşi « cu multe rezerve », G. Bonfante, a scris: « dacă eu spun 'zgîrie-nori', folosesc o creaţie fantastică ilogică şi, dacă vreţi, de-a dreptul absurdă, pentru că un zgîrie-nori nu zgîrie norii » (în *Problemi*, 1956, p. 23). « Originea poetică » a limbajului ar consta din caracterul imaginativ al multor asociaţii de sens, din metaforele implicite în folosirea anumitor cuvinte, în fine din funcţia de a semnifica pe care Kant, cum s-a spus, o individualiza şi o definea ca « simbolică ». De la această funcţie ar proveni, după autorizatul lingvist italian, transformările sistemelor lingvistice: de pildă, evoluţiile limbii italiene au «caracter

expresiv și . . . deci caracter poetic » (Bonfante în *Problemi*, 1956, p. 62 ș.u.).

Numele de prestigiu care au subscris la această interpretare (la cele ale lui Trabalza, Vossler și Bonfante s-ar putea adăuga ușor altele, mai ales ale unor italieni) nu trebuie să ne oprească de la constatarea că ea este rezultatul unei neînțelegeri. Foneme, cuvinte, semnificații de cuvinte, unități și funcții lingvistice care, conform unei asemenea interpretări a gîndirii lui Croce ar fi ca origine, existență și evoluție roade ale unei creații poetice, sînt pentru Croce cel din *Estetica* « abstracții » și « pseudo-concepte ». Cum vom vedea numaidecît, prin aceasta Croce intenționa să nege că fonemele, silabele, cuvintele ar fi avut vreo existență reală, identică actului expresiv-intuitiv, și afirma că unitățile lingvistice despre care se vorbește în gramatici sau care sînt înșirate în dicționare, sînt produsul activității de selecție a individului, sau, dat fiind că pentru Croce capacitatea de a selecționa și produce scheme este o parte a activității practice generale, sînt rodul practicii: ele sînt create nu de vorbitori, ci de gramatici și lingviști în activitatea lor de schematizare și catalogare, așa cum Croce a încercat de mai multe ori, și inițial fără succes, să-i explice lui Vossler, chiar și prin scrisori particulare (Croce, 1951, p. 31, 34, 61, 65—71, 79—81). În cadrul concepției lui Croce, nu are rost, prin urmare, să se afirme că asemenea unități se nasc sau se transformă din motive estetice: cei care, în Italia mai ales, au crezut că sînt croceeni, insistînd asupra prezenței unor motivări iraționale, ilogice, fantastice, în constituirea și transformarea elementelor lingvistice, au comis o greșeală. Dealtfel, și Vossler a început să înțeleagă echivocul interpretării sale, citind lucrările de logică ale lui Croce (Croce, 1951, p. 86, 124—5).

G. Devoto și E. Coseriu au observat pe bună dreptate că identitatea dintre limbaj și artă proclamată de Croce nu a însemnat în nici un caz că fonemele, silabele, cuvintele și înțelesurile lor sînt « poetice ». În mod analog cu cele afirmate de alții despre teoriile lingvistice din primele lucrări ale lui Wittgenstein, Devoto și Coseriu au susținut că afirmațiile lui Croce despre limbaj nu trebuie înțelese ca referindu-se la întreaga realitate lingvistică, ci numai la o parte a sa. După Devoto, Croce ar fi intenționat să dea o teorie a *vorbirii (parole)*, a actului expresiv individual încă neinstituționalizat și turnat în forme gramaticale definite, deci

încă sub forma unor *cuvinte agramaticale*: afirmațiile lui Croce nu se pot referi în nici un caz la foneme, desinențe, cuvinte etc., și în consecință, admițind chiar că originea exprimării este de natură estetică, s-ar putea crea o teorie «non-anti-croceană» a acestor elemente, adică a gramaticii exprimării (Devoto, 1953). Coseriu a polemizat destul de vehement împotriva unor elemente ale interpretării lui Devoto, dar, în esență, interpretarea sa nu este foarte îndepărtată de aceasta, sau, în orice caz, răspunde unor exigențe fundamental identice. Croce, cum susține și Coseriu, n-ar fi vrut să elaboreze o teorie a tot ceea ce se consideră a fi de obicei realitatea lingvistică: chiar dacă Croce vorbește numai despre *limbaj*, prin acest termen el înțelege să se refere exclusiv la ceea ce este parte creatoare și poetică a limbajului, lăsînd la o parte tot ceea ce nu este poetic. Cu alte cuvinte, la baza identității dintre limbaj și artă ar fi o tautologie, pentru construirea căreia Croce ar fi tăiat din rădăcini, ca să spunem așa, toate actele lingvistice care nu puteau fi reduse la poezie (Coseriu, 1962, p. 31 ș.u.). Așadar, și după Coseriu ar fi posibilă o teorie a ceea ce nu este poetic în sfera lingvistică, o teorie structurală a limbii, și nu neapărat anti-croceană.

Interpretarea lui Devoto și Coseriu este bazată pe o apreciere atentă a punctelor de vedere ale lui Croce, făcută cu intenția de a salva elementele pozitive în vederea construirii unei teorii generale a limbii, de inspirație istoricistă. Mai trebuie spus că interpretarea celor doi cercetători are o bază solidă, mai ales în ce privește o perioadă anumită a dezvoltării gîndirii lingvistice a lui Croce, și anume de perioada care merge de la *Poesia* (1936) pînă la scrierile lingvistice din 1940—45, în care, cum se va vedea, Croce gîndea într-adevăr lucruri foarte asemănătoare celor pe care i le atribuiau Devoto și Coseriu. Dar mai trebuie spus că nici Coseriu, nici Devoto nu limitează cronologic valabilitatea interpretării lor, care, deci, ni se oferă global: dimpotrivă, Devoto, în vremea în care modificarea gîndirii sale lingvistice nu se petrecuse încă în mod limpede, a avut ocazia să insiste asupra «continuității» ideilor lingvistice ale lui Croce (Devoto, 1950, p. 386 ș.u.). Dacă ni se oferă o asemenea interpretare globală a întregii teorii lingvistice a lui Croce, considerată unitară în timp, ea nu poate fi acceptată. Ea nu poate fi aplicată, mai ales, la primele formulări ale teoriei lingvistice a lui Croce existente în *Estetica*, în celelalte volume

din *Filosofia dello Spirito* și în operele minore care însoțesc redactarea celor majore. Cînd, în *Estetica*, Croce vorbea despre limbaj se referea nu, așa cum se exprimă Coseriu, la limbajul «său», sau la ceea ce este poetic în limbaj, ci la limbajul oricui și în întregime: fiece frază este în sine, în realitatea sa, poezie și este descrisă ca atare. Nu se poate spune nici că B. Croce ar fi lăsat la o parte (părăsite aproape pe un fel de pămînt al nimănui, unde nu s-ar fi putut pătrunde fără a fi «anticroceeni») fonemele, silabele, desinențele, cuvintele și sensurile lor. Croce a luat în considerație entitățile astfel numite și, pe vremea *Filozofiei spiritului*, le-a proclamat «ficțiuni pseudo-conceptuale» create de activitatea practică, pentru activitatea practică a învățămîntului. După Croce, ar fi o eroare să se creadă că cel care vorbește folosește asemenea unități (adevărul este că ne exprimăm cu o deplină libertate inventivă) și că cel care vrea să descrie o expresie, nu o poate descrie decît astfel, în realitatea ei una și indivizibilă, fără să și-o imagineze împărțită în cuvinte și foneme. Aceste afirmații, fără îndoială unice, vor fi analizate mai atent în cele ce urmează.

2. *ORIGINILE LINGVISTICII LUI CROCE*

La originile întregii filozofii a lui Croce se află cunoașterea și experiența învățăturilor lui De Sanctis. Cum se știe, noțiunea de «formă» a fost pentru criticul napoletan polul asupra căruia și-a orientat cercetările sale literare. Arta și poezia înseamnă producerea de *forme*, fiecare unică, fiecare model sie însăși, apreciate ca atare: este ceea ce susține cu hotărîre De Sanctis, împotriva esteticii și criticii «contenutiste» și moraliste, care-și grada aprecierile de valoare după presupusa calitate morală a operei de artă, descriind-o în termeni de conținut; împotriva criticii și esteticii intimiste, înclinate să piardă din vedere că opera de artă este structură închegată, și nu vagă excitare; împotriva criticii erudite care, preocupată numai de izvoare, lecturi, amendamente, desfășura o muncă utilă, dar pierdea adesea, pe această cale, sentimentul valorii formei artistice. De Sanctis a știut să se prevaleze de noțiunea de formă ca de o armă polemică eficace: dar nu a știut să definească precis ce anume era forma (Croce, 1902, p. 409 ș.u.). Tocmai

de la această problemă a pornit gîndirea filozofică a lui Croce din prima perioadă.

Într-un studiu din 1894 asupra criticii literare, Croce încearcă o primă determinare a conceptului de formă artistică, afirmînd că aceasta constă din ansamblul sunetelor, pauzelor, cuvintelor și frazelor operei literare (Croce, 1894, p. 107). Cîțiva ani mai tîrziu, Croce însuși respingea o asemenea interpretare ca «superficială» (Croce, 1902, p. 409). Pe baza ei, însă, pentru prima oară, a intuit că elementul propriu artei ar consta în producerea de forme expresive. Era un prim pas, nesigur și apoi renegat pentru felul în care a fost făcut, pe calea identificării artei și limbajului: important este că motivarea principală era în afara unei considerări specifice, autonome a faptelor lingvistice.

Anii care separă studiul de tinerețe de prima formă a *Esteticii* (1900) sînt anii maturizării filozofice progresive a lui Croce, petrecută prin asimilarea gîndirii lui Marx și Kant: filozoful napoletan a elaborat atunci concepte și a dobîndit înclinații care au dominat apoi întreaga sa gîndire și chiar și teoriile sale lingvistice. Ambii filozofi l-au învățat pe Croce cercetarea concretă. Aceasta, cum însuși Croce a povestit-o, s-a întîmplat într-un mod mai limpede și evident în cazul lui Marx:

> Studiile de economie, care în cadrul marxismului formau un tot cu concepția generală asupra realității sau cu filozofia, îmi dădură ocazia să revin la problemele filozofice și, mai ales, la cele de etică și de logică, dar și în genere la concepția despre spirit și despre diferitele moduri în care acționează el. Reflecții care, ca și studiile economice, aveau ca ultim scop tot Istoria. Dar legătura cu literatura marxistă și urmărirea, într-o vreme, cu sufletul la gură, a revistelor și jurnalelor socialiste germane și italienești, mă tulburară și-mi trezură, pentru prima oară, sentimentul pasiunii politice. La focul acela am ars moralismul meu abstract și am învățat că desfășurarea istoriei are dreptul de a tîri și de a *strivi* indivizii (Croce, 1952, p. 1151).

În altă parte, într-o prefață la studiile sale de tinerețe asupra marxismului, Croce va scrie:

> Prin acel sistem, simțeam fascinația marii filozofii istorice a perioadei romantice și descopeream un hegelianism mult mai concret și viu decît cel pe care eram obișnuit să-l întîlnesc la discipoli și comentatori, care făceau din Hegel un fel de teolog sau de metafizician neoplatonic. Apoi, în concepția politică, marxismul mă ducea înapoi la cele mai bune tradiții ale științei politice italienești, grație afirmării ferme a principiului forței, a luptei, a puterii și opunerii satirice și caustice la banalitățile justiției naturale, antiistorice și democratice, la așa-numitele idealuri din 1789 (Croce, 1917, p. IV).

Cum s-a observat pe bună dreptate (Garin, 1959, p. 207), Marx ca și De Sanctis îl ajutau pe Croce să-și clarifice atît ideea caracterului nerepetabil și individualității a ceea ce este concret, cît și ideea că doar concretul interesează în istorie și în cunoașterea istoriei. Croce găsea fondul logic și gnoseologic al acestor idei citindu-l pe Kant, care a luat locul lui Herbart, citit în tinerețe. La Kant, el găsea motivele pentru a critica din punctul de vedere al teoriei cunoașterii aceleași abstracții universalizante pe care Marx și De Sanctis i le arătaseră înșelătoare din punctul de vedere al istoriografiei etico-politice și literare: Kant părea să-i sugereze respingerea unei cunoașteri concepute drept o cunoaștere a universalului rupt de particular și individual (Croce, 1908, p. 347 ș. u.), și-l îndrepta spre o concepție a cunoașterii concepute ca sinteză a particularului și universalului, a intuiției și a conceptului de universal, sau îl îndrepta spre acea concepție a cunoașterii ca «sinteză a priori», pe care negînd-o sau ignorînd-o ajungi «în afara filozofiei moderne, ba chiar a filozofiei pur și simplu» (Croce, 1908, p. 141).

Pe baza acestor idei, spre sfîrșitul ultimului deceniu al secolului trecut, Croce a ajuns să polemizeze cu G. Gröber, care susținuse posibilitatea interpretării stilului individual după categorii stilistico-retorice general valabile: aici, ca și în materie de etică, politică, literatură și artă, Croce era tentat să conteste legitimitatea analizelor făcute interpretînd individualul după categorii și scheme generalizatoare. De aceea, nega utilitatea categoriilor stilistico-retorice ale lui Gröber și încerca să taie din rădăcină o asemenea concepție susținînd că nu numai aceste categorii, dar orice altă împărțire și categorizare gramaticală și sintactică era rodul unei operații de abstragere: frazele în care se concretizează exprimarea nu numai că nu presupun niciodată categoriile «profesorului Gröber», dar nu presupun nici măcar foneme, silabe, cuvinte, reguli sintactice. Orice vorbire este o entitate individuală, constituită din elemente nerepetabile: este un *unicum* în totalitate ca și în elementele sale individuale (Croce, 1899—1900; Croce, 1951, p. 2—9, 13—5).

Totuși, continuînd doar pe această cale, Croce ar fi afirmat creativitatea vorbirii, ar fi negat realitatea limbii și ar fi polemizat cu gramaticieni și lingviști: dar n-ar fi ajuns niciodată să afirme identitatea limbajului cu arta fără impulsurile provenind din statica sistemului pe care îl construia.

3. *ALTE INTERPRETĂRI ALE LUI CROCE: STUDIUL CRITIC ȘI SISTEMUL*

Polemica anticroceană a lui Gentile, care-l acuza pe fostul său prieten de a fi împărțit în forme distincte ale realității, în diverse categorii universale, ceea ce erau doar «patru cuvinte» *(frumos, adevărat, util* și *bine* sau *artă, gîndire, economie, etică)*, i-a făcut prea adesea pe interpreții săi, fie că erau discipoli sau adversari, să descopere în Croce filozoful «distincției»: filozoful, spun detractorii de tipul lui Gentile, care juxtapune activități concepute ca diferite, fără a se îngriji să stabilească dacă ele nu pot fi concepute a fi identice în virtutea unei baze comune; filozoful care nu aleargă după «unificări» bazate pe jocuri de cuvinte, ci se preocupă de definirea diferitelor activități ale omului, în diversitatea lor și, în acest fel, culege și interpretează exigențele, problemele specifice ale diferitelor sectoare ale filozofiei și culturii. Croce însuși, descriindu-și după mulți ani gîndirea din tinerețe, a adoptat această a doua interpretare prezentînd-o drept «filozofie a distincției» (Croce, 1952, p. 1162; Garin, 1959, p. 207—8). Dar gîndirea lui Croce nu poate fi înțeleasă și nici de ce anume a simțit nevoia de a-și codifica ideile într-un sistem, niciodată renegat mai tîrziu, dacă nu ne gîndim la cealaltă tendință persistentă a cercetării croceene: tendința de a căuta fundamentul comun conceptelor de provenienței culturală diferită, de a descoperi unitatea de bază acolo unde cultura academică și specializată vedea doar diversitatea, de a ordona, unificînd noțiuni disparate, ca cele foarte labile de care se slujise De Sanctis (Croce, 1902, p. 412; Croce, 1951, p. 127). Într-adevăr, cele patru distincții cărora voia să le rămînă credincios reprezentau prea puțin față de seria mare a unificărilor și reducerilor de la un concept la altul. De la opinia de tinerețe asupra reducerii conceptului de istorie la artă, pînă la studiul de maturitate asupra primatului Acțiunii, *iter*-ul filozofic al lui Croce este marcat de contopiri: momentul economic cu cel utilitar, economia cu filozofia în general sau cu istoria practicii, dreptul cu momentul utilitar, religiozitatea cu viața morală, arta cu cunoașterea intuitivă, cunoașterea intuitivă cu experiența artistică, experiența artistică pasivă, adică gustul, cu geniul creator și experiența artistică activă, imaginația cu activitatea practică, științele abstracte și naturale cu producerea de scheme, producerea

de scheme cu activitatea practică, conceptul cu judecata, judecata cu percepția și cunoașterea istorică, teoria conceptelor cu filozofia, filozofia cu istoria și istoria cu filozofia, politica cu forța și deci cu momentul utilului economic, contopit în același mod cu producția și aplicația de norme juridice. Această lungă listă de contopiri propuse și susținute de Croce nu este completă, dar pare suficient de relevantă pentru intensitatea și consecvența cu care a acționat la el deprinderea unificărilor. « Entia praeter necessitatem non sunt multiplicanda » [Entitățile nu trebuie sporite mai mult decît este nevoie], scria într-o scrisoare către Vossler, care încerca să introducă sau să reintroducă distincții acolo unde el unificase (Croce, 1951, p. 70). Acest *motto* caracterizează atitudinea sa nu numai în materie de limbaj: fără îndoială că apariția și structurarea sistemului celor patru forme fundamentale de activitate și a celor patru categorii sau concepte universale corespunzătoare este direct legată de necesitatea intelectuală de a unifica concepte disparate, reducînd clase diferite de fapte la cîteva categorii esențiale.

Exegeții cei mai atenți (Colorni, 1932, p. 9; Garin, 1959, p. 244 ș.u.) au intuit prezența « ideii de sistem » în cercetările lui Croce. Această recunoaștere face prea puțin plauzibilă lectura studiilor lui Croce făcută adesea de critici, lingviști și esteticieni, prin care contribuțiile sale ar putea fi înțelese una cîte una, sau în grupuri, dar așezate în neorînduială, pe același plan, pierzînd deci din vedere că ele sînt de fapt « etape ale unei cuceriri anevoioase, inseparabile de experiențe critice precise și de o problematică net caracterizată » (Garin, 1959, p. 253). Totuși, nu este suficient să spunem doar atît pentru a caracteriza pe deplin sarcina asumată de ideea de sistem în dezvoltarea gîndirii lui Croce: desigur, trebuie amintit acest fapt, și cu el reținem chiar sistemul atunci cînd citim orice scriere a lui Croce; dar acest lucru este valabil pentru noi și pe planul ermeneuticii, și încă nu ne spune nimic despre ce a însemnat pentru Croce sistemul în cadrul dezvoltării efective a cercetărilor sale.

Exegeții citați răspund, în esență, acceptînd o antiteză emisă de Gentile: opoziția dintre Croce care percepe exigența unității și sistemului și Croce care face « incursiuni în domeniul empirismului ». Gentile nu îl accepta pe cel de-al doilea; Colorni și Garin, cu alt tip de sensibilitate, îl pre-

feră pe cel de-al doilea, adică pe Croce din studiile asupra unei probleme bine delimitate, pe Croce « experimentatorul neobosit » a cărui capodoperă, *Critica*, este, după frumoasele cuvinte ale lui Garin, mai degrabă decît o carte sistematică « în care unitatea unei cercetări foarte complete nu este o arhitectură simetrică, conștiința unei metode și prezența unui om: viața de gîndire și de acțiune, vreme de cincizeci de ani, a unei personalități excepționale » (Garin, 1959, p. 254). Dar, cu toată schimbarea centrului de greutate, opoziția rămîne. Nu este aici locul potrivit pentru a discuta *in toto* problema pe care totuși trebuie s-o punem: poate fi separat Croce eseistul și « metodologul » de Croce, cel care s-a străduit să elaboreze o concepție despre lume și despre categoriile *a priori*? Și totuși, în ce privește estetica și filozofia limbajului, pare neîndoielnic că sciziunea și opoziția nu pot fi concepute atît de rigid cum s-a considerat pînă acum: fără îndoială, motivările ultime ale intervențiilor lui Croce în materie de lingvistică n-ar putea fi găsite decît doar din nevoia de a sistematiza, de a clarifica în perspectiva unui sistem, a sistemului său, problemele care i s-au pus. Cel puțin pentru aceasta, a-l citi pe Croce într-o « perspectivă totalizantă » (Ferrara, 1964, p. 394—5) este o necesitate de la care nu ne putem sustrage fără a ajunge la grave greșeli de interpretare.

4. *PRIMA FORMĂ A LINGVISTICII LUI CROCE: DISOLUȚIA LIMBII*

Ideea de contopire și de sistem acționează cu putere în întreaga *Estetică* și predomină în considerațiile asupra limbajului, cel puțin în prima fază a gîndirii lui Croce. « Cunoașterea are două forme: există o cunoaștere intuitivă și o cunoaștere logică; cunoașterea cu ajutorul fanteziei, sau cunoașterea cu ajutorul intelectului; cunoașterea individualului, sau cunoașterea universalului; a lucrurilor individuale, sau a relațiilor lor; în sfîrșit, cunoașterea ca producătoare de imagini sau de concepte » (Croce, 1902, p. 3.). Prologul la *Estetica* oferă deci o identificare cvadruplă a cunoașterii intuitive sau a intuiției cu cunoașterea individualului independent și a acesteia cu un moment activ și nu de recepție sau cu producerea (și nu cu simpla receptare) de reprezentări, adică cu fantezia. Și deoarece orice reprezentare comportă o ex-

presie interioară, cunoașterea intuitivă este identificată cu activitatea expresivă. Acest lanț de identificări, dezvoltat în paginile *Esteticii* nu este totuși suficient pentru a înțelege în ce mod se identifică limbajul cu arta și cunoașterea intuitivă. În acest scop, este necesar să amintim cum, încă din *Estetica*, se schițează concepția cunoașterii științifice și a abstracțiunilor cu caracter generalizator, perfecționată apoi în studiul închinat lui Hegel și în *Logica:* ignorarea acestei concepții este cauza principală a celor două interpretări divergente ale gîndirii lingvistice croceene, amintite mai înainte.

După cum reiese în mod implicit din prologul la *Estetica*, nu există nici un loc, în lumea cunoașterii lui Croce, pentru o cunoaștere îndreptată asupra entităților, sau care să se realizeze prin entități care, fără a fi individuale, nu sînt universale. Noțiunea de «universal» este aprofundată în *Logica*. Numele de universal poate fi dat doar categoriilor care sînt «omnireprezentative», sau imanente în mod necesar în orice reprezentare posibilă: pentru ca aceasta să se întîmple, trebuie ca aceste categorii să fie la fel de omniprezente ontologic. Dacă se iau în discuție — din acest punct de vedere — așa-numitele concepte de 'pisică' sau de 'triunghi' ne dăm seama că asemenea entități nu sînt, desigur, niște reprezentări individuale (conceptul de pisică se referă la orice pisică posibilă și la fel cel de triunghi), dar nu sînt universale. Pentru aceasta le lipsește sau caracterul omnireprezentativ (deși clasa pisicilor este foarte numeroasă, trebuie admis că este doar o parte a întregii realități) sau, dacă se încearcă universalizarea noțiunii de 'formă geometrică', asemenea entități sînt lipsite cu totul de orice reprezentare, dobîndind deci un caracter universal, dar nu mai sînt legate de nici o realitate individuală: forma geometrică pură și perfectă, ca și mișcarea pură, liberă de orice obstacol, nu poate fi aflată niciodată în realitate (Croce, 1908, p. 14 ș.u.). Mai mult, tocmai datorită caracterului lor omnireprezentativ și omniprezent, categoriile universale sînt transcendentale față de orice experiență particulară: ele nu pot fi entități create *a posteriori*, dar nici nu sînt entități create *a priori* față de intuiția individuală, dat fiind că ele sînt prezente în mod necesar în orice moment al realului și deci în orice intuiție. Concepte de tipul 'pisică' sau 'triunghi', în schimb, sau se construiesc *a posteriori* sau

se construiesc *a priori* și deci aparțin unui alt plan decît conceptul însuși, universal în mod concret.

Cu toate acestea, continuă Croce, ar fi o eroare să se considere concepte de acest fel ca «greșite» sau «limitate» (și aceasta a fost eroarea lui Hegel: Croce, 1908, p. 351), ce trebuie corectate și depășite prin concepte mai bune: asemenea concepte au o funcție permanentă, anume aceea de a sluji drept «ficțiuni conceptuale», create nu de cunoaștere, ci de necesitățile practice ale omului (Croce, 1908, p. 18 ș.u.). Cînd construim o ficțiune conceptuală *a posteriori*, de exemplu conceptul de 'pisică', sau *a priori*, de exemplu conceptul de 'formă geometrică', patrimoniul nostru nu suferă îmbogățiri sau lărgiri substanțiale: nu ne lărgim cunoștințele, ci pur și simplu le *utilizăm*. Ceea ce este cu adevărat pasibil de cunoaștere este intuiția individuală și recunoașterea acestei intuiții ca fiind reală sau nu, adică aprecierea existenței constînd din reducerea elementului individual intuit, la una din categoriile cu adevărat universale: dar, intuiția sau aprecierea existenței unei intuiții nu duc niciodată la 'pisică' sau 'triunghi', ci numai la un tablou pestriț, din care doar cu foarfeci arbitrare este posibil să se taie entitatea 'pisică' și entitatea 'triunghi'. Această decupare arbitrară folosește patrimoniul cognitiv, dar nu îl modifică, deci nu este o cunoaștere ci o acțiune. Entitățile astfel obținute, deși prețioase pentru viața noastră normală, nu au valoare de cunoștințe sau concepte și sînt calificate de Croce drept «pseudo-concepte» (Croce, 1908, p. 24—5).

Pe baza acestei concepții, Croce neagă realitatea claselor de senzații sau intuiții și a claselor de expresii: cele cinci sau șase clase de intuiții (vizuale, auditive etc.) nu au valoarea unor universalii omnireprezentative; ele sînt ficțiuni pseudo-conceptuale, utile, dar nu universal adevărate, pe cînd conceptul unic nediferențiat de intuiție este o entitate universală pură și reală, și este însăși categoria de intuiție (Croce, 1902, p. 21 ș.u.). În mod analog, și diversele clase de expresie, care se disting de obicei, sînt numai ficțiuni pseudo-conceptuale: expresia muzicală, plastică, verbală etc., sînt pseudo-concepte decupate arbitrar din realitatea unică, universală a expresiei, realitate care coincide cu intuiția (Croce, 1908, p. 4—5).

Ne găsim astfel în fața primului motiv care l-a determinat pe Croce să nege caracterul real al distincției dintre limbajul verbal și orice alt fel de exprimare. Prima componentă deci-

sivă a teoriei lingvistice a lui Croce este negarea radicală (negare de ordin logic, nu estetic și lingvistic, dusă pînă la capăt în perspectiva erorilor lui Kant și Hegel și nu a lui Giambattista Vico: Croce, 1951, p. 34) a posibilității distingerii, într-un mod cognitiv corect, a diferitelor clase de expresie, și nu nerespectarea genială a normei, implicite în vorbirea comună, sau în cea a unui artist, așa cum au crezut atîția croceeni, de la Trabalza la Fubini.

Pe drept cuvînt, limba nu-și poate avea locul în universul realităților conceptuale și ontologice ale lui Croce. Nu numai că un limbaj verbal nu poate fi deosebit de alte forme expresive, dar a pretinde identificarea unor constante în clasa expresiilor verbale ar fi o activitate pseudo-conceptuală de gradul doi sau trei. Cînd pretindem să izolăm și să considerăm un cuvînt anume, *pisică* sau *mamă*, dar mai ales cînd vorbim despre substantive și adjective, despre reguli de folosire a substantivelor etc., nu facem altceva decît să acumulăm abstracțiuni pseudo-conceptuale: rupînd unitatea fundamentală a oricărui fel de expresie, construim mai întîi pseudo-conceptul unei clase de expresii verbale; pe acest arbitrar inițial fundamentăm pseudo-conceptul de clase de expresii «italienești» sau «franceze»; pe acesta al doilea construim al treilea pseudo-concept de «frază»: și comparînd frazele, extrăgînd din ceea ce este inconstant și irepetabil, creăm pseudo-conceptele de gradul cinci care sînt «părțile de vorbire», «fonemu» etc. O știință lingvistică croceană este posibilă numai cu condiția ca declarînd că se dedică construirii de entități artificiale, lipsite de orice valoare cognitivă, de orice sprijin în realitatea lingvistică efectivă, să trăiască numai prin voința de a crea asemenea entități. Și nu acesta pare să fie modul în care am sperat în posibilitatea unei lingvistici croceene, care, pentru Devoto ca și pentru Coseriu, pare mai degrabă o lingvistică care să se ocupe de realități existente cu adevărat, condiționînd exprimarea individualului. *Această* lingvistică nu este posibilă dacă rămînem în cadrul conceptual inițial al lui Croce. Și nu este posibilă nici o lingvistică care să sublinieze aspectele iraționale ale exprimării lingvistice: cel ce se ocupă de *lună* sau *zgîrie-nori* pentru a sublinia latura lor imaginativă, se îndepărtează de calea primei lingvistici croceene la fel de mult ca cel ce se ocupă de aceleași cuvinte pentru a le întocmi etimologia sau a le face analiza fonologică. Cel ce crede că limba este un ansamblu de isoglose și nu un sistem,

este tot atît de departe de Croce ca și cel ce crede despre limbă că este un sistem.

Negînd posibilitatea de a distinge cu adevărat și în mod conștient, atît expresiile verbale de alte categorii de expresii, cît și în cadrul expresiilor verbale, grupuri de expresii aparținînd unor limbi diferite, în cadrul fiecăreia dintre ele, distingînd apoi cuvinte diverse, vorbirea nu poate să apară altfel decît un *continuum* indivizibil, un cîntec, o muzică în care ia formă, autoexprimîndu-se, realul. Acest fapt nu este valabil numai pentru vorbirea poetică, cum a crezut Coseriu, ci pentru orice fel de vorbire, cum afirmă în mod hotărît Croce: « Silabe și vocale și consoane, și seriile de silabe numite cuvinte, toate aceste foneme care luate separat nu au un sens precis, trebuie considerate nu fapte ale limbajului, ci simple sunete sau, mai degrabă, sunete abstracte și clasificate din punct de vedere fizic » (Croce, 1902, p. 162); « Dealtfel, limitele silabelor, ca și cele ale cuvintelor, sînt cu totul arbitrare și diferențiate în grafie printr-un uz empiric. Vorbirea . . . este un *continuum*, neînsoțit de nici o diviziune conștientă a sa în cuvinte și silabe, *unități imaginare create de școli* » (ibid., p. 163). Dar atunci nu există nici o relație de asemănare, de continuitate, între o frază și alta? Date fiind toate supozițiile sale, Croce răspunde negativ: limba, acea punte între diferitele exprimări individuale, nu are o existență reală decît în sensul unei « serii de expresii, fiecare apărînd într-un anumit mod, o singură dată » (Croce, 1910, p. 159).

Dar este oare posibilă comunicarea, dacă nu există o punte între infinitele expresii ce se juxtapun și se succed? Această întrebare nu se mai pune astăzi, dar i-a fost pusă lui Croce de către Vossler. Într-o primă etapă, lingvistul german a crezut că poate folosi ideile lui Croce în polemicile sale împotriva lingvisticii pozitiviste, în special împotriva teoreticienilor legilor fonetice ca legi naturale, zdrobind acțiunea individului: această încredere îi inspiră prietenului napoletan (Croce, 1951, p. 7 ș.u.) studiul asupra pozitivismului și idealismului în lingvistica și literatura primilor ani ai secolului nostru. Croce, deși a lăsat atunci în mod public în umbră acea neînțelegere latentă, în scrisori, încă de la primele replici ale unui dialog care a durat ani de-a rîndul (Croce, 1951, p. 8—9), nu uită să-și precizeze limpede poziția în legătură cu irealitatea oricărei scheme gramaticale. Cu greu a început Vossler să-și dea seama de ceea ce urmărea

cu adevărat Croce (și cînd a priceput, în fine, a încetat orice referire la chestiuni lingvistice în scrisori și a apucat pe o cale care, în opoziție cu vechile idei ale lui Croce, lăsa în continuare drum liber doctrinelor lingvistice tradiționale și dezvoltării lor). Tocmai în timpul acestui chinuit proces de înțelegere a ideilor prietenului și maestrului, el scria:

Să ne închipuim lingvistica așa cum am dori-o, adică în esență idealistă și estetică. Să ne imaginăm că orice expresie lingvistică este explicată ca o creație liberă și individuală, ca o rezultantă a intuițiilor indivizilor. Se ridică imediat o problemă acută. Și principiul unității? Milioane de creatori de limbă, milioane de forme lingvistice, de la cea mai scurtă propoziție: *plouă — ce frumusețe — atenție!* pînă la cea mai amplă și profundă operă de artă, stau una lîngă alta, independente, fiecare liberă și autonomă. Oare aceasta nu este cea mai teribilă anarhie? Și cine va putea găsi în acest nestăpînit, furtunos ocean de cuvinte un punct de vedere științific sigur? Dacă orice vers nou, orice frază nouă presupune, în unele privințe, o mișcare de revoltă împotriva tradițiilor, cum se întîmplă oare că limbile nu se risipesc în cele patru vînturi? Și n-ar trebui să apară în fiece zi, în fiece clipă, în orice parte a pămîntului, un nou turn Babel? Dacă fiecare limbaj este creație proprie și liberă, unde se află forța de frînare care să stăvilească impulsurile individuale? (Vossler, 1908, p. 113—4).

Întrebări patetice și, în același timp, ecou circumspect al obiecțiilor făcute prietenului și maestrului, semne ale unei divergențe nerezolvate. Dar Croce, fie în scrisori particulare, fie în public, nu își modifică atitudinea și consideră valabil ceea ce a scris deja în *Estetica:* « Faptele individuale expresive sînt tot atîția indivizi, de necomparat unul cu altul în afara calității comune de expresie . . . Variază impresiile sau conținuturile; orice conținut este diferit de oricare altul, pentru că nimic nu se repetă în viață; variației continue a conținuturilor îi corespunde *varietatea ireductibilă* a formelor expresive, sinteze estetice ale impresiilor » (Croce, 1902, p. 76).

Eugenio Garin are desigur dreptate afirmînd, pe baza unei documentări filologice bogate, că în cultura de la începutul secolului nostru, succesul lui Croce a fost legat de neînțelegerea esenței a ceea ce spunea și gîndea Croce în realitate (Garin, 1959, p. 251—3). Numai astfel putem înțelege cum un savant echilibrat și scrupulos ca Bartoli putea considera acceptabile teoriile lingvistice ale lui Croce, și întreaga gîndire croceană poate fi definită, de Soffici și alții, « o bombă plină de bun simț ». Era, însă, o bombă plină de nebunie explozivă. Dintre toți, poate numai Serra, cu ochii pătrunzători ai antipatiei, înțelesese acest lucru,

atunci cînd în amintitul portret al lui Croce scria: « Astfel, prin bonomia liniștită, leneșă, puțin moleșită și surîzătoare a chipului său de napoletan miop și țeapăn, se dezvăluie uneori masca dură, apăsătoare, întunecată a unui gînd necunoscut » (Serra, 1920, p. 147). Așa și era. Dincolo de apelul înțelept și eficace privitor la necesitatea acțiunii concrete, zilnice, se ascundea, ca ultim scop, concepția persoanei ca « pseudo-concept »: « Conceptul empiric nu este altceva decît un concept de lucruri sau o grupare a unui anumit număr de lucruri într-unul sau altul care servește drept tip . . . Conceptul empiric poate fi chiar *conceptul individualului*. Căci, dacă în realitate, individ înseamnă spiritul universal într-un moment determinat, din punct de vedere empiric, individul se schimbă în ceva izolat, delimitat și închis în sine, avînd astfel o anume constanță față de întîmplările vieții trăite de individ . . . Socrate înseamnă viața lui Socrate, inseparabilă de întreaga viață a vremii în care ea s-a desfășurat, dar din ea, procedînd empiric, se poate extrage concepția despre un Socrate polemist și educator, înveșmîntat într-un calm imperturbabil, față de care Socrate cel ce a mîncat, a băut și s-a îmbrăcat, și a trăit între toate evenimentele acelea, pare un fel de determinare particulară. Deci, ca și despre lucruri și despre indivizi se pot forma pseudo-concepte . . . » (Croce, 1908, p. 42—3). Trebuie reținut că tocmai de la această înlocuire a noțiunii de persoană, ca entitate acționînd concret în viață și în istorie, înlocuire realizată la nivelul « sistemului », cu instrumentele conceptuale ale « sistemului », ajungea Croce apoi să atragă atenția tuturor asupra nevoilor vieții politice și etice de fiece clipă, condamnînd programele abstracte. Și era vorba tot de teoria pseudo-conceptului folosită ca armă pentru a polemiza cu critica literară psihologizantă și pentru a le atrage atenția criticilor, încă o dată, cu mult bun simț și foarte concret, asupra evaluării operei și nu a persoanei abstracte din operă; sau, în alte lucrări, pentru a combate schematismele istoriografice, istoriile făcute prin contopirea unor mari perioade istorice, susținînd în schimb o istoriografie care să fie apreciere și evaluare a unor situații determinate. Croce din « Critică » și din studii nu poate fi separat de Croce, cel cu « sistemul »; și « napoletanul surîzător » își datorează întreaga forță de sugestie măștii de nepătruns, care, deci, nu este mască, ci esența ultimă a gîndirii sale.

Același lucru se întîmplă și cu doctrinele lingvistice. De disoluția noțiunii de limbă, de afirmarea caracterului închis în sine a oricărui act expresiv, perfect pentru că nu este legat de nici un altul, perfect semnificativ pentru că este legat indisolubil de conținutul său, Croce s-a slujit pentru intervenții polemice concrete și pline de bun simț. De pildă, cu aceste arme a intervenit cu o eficacitate reală în istoria lingvisticii italiene, combătînd teoriile «limbii model», și susținînd cauza spontaneității expresive, împotriva purismului existent încă pe atunci, împotriva vechii retorici clasiciste și împotriva celei pe care Francesco D'Ovidio o numise «noua retorică», retorica lui Manzoni și De Amicis, adepții stilului modest, pseudo-familiar (Croce, 1902, p. 164—5; 1910, p. 211—21). Într-o țară care căuta să realizeze o unitate lingvistică efectivă, într-o tradiție literară chinuită de obsesii puriste și de modele de tot felul, intervenția lui Croce a avut o excepțională importanță (De Mauro, 1963, p. 118, 197, 336): dar motivările existau în concepția sa despre exprimare ca producere de entități închise în sine. Aceleași motivări erau, în mod paradoxal, la baza polemicii sale cu «misticii inefabilului». După aceștia din urmă, scrie cu ironie Croce, «pentru a surprinde viața în esența sa, trebuie căutată nu lumina, ci umbra, nu cuvîntul, ci tăcerea. În tăcere, misterioasa Isis își înalță capul spre noi și ne dezvăluie chipul; sau mai degrabă nu ne dezvăluie nimic, ci ne umple de ea însăși, ne dă acest sentiment . . . Eternitatea nu este materie a cunoașterii, ci experiență intimă și inefabilă . . . Dar, făcînd așa, recomandînd tăcerea, nu trec sub tăcere tăcerea și explică și demonstrează cît de eficace este rețeta lor pentru a satisface nevoia de universal. Dacă ar tăcea cu adevărat, este limpede că n-am putea discuta teoria lor, ca formulă doctrinală, așa cum putem în realitate . . . Și cine, în zilele noastre, vorbește la fel cu misticii? Ba mai mult, ce-ar face ei în zilele noastre, dacă n-ar vorbi? Și oare unde pot fi întîlniți, în singurătate sau nu cumva în cluburi și cafenele, locuri în care nu se tace?» (Croce, 1908, p. 8—11).

Dar, cu riscul de a repeta monoton aceleași cuvinte, trebuie să ne întrebăm de unde vine forța conceptuală și însăși nevoia polemicii vii a lui Croce cu misticii inefabilului. Nu se poate nega că această polemică își are originea și vigoarea în concepția elaborată de Croce la nivelul sistemului, după care, negînd existența claselor de expresie (fonică,

vizuală etc.) și negînd validitatea analizei în cuvinte a unei fraze, «limbajul, în sensul riguros în care-l înțelegem, înseamnă expresie, iar expresia este identică cu reprezentarea, neputîndu-se concepe nici o reprezentare care să nu fie exprimată în vreun fel, nici o expresie care să nu reprezinte nimic, fiind de aceea nesemnificativă. Una n-ar fi nici măcar reprezentare, cealaltă n-ar fi nici măcar expresie; deci, cele două trebuie să alcătuiască, așa cum alcătuiesc, un tot» (Croce, 1908, p. 5). Toată teoria lingvistică a lui Croce este în joc, fie că expune o parte a sa într-un tratat, fie că polemizează cu «idioma gentile» a lui De Amicis sau cu «misticii inefabilului».

În spatele acestor polemici colorate cu bun simț, se află teoria sa. Și prețul teoriei, cum a văzut prea bine Vossler, era, în ultimă analiză, la nivelul său cel mai profund, negarea radicală, completă a bunului simț. Ca și pentru Wittgenstein, din prima fază a gîndirii sale, și pentru Croce orice frază «este în ordine așa cum este», este perfectă și perfect semnificativă prin aderarea sa perfectă, univocă, irepetabilă și de aceea incontestabilă, la conținutul său. Dar atîta perfecțiune se plătește scump: orice expresie se situează într-o singurătate astrală. Omul vorbește perfect, dar vorbirea sa nu are nici o umbră de înțelegere în ceilalți oameni, în măsura în care înțelegerea comportă reconstruirea, pe baza formelor, a unui conținut. În paradoxalul univers al lui Croce nu există loc pentru adoratorii zeiței Isis, pentru inexprimabil, pentru că nu există nici o intuiție fără expresie, totul este exprimat cu necesitate, totul este «comunicare intrinsecă și comunitate a ființelor între ele, fără de care n-ar exista nici istoria și nici lumea» (Croce, 1941, p. 246). Dar, concepînd expresia ca perfect aderentă conținutului său, limbajul, chiar ridicat la rang de forță cosmică, ca universaliu istoric omniprezent, poartă în el misterul: pentru că oamenilor nu le este dat să se înțeleagă prin forța rațiunii lor, cu expresii concepute astfel. Și Croce o știa prea bine; comentîndu-și teoriile, mulți ani după ce le concepuse, și pe cînd se iveau motive pentru a le schimba, scria astfel:

Datorită acestei magii se săvîrșește în viața de fiecare zi miracolul învățării și înțelegerii limbilor pe care le numim străine; acestei învățări și înțelegeri nu i-ar servi întru nimic să avem dinaintea simțurilor și intelectului obiectele, obiceiurile, evenimentele, persoanele despre care se vorbește în respectivele limbi, nici să cunoaștem corespondențele aproximative și abstracte dintre semnificațiile sunetelor lor articulate și sune-

tele articulate abstrase din modul de vorbire care ne este propriu... Limbile noi, străine nouă, nu sînt doar cele pe care le numim astfel în vorbirea curentă; ci (pentru a respecta realitatea lucrurilor și rigoarea conceptului), orice cuvînt pe care îl ascultăm este o limbă nouă și străină, pentru că n-a mai fost pronunțat nicicînd pînă atunci și nu se identifică cu nici unul dintre cele pronunțate anterior... Orice poezie creată și pe care o recreem în noi nu este nimic altceva decît expresia unei limbi noi, deoarece închipuirea că poeții și, în general, oamenii ca făpturi vorbitoare s-ar folosi de sunetele articulate ca de niște fișe gata confecționate, pe care ar fi suficient să le dispună într-o ordine sau alta, este doar un mit al lexicografilor și gramaticilor, pe care nu vom zăbovi aici să-l combatem încă o dată[1] (Croce, 1935, p. 78—9).

Și, pentru clarificarea celor spuse, Croce adaugă:

Încercările de a explica înțelegerea reciprocă între oameni prin vorbire datorită imitațiilor, asociațiilor, convențiilor, interferențelor etc., sînt atît de nesatisfăcătoare și de neputincioase, încît, prin comparație, este preferabilă doctrina *communicatio idiomatum* prin voința lui Dumnezeu, căci această doctrină conține în ea, deși într-o formă mitologică, adevărul: oamenii se înțeleg între ei, pentru că toți există, se mișcă, trăiesc întru Dumnezeu[2] (Croce, 1935, p. 270).

Cum se va vedea mai departe, disprețuitele «încercări insuficiente și ineficace» au început să fie efectuate de Croce, chiar în cartea din care provin cuvintele abia amintite *(Poesia)*, și i-au stăpînit gîndirea în ultima parte a vieții sale. Asemenea cuvinte, deci, nu mai sînt valabile, sau sînt contradictorii pentru a doua teorie lingvistică a lui Croce; dar sînt valabile și sînt expresii eficace ale primei teorii lingvistice, asupra căreia ne-am oprit pînă acum. Corespondența exactă între oricare formă expresivă și conținutul său îi garantează desigur coerența semnificativă și perfecțiunea formală, dar nu îi dă posibilitatea de a fi folosită pentru a comunica în lumea oamenilor, cu puterile oamenilor, fără intervenția miraculoasă a «spiritului universal-individual» (Croce, 1941, p. 246), fără prezența activă a unui Dumnezeu întru care «toți există, trăiesc și se mișcă». În afara acestuia, cu puterile lor, cu rațiunea lor, oamenilor le este dat să creeze, dar nu să înțeleagă expresiile lor perfecte. Lumina capacității totale de exprimare care pătrunde în universul lui Croce, printr-o mișcare dialectică nedorită, se convertește, deci, în umbra, misterioasă și de nepătruns, a incomunicabilității.

---

[1] Cf. Croce, *Poezia*, București, 1972, p. 90—91.
[2] *Idem*, p. 278.

V

LIMBA CA SISTEM[1]

1. *SAUSSURE INEDIT*

Diferiţi între ei prin origine şi climat cultural, prin tehnica raţionamentului şi a expunerii, Wittgenstein şi Croce, în afară de coincidenţa unor concluzii în materie de expresie şi comunicare, au avut o calitate comună: aceea de a fi fost filozofi. Deşi mai ales Croce era oarecum informat asupra metodelor de analiză a faptelor de limbă, proprii lingviticii comparativ-istorice, amîndoi, ocupîndu-se de limbaj, propoziţii, forme şi funcţii lingvistice, s-au plasat în afara cadrului cu adevărat tehnic al lingvisticii. Cum s-a văzut, amîndoi au elaborat teorii ale faptelor lingvistice care, explicit sau nu, au drept concluzie renunţarea la a înţelege cum pot sluji comunicării formele lingvistice: sau, mai exact, o explicaţie de acest fel este posibilă pentru amîndoi, cu condiţia ca această comunicare să se plaseze pe un plan mistic, dincolo de raţiunea omului. Această concluzie nu dovedeşte, oare, că este o eroare să abordezi formele lingvistice dintr-o perspectivă generală, filozofică? Nu constituie, oare, un argument pentru a arăta că şi oamenii de geniu ajung să se contrazică, prin concluzii absurde, de cîte ori părăsesc calea tradiţională a lingvisticii din cea de-a

---

[1] Pentru toate problemele abordate în acest capitol, ca şi în capitolul VII, a se vedea cercetările ulterioare efectuate în *Introducere*, în *Notele biografice şi critice* şi în *Comentariul* din Notele care însoţesc traducerea *Cursului* publicat de aceeaşi editură: F. De Saussure, *Corso di linguistica generale*, introduzione, traduzione e commento di T. de Mauro, ed. I, Bari, 1969, ed. a III-a, Bari, 1970, mai ales p. V–XLII, 285–363, 367–456.

doua jumătate a secolului al XIX-lea, calea «faptelor concrete», a «faptelor numeroase», «a faptelor vechi»? Este foarte probabil că aşa ar fi putut reacţiona lingvistul mediu european sau american în faţa ideilor lui Wittgenstein şi Croce, dacă, în vreme ce filozoful vienez şi cel napoletan îşi începeau şi îşi dezvoltau părerile despre limbă în cadrul celei mai tradiţionale şi ortodoxe lingvistici, nu şi-ar fi elaborat ideile şi, mai ales, nu şi-ar fi formulat dubiile Ferdinand de Saussure. Cum s-a observat, după Saussure, lingvistul nu se mai poate limita la acumularea faptelor concrete sau, în orice caz, nu o mai poate face la modul serios: deoarece întrebarea pusă de Saussure priveşte tocmai existenţa şi esenţa a ceea ce se poate numi «fapt lingvistic concret». La această întrebare se pot da multe răspunsuri, contradictorii chiar: dar cel care o ignoră nu poate face lingvistică modernă (Malmberg, 1954, p. 10; Leroy, 1963, p. 60). A elabora o asemenea întrebare, a o preciza, a o apăra şi răspîndi, a fost sarcina pe care, perfect conştient, şi-a ales-o Saussure.

Cine citeşte emoţionanta biografie a lui Saussure, scrisă de Meillet în 1913, imediat după moartea maestrului, are impresia că se află în faţa unei existenţe de excepţie şi totuşi neîmplinită. Dealtfel, intenţia lui Meillet a fost, cu siguranţă, să provoace această impresie.

«Printre savanţii care, între 1875 şi 1880, au înnoit gramatica comparată a limbilor indo-europene, nici unul n-a contribuit cu atîtea idei noi ca Ferdinand de Saussure şi nici unul n-a avut o influenţă atît de profundă asupra întregii evoluţii ulterioare. După mai bine de treizeci de ani, ideile expuse de Saussure în lucrarea sa din tinereţe nu şi-au pierdut încă rodnicia. Şi totuşi, elevii săi au impresia că, în lingvistica epocii sale, nu a ocupat locul pe care i-l confereau calităţile sale geniale» (Meillet, 1936, p. 174). După studii la Leipzig, «în decembrie 1878, cînd abia împlinise douăzeci şi unu de ani, ... a publicat *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* ... Niciodată, nici înainte nici după *Mémoire*, n-a apărut vreo carte de gramatică atît de sigură, nouă, bogată. A fost suficientă această lucrare, pentru ca Saussure să se numere imediat printre maeştrii lingvisticii ...» (p. 175—7). După *Mémoire*, care a definit durabil un aspect esenţial al fonologiei limbilor indo-europene, Saussure, în afară de teza de licenţă care a fost «un simplu articol teh-

nic », « a rupt tăcerea doar pentru a publica note foarte scurte . . . Ultimele sale articole au apărut fără îndoială numai pentru că el credea că are obligația de a da cîteva pagini unor volume miscelanee . . . » (p. 179—80). Cu toate dimensiunile lor reduse, este vorba despre contribuții fundamentale: și totuși nu ele, ci mai curînd școala, în cei 9 ani de predare la Paris și în cei 21 de predare la Geneva, a slujit într-un anumit fel la transmiterea teoriilor și metodelor lui Saussure. Asupra elevilor « influența sa a fost imensă », scria Meillet și adăuga: « În ce mă privește, nu există aproape nici o pagină publicată de mine, fără să fi simțit remușcarea de a-mi revendica meritul: gîndirea lui Saussure era atît de bogată, încît eu am fost în întregime supus ei. Din ceea ce am scris, nu îndrăznesc să despart ceea ce îi datorez, dar sînt sigur că învățătura lui Saussure este prezentă efectiv în tot ceea ce critici generoși au găsit uneori de lăudat » (p. 179). După 1894, 1895 scrierile lui Saussure devin și mai rare; el abordează « subiecte noi, în parte străine de lingvistică, . . . dar nu se decide să publice nimic din teoriile sale ». Aceasta, în vremea cînd scria Meillet, era valabil în primul rînd pentru « opiniile de lingvistică generală care l-au preocupat în ultimii ani ». La moartea sa, încheia Meillet, « el dăduse cea mai frumoasă carte de gramatică comparată scrisă vreodată, semănase idei și stabilise teorii solide, formase numeroși elevi, și totuși nu-și împlinise cu totul destinul » (Meillet, 1936, p. 183).

Saussure, intențiile sale, *calea* sa, rămîneau astfel o enigmă: pentru că încetase de a scrie despre lingvistica istorică, deși continua să se ocupe de ea într-un mod remarcabil; și pentru că, pe de altă parte, teoriile sale de lingvistică generală expuse în cadrul universitar rămîneau fără răspuns. Publicarea lucrării *Cours de linguistique générale*, în 1916, nu putea rezolva întrebările. Trei elevi ai lui Saussure, Ch. Bally, A. Sechehaye, A. Riedling, folosind notițele de la cursurile de lingvistică generală ținute de Saussure la Geneva în 1906—7, 1908—9, 1910—11 și amintirile personale de la orele maestrului, au reușit să întocmească o redactare unitară, *Cursul*. Succesul operei a fost unic: acceptărilor entuziaste le răspundeau ciudate și imprevizibile răceli. Lingvistica americană care, din punctul de vedere al lingvisticii istorice tradiționale « europene » ar părea foarte apropiată de Saussure, a privit *Cursul* întotdeauna cu o oarecare indiferență (Hall, 1957, p. 61), ajungînd să

definească teoriile sale drept «naive» (Ogden-Richards, 1923, p. 4—6) sau chiar ignorîndu-le cu totul, cum se întîmplă în volumul care, în alte privințe, este unul din cele mai bune manuale de lingvistică (Hockett, 1958). Lingviștii praghezi, pe care Meillet îi apropia de Saussure (Meillet, 1937, p. 479), îl recunoșteau drept maestru pe genevez, la început numai pentru teoria despre *parole (vorbire)* (*Thèses*, 1929, p. 15); în schimb, pentru teoriile lor în totalitate, legătura, cum pe drept s-a remarcat (Lepschy, 1961, p. 207), a fost stabilită numai *a posteriori*. Dealtfel, într-un cadru care de curînd încă a părut «a-saussurian» din cauza influenței dominante a lui Croce (Leroy, 1963, p. 136) și anume în cadrul lingvisticii italiene, încă din 1928, 1930, *Cursul* a fost discutat de G. Devoto (1928) și într-un text programatic al lui Pagliaro (1930, p. 86 ș.u.), rămînînd de atunci în centrul atenției părții celei mai bune a lingvisticii. Adeziunea lui Meillet a fost totală, încă de la prima ediție (1921) a lucrării sale *Linguistique historique et linguistique générale* (Meillet, 1936, p. VIII) și apoi, în prefața la ediția din 1934 a clasicei sale *Introduction* (Meillet, 1937, p. XIII—XIV)[1].

Ce trăsături specifice are Saussure cel din *Curs*, Saussure pe care timp de jumătate de secol l-a condamnat lingvistica pentru abstractism sau l-a lăudat ca purtător al unor concepții ce rezolvau orice problemă, pe care l-a iubit sau l-a ignorat cu totul? Este suficient să deschidem primele pagini pentru a obține imaginea unui cercetător care-și trasează cu multă siguranță liniile gîndirii sale. Istoria lingvisticii deschisă prin *Cursul* său este, s-a văzut deja, un exemplu de istorie fără probleme: gramatică antică, filologie, lingvistică științifică, par să se succeadă, delimitate perfect. Saussure nu are îndoieli: fraza referitoare la faptul că, în realitate, lingvistica istorică continuă să lucreze cu vechile instrumente create în lumea antică și medievală este îngropată undeva, departe de paginile despre istorie și,

---

[1] În realitate acordul lui Meillet cu Saussure n-a fost total, cum mi se părea pe vremea primei ediții a acestei cărți, mai ales în comparație cu tăcerea post-bloomfieldienilor americani și «a-saussurianismului» lingvisticii italiene. Meditînd mai tîrziu la noțiunile saussuriene de 'arbitrar', 'sistem' și 'formă' mi s-a dezvăluit distanța dintre Meillet și Saussure: cf. în ediția Laterza a *Cursului*, p. 336; dar, sînt decisive mai ales considerațiile lui G. Mounin într-un articol, *La notion de système chez Antoine Meillet*, «La Linguistique», 2 (1966), p. 17—29 și reluate foarte bine în *Ferdinand de Saussure ou le structuraliste sans le savoir*, Paris, 1968, p. 76 ș.u.

în locul unde se află, pare doar o ieșire împotriva colegilor neîndemînatici (Saussure, 1922, p. 153). Lucru normal: Saussure este aproape mereu prea puțin afabil cu colegii lingviști. Cu multă siguranță emite o serie de teorii: nu trebuie confundată considerarea faptelor lingvistice într-un moment anume, cu considerarea aceloraşi fapte în devenirea lor în timp: există o lingvistică sincronică, deci și o lingvistică diacronică. Nu trebuie nici să se confunde *limba (la langue)*, ansamblul de entități lingvistice de care ne servim pentru a vorbi, cu *vorbirea* individuală *(la parole)*. Limba poate fi socotită numai aproximativ un ansamblu de unități: ea este în realitate un sistem. Unitățile lingvistice compun sistemul: dar acestea nu pot fi definite pozitiv, deoarece sînt pur diferențiale și negative. Lingvistul trebuie să se ocupe de *limbă (langue)*. Acesta este motivul dominant al *Cursului*, care se încheie tocmai cu o frază definită de obicei «celebra afirmație saussuriană» sau, chiar, «celebra (și discutabila) afirmație saussuriană». Merită să cităm acea frază, pe care, cum vom vedea, Saussure n-a spus-o niciodată: «Din incursiunile făcute în domeniile limitrofe științei noastre, se desprinde o învățătură cu totul negativă, dar cu atît mai interesantă cu cît este în concordanță cu ideea fundamentală a acestui curs: lingvistica are ca obiect unic și natural limba privită în sine și pentru sine» (Saussure, 1922, p. 317).

Acest ansamblu de teorii a fost reluat de multe ori, ducînd la constituirea unei «versiuni ideale a saussurianismului absorbit de gîndirea europeană» (Lepschy, 1962, p. 69): cu rarele excepții ale cîte unui adversar al lui Saussure (Jaberg, 1937, p. 123—36), și aceasta ne obligă să constatăm încă o dată că inteligența trage foloase din antipatie mai mult decît din aprobare, diferitele teorii din *Curs* sînt prezentate juxtapuse unele altora, fără ca legăturile reciproce să fie prea clare. Ele ne sînt înfățișate ca «nuclee vitale», pentru a folosi încă o dată cuvintele lui Lepschy, separate între ele, de pildă, în Leroy (1963, p. 61—74), în Lepschy (1961, p. 201—6), care este totuși foarte conștient de limitele acestui tip de expunere (1961, p. 201) [1]. Trebuie spus

[1] Expresiile limitative («Mai degrabă puncte izolate ale *Cursului*... au avut succes; și aceste puncte au fost adesea izolate de contextul gîndirii saussuriene» etc.) revin la fel într-o carte mai nouă a lui G. Lepschy, *La linguistica strutturale*, Torino, 1966, p. 43. Totuși, nici în acest volum și

că, în redactarea amintită, *Cursul* nu permitea o interpretare mai strictă. Unele îndoieli asupra «versiunii» poate că s-ar fi putut ivi, la o analiză mai atentă, dintr-o știre, comunicată încă din 1931 la Congresul internațional de lingvistică de la Geneva, de către W. Doroszewski, care, prezentînd o informație primită de la L. Caille, afirma că Saussure urmărise cu mare atenție dezbaterea sociologică dintre E. Durkheim, care accentua importanța *faptului social* și a *constrîngerii* exercitate de acesta asupra individului, și G. Tarde, care acorda un rol mai mare individului în evoluția socială: din dezbaterea aceasta s-ar fi inspirat Saussure în elaborarea noțiunilor de *limbă* și *vorbire* și a raporturilor reciproce dintre expresie individuală și limbă (Godel, 1957, p. 282; Lepschy, 1961, p. 203—4).

Cum se putea împăca un asemenea interes pentru o altă disciplină, cu afirmația finală din *Curs* care formula idealul unei lingvistici introspective, atentă să nu-și compromită propria autonomie prin raporturi prea puțin pure cu alte științe era, sau, mai degrabă, ar fi putut să fie o problemă de discutat. În realitate, primele îndoieli asupra valabilității redactării gîndirii saussuriene, prezentate de *Curs*, au început abia cu mult mai tîrziu. Prilejul a fost oferit de un articol al lui E. Benveniste asupra noțiunii de arbitrar al semnului (Benveniste, 1939). După Benveniste, în *Curs* ar fi existat o contradicție în acest sens. Într-un pasaj din *Curs* (p. 98) Saussure afirmă: «Semnul lingvistic nu unește un lucru și un nume, ci un concept și o imagine acustică. Aceasta din urmă nu este sunetul material, manifestare pur fizică, ci amprenta psihică a acestui sunet»[1]. Cum s-a amintit și cum se va vedea din nou în cele ce urmează, conform acestei afirmații, Saussure dezvoltă teza caracterului nedisociabil al semnificatului și semnificantului. Dar cînd Saussure afirmă că legătura dintre semnificat și semnificant este arbitrară (p. 100), el contrazice teza aceasta și afirmația precedentă: el poate afirma arbitrariul semnului, după Benveniste, numai ieșind, ca să spunem așa, în afara limbii, dat fiind că numai referirea la ceva imobil și străin de limbă

---

nici în foarte recentul volum *A Survey of Structural Linguistics*, Londra, 1970, p. 42—52, interpretarea și expunerea gîndirii lui Saussure nu este modificată, ci continuă să fie făcută «pe puncte izolate».

[1] «Le signe linguistique unit non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique. Cette dernière n'est pas le son matériel, chose purement physique, mais l'empreinte psychique de ce son».

poate permite afirmarea arbitrariului semnului: «este limpede că raţionamentul este falsificat de recurgerea inconştientă şi greşită la un al treilea termen, neinclus în definiţia iniţială» (Benveniste, 1939, p. 24), sau la «lucrul» faţă de care semnul este arbitrar şi conceput în mod nejustificat ca nume. Incoerenţa ar fi evidentă într-un alt pasaj al *Cursului:* «Cuvîntul *arbitrar* cere şi el o precizare. Nu trebuie să lase impresia că semnificantul depinde de libera alegere a subiectului vorbitor (vom vedea imediat că nu stă în puterea individului să schimbe ceva, la un semn odată stabilit într-un grup lingvistic); vrem să spunem că el este *nemotivat*, adică arbitrar în raport cu semnificatul, cu care nu are nici o legătură naturală în realitate»[1].

Articolul lui Benveniste a suscitat una din cele mai lungi şi complicate dispute din toată istoria lingvisticii: articolele şi studiile tratînd exclusiv sau nu chestiunea, sînt peste o sută (Engler, 1962, p. 12—39, 1964, p. 26—7; Lepschy, 1962, p. 99—102). Dar ele, scrise pro sau contra interpretării date de Benveniste textului saussurian şi pro şi contra textului saussurian interpretat într-o manieră sau alta, au avut meritul global de a da naştere necesităţii unei aprecieri mai atente a spiritului *Cursului:* o asemenea necesitate, explicită în articolele lui N. Ege (1949) şi M. Lucidi (1950), era un prim pas spre exigenţa de mai tîrziu de a se reveni la izvoarele manuscrise ale textului *Cursului*. După Lucidi, interpretarea lui Benveniste era bazată probabil pe un echivoc (adică pe referirea lui *il* din textul saussurian la *signe* prezent în paranteza precedentă, în loc de *signifiant* prezent imediat înainte de paranteză), şi pe interpretarea expresiei «dans la realité» ca o expresie deplin semnificativă şi nu, aşa cum este de fapt, un pleonasm (Lucidi, 1950, p. 188). Dar, pentru a verifica o asemenea ipoteză, era necesar să se revină la documentele pe care editorii *Cursului* îşi bazaseră redactarea.

Totuşi Lucidi, «în subtila sa analiză a problemei arbitrariului semnului» (Engler, 1964, p. 32), nu se limita la această ipoteză, ci formula, pentru prima oară, o soluţie

---

[1] «Le mot *arbitraire* appelle aussi une remarque. Il ne doit pas donner l'idée que le signifiant dépend du libre choix du sujet parlant (on verra plus bas qu'il n'est pas au pouvoir de l'individu de rien changer à un signe une fois établi dans un groupe linguistique); nous voulons dire qu'il est *immotivé*, c'est-à-dire arbitraire par rapport au signifié, avec lequel il n'a aucune attache naturelle dans la réalité» (p. 101).

la enigma saussuriană, afirmînd că îndelunga tăcere a lui Saussure în materie de lingvistică istorică se datora nevoii de a pune în ordine conceptele presupuse în mod inconștient de lingvistica «pozitivă» și că, pe de altă parte, faptul de a nu fi pus pe hîrtie nici o idee în legătură cu acest subiect nu era accidental, ci legat probabil de convingerea insuficienței teoriilor elaborate în privința definirii unității lingvistice. Pentru prima dată, grație intuiției unui spirit apropiat lui Saussure, prin aceeași nevoie de claritate, prin aceeași căutare anevoioasă și nesatisfăcută de definiții limpezi și complete, dincolo de textul ordonat al *Cursului* apărea imaginea unui alt Saussure: nu un Saussure ocupat să expună cu o siguranță profesorală o serie de teorii «sugestive», ci un Saussure angrenat, pînă la sacrificiul posibilităților sale de analiză a situațiilor istorice concrete, în aventura pasionantă a cercetării teoretice.

Articolul lui Lucidi a trecut neobservat și abia de curînd, cu deosebită înțelegere, au atras atenția asupra lui G. Lepschy (1962, p. 70) și R. Engler (1964, p. 25, 32) [1]. Dar exigența prezentă în acea lucrare s-a răspîndit și pe alte căi în cultura lingvistică. Începînd din 1954, Robert Godel promova, în «Cahiers Ferdinand de Saussure», publicarea fie a notelor elevilor de la cursurile de lingvistică generală ale lui Saussure, fie de manuscrise saussuriene inedite, fie de liste a altor izvoare manuscrise. Rapida explorare a izvoarelor manuscrise de care se slujiseră cei trei redactori ai *Cursului* culmina într-un articol de ansamblu al aceluiași Godel (1957); și încununarea acestor cercetări este o ediție a *Cursului* în care, alături de textul prim stau, frază cu frază, izvoarele manuscrise pe care editorii și-au bazat redactarea. Poate, așa cum s-a afirmat, dacă ne-am propune sarcina de a condensa acele izvoare într-o tratare unitară și închegată, chiar și astăzi ar fi greu să se rezolve mai bine decît au făcut Bally, Sechehaye și Riedlinger cu suprimările, integrările și normalizările lor. Dar obiectivul însuși al lucrării poate fi contestat: într-o tratare unitară, care se vrea lipsită de lacune și de incoerențe, o gîndire vie și în mișcare, care se știe încă neîmplinită, care mai vrea

---

[1] Cf. acum și recunoașterea celui mai atent și profund interpret al lui Saussure, R. Godel, *De la théorie du signe aux termes du système*, «Cahiers F. de Saussure», 22 (1966), p. 53—68, mai ales p. 62.

încă să se îndrepte spre soluții noi, este aproape inevitabil să fie constrînsă, înțepenită, mumificată.

Publicarea manuscriselor saussuriene inedite a permis stabilirea unei interpretări mai bune a unei serii de pasaje și de puncte de vedere izolate. De pildă, a clarificat faptul că, în ideile lui Saussure despre «arbitrariul semnului», existau ambiguități și oscilații continue, astfel încît, pentru principiul arbitrariului, coexistau în mintea și în expunerea sa o *lectio facilior*, prin care este nemotivat raportul semnificantului — corp fonic, cu semnificatul — concept; și o *lectio difficilior*, un «sens adînc» prin care «dacă ne întrebăm ce anume sînt în sine semnificant și semnificat, trebuie să constatăm că ele nu există decît în virtutea legăturii lor, care este arbitrară, sau că nici unul nici altul nu corespunde unei realități preexistente» (Godel, 1958—59, p. 31). Un pas înainte a însemnat și cunoașterea atitudinii lui Saussure față de istoria lingvisticii. Una dintre «ciornele destul de vechi» («ébauches assez anciennes») anterioare anului 1900, de care amintesc editorii *Cursului*, ne permite să spunem că Saussure a perceput acut, în tot aspectul său negativ, ceea ce s-a chemat criza formalistă a lingvisticii la sfîrșitul secolului al XIX-lea și, în consecință, sărăcia teoretică a disciplinei (Saussure, 1900, p. 67—8). Și mai clară este atitudinea lui Saussure în următoarea adnotare:

> Ar fi un subiect de meditație filozofică pentru toate epocile faptul că, timp de cincizeci de ani, știința lingvistică, născută în Germania, dezvoltată în Germania, practicată în Germania de o serie imensă de persoane, nu a avut niciodată măcar veleitatea de a se ridica la acel grad de abstractizare care este necesar pentru a domina pe de o parte *ceea ce se face*, pe de alta în ce constă caracterul legitim a ceea ce se face în lingvistică și rațiunea sa de a fi în ansamblul științelor. Dar un al doilea motiv de uimire ar fi constatarea că, în clipa în care această știință pare să-și învingă amorțeala, ea ajunge la tentativa rizibilă a lui Schleicher, care se scufundă în ridicol. Atît de mare este prestigiul lui Schleicher de a fi *încercat* numai să spună ceva general despre limbă, încît pare, astăzi, încă, un om cu totul deosebit în istoria lingvisticii și mai există lingviști care iau un aer grav cînd se vorbește despre acest mare om. Pe cît ne stă în putință să controlăm, este evident că Schleicher a fost o mediocritate perfectă, ceea ce nu exclude pretențiile... (Saussure, 1900, p. 59).

Nu poate fi trecută cu vederea nici importanța faptului de a fi verificat că faimoasa frază finală a *Cursului* a fost inventată în întregime de editorii săi (Godel, 1957, p. 119): ea dezvăluie explicit o lectură a izvoarelor manuscrise făcută în funcție de problema «autonomiei» lingvisticii, demnă

de o prelegere academică. Or, este foarte adevărat că Saussure a avut și această preocupare, dar în mod cu totul secundar, cum se va vedea: apelul la autonomia lingvisticii, de care erau (și au rămas) extrem de preocupați lingviștii, era pentru el doar un argument *ad hominem*, folosit în sensul că o disciplină neinteresată sau incapabilă să-și definească precis propriul obiect de studiu, «faptul lingvistic concret», nu știa și nici nu putea să-și apere cu adevărat propria autonomie, ca urmare a neglijenței și incapacității, de amestecul nepermis al aprecierilor de ordin psihologic, fizic sau fiziologic.

Asupra acestor contribuții și a altora obținute din lucrările inedite, cum s-a arătat, vom reveni în cele ce urmează. Dar operele inedite dau mai mult decît o sumă a unei mai bune cunoașteri. Dincolo de textul cursiv al primei redactări, notele trunchiate, frazele incomplete, formulările oscilante și uneori incoerente, prezintă mult mai bine, în ansamblu, personalitatea intelectuală a maestrului genevez. Lingvistul care în «redactarea ideală» înșiră în mod oarecum nejustificat o teorie după alta, redevine astăzi, în ochii noștri, ceea ce a fost: omul care și-a închinat toate puterile conceperii și precizării termenilor unei probleme.

2. *SEMNIFICAȚIA CA VALOARE ÎN SISTEM*

Punctul de plecare logic și psihologic al meditațiilor lui Saussure, conform lucrării fundamentale a lui Godel (1957), este acum limpede. În 1894, an după care scade numărul publicațiilor sale de lingvistică istorică, Saussure îi scrie lui Meillet referitor la o cercetare asupra intonației în lituaniană:

> Eu sînt însă dezgustat de toate acestea, și de dificultatea existentă în general de a scrie numai zece rînduri care să fie de bun simț în materie de limbaj. Preocupat în mod special de multă vreme de clasificarea logică a acestor fapte, de clasificarea punctelor de vedere din care le privim noi, descopăr din ce în ce mai mult imensitatea muncii care ar trebui depusă pentru a-i arăta lingvistului *ceea ce face el*, reducînd orice operație la categoria respectivă; și în același timp văd enorma varietate a tot ceea ce se poate face la urma urmei în lingvistică.
>
> În ultimă analiză, numai latura pitorească a unei limbi face ca ea să se deosebească de toate celelalte, dat fiind că aparține unui popor anumit, avînd origini anumite; această latură, aproape etnografică, este cea care prezintă interes pentru mine: dar, tocmai de aceea, eu nu mă mai pot bucura dedicîndu-mă acestui studiu fără nici o grijă și apreciind un fapt plasat în ambianța sa specifică.

Fără <odihnă>, această stupiditate a terminologiei curente, necesitatea de a o reforma și de a arăta astfel ce tip de obiect este limba în general, îmi strică plăcerea de istoric, deși dorința mea cea mai scumpă este de a nu trebui să mă ocup de limbă în general.

Totul se va sfirși fără îndoială printr-o carte în care, fără elan, voi explica de ce nu există nici un singur termen folosit în lingvistică căruia eu să-i pot acorda un sens oarecare. Și abia apoi, trebuie s-o mărturisesc, voi putea relua lucrul meu de acolo de unde l-am lăsat.

Iată o stare de spirit, stupidă poate, care-i poate explica lui Duvau [administratorul Societății de Lingvistică din Paris] de ce, de pildă, amin de mai bine de un an publicarea unui articol care ca subiect n-ar oferi nici o dificultate — fără ca pe de altă parte să reușesc să evit expresiile odioase din punct de vedere logic, dat fiind că pentru aceasta ar fi necesară o reformă cu adevărat radicală... (Godel, 1957, p. 31).

Această nevoie de a ordona, de a clarifica, nu l-a mai părăsit pe Saussure. Cincisprezece ani după scrisoarea către Meillet, într-o conversație cu Riedlinger, pe care acesta din urmă a notat-o, el spunea:

Dificultatea subiectului constă în aceea că poate fi abordat din diverse unghiuri, ca unele teoreme de geometrie; în lingvistică orice lucru este corolarul altuia: fie că este vorba de unități, de diferențe, de opoziții etc., este același lucru. Limba este un sistem închis și teoria trebuie să fie un sistem tot atît de închis ca și limba. Iată dificultatea, pentru că totul nu este să înșiri afirmații una după alta, idei asupra limbii: totul este să le ordonezi într-un sistem...

Modalitatea cea mai bună ar fi să se ia expresiile de care se servesc lingviștii serioși cînd vorbesc despre fenomene sincronice și să se vadă erorile și iluziile pe care le implică. Astfel, ei folosesc cuvîntul *formă* pentru a desemna tot felul de lucruri: alcătuirea fonetică sau sensul, funcția unui cuvînt... (Godel, 1957, p. 29).

Această nevoie de claritate este de natură psihologică, în primul rînd, dar de mai multe ori Saussure se preocupă să explice că nu este numai de acest ordin. În notele manuscrise ale unei lucrări asupra lui Whitney, folosite de editori pentru începutul capitolului al III-lea din Introducerea *Cursului*, Saussure observă:

Care este obiectul în același timp integral și concret al lingvisticii? Problema este deosebit de grea... Alte științe operează cu obiecte date inițial și care, apoi, pot fi considerate din diferite puncte de vedere; dar, în domeniul nostru, nu există nimic asemănător. Să pronunțăm cuvîntul francez *nu*: un observator superficial va fi tentat să vadă în el un obiect lingvistic concret; dar un examen mai atent ne va face să găsim pe rînd trei sau patru accepții perfect distincte, după modul în care cuvîntul este

privit: ca sunet, ca expresie a unei idei, ca o continuare a latinescului *nudum* etc. Nu numai că obiectul nu precede punctul de vedere, dar s-ar spune că punctul de vedere creează obiectul (Saussure, 1922, p. 23; a se vedea și Saussure, 1922, p. 146—9).

Precizarea noțiunilor implicite în raționamentul lingvistic nu este deci numai un pedantism sau o exigență individuală de rigoare: este o necesitate dependentă de însăși natura disciplinei. Acestea sînt noțiuni, puncte de vedere pe care le implică, componente esențiale ale înfățișării obiectului cercetării. De aici, violenta polemică saussuriană împotriva neglijenței lingvisticii curente și împotriva fobiei pentru problemele generale și de metodă:

În acest fel, lingvistica lucrează fără răgaz asupra unor concepte create de gramatici, despre care nu se știe dacă corespund cu adevărat unor factori constitutivi ai sistemului limbii (Saussure, 1921, p. 153).

Astfel, încă din 1894, Saussure ajunge să-și pună problema care, după aprecierea justificată a lui Godel (1957, p. 136), este «cheia» gîndirii saussuriene. Problema este aceeași pe care și-a pus-o și Aristotel în cartea a IV-a din *Metafizica*, este întrebarea-cheie a oricărei aprecieri și analize a faptelor lingvistice și constă din determinarea a ceea ce face din cuvînt un cuvînt, dintr-o frază o frază, dintr-o realitate lingvistică oarecare, o realitate lingvistică. În ochii lui Saussure, lingvist istorist obișnuit cu analiza diacronică și în același timp creator al lingvisticii sincronice, problema are o dublă dimensiune, diacronică și sincronică.

În lingvistica diacronică spunem că, de pildă, cuvîntul latinesc *cantare* devine francezul *chanter* sau *calidum* devine *chaud*. O afirmație de acest fel este posibilă numai presupunînd că există o continuitate între *cantare* și *chanter*, între *calidum* și *chaud*: pentru a putea spune că o entitate s-a transformat este necesar ca în ea să fi rămas ceva identic (Saussure, 1900, p. 55—8; 1922, p. 249; Godel, 1957, p. 68). Desigur, dată fiind superficialitatea care predomină, în lingvistică «vorbim despre fenomenele petrecute între doi termeni, ca și cum acești termeni ar fi un obiect vizibil oarecare fără o definiție, ca și cum acești termeni n-ar fi tocmai ceea ce trebuie definit mai întîi. Punctul cel mai delicat al lingvisticii constă tocmai în stabilirea a ceea ce garantează existența unui termen oarecare, pentru că nici unul nu ne este dat ca un fel de entitate perfect clară, decît

în virtutea iluziei pe care o dă obişnuinţa » (notă manuscrisă citată în Godel, 1957, p. 48).

Dar aceeaşi problemă se pune şi în plan sincronic: « pe ce se bazează identitatea... unui cuvînt, de pildă *Messieurs*, pronunţat de două ori? » (Godel, 1957, p. 68). Cu toate că cei trei editori ai *Cursului* au despărţit analiza problemei, în plan sincronic şi diacronic (Saussure, 1922, p. 150 ş.u., 249 ş.u.), Saussure este pe deplin conştient de identitatea de substanţă a problemei în ambele planuri şi în primele notiţe asupra chestiunii, ca şi în al doilea curs de lingvistică generală, abordează problema în totalitatea ei (Saussure, 1900, p. 55—8; Godel, 1957, p. 69).

Înainte de Saussure (şi, cum vom vedea, uneori chiar şi după) s-a căutat rezolvarea problemei identităţii formelor lingvistice încercîndu-se două căi diferite: o cale formală, pe care Saussure o identifică cu cea preferată de lingvişti, şi o cale de conţinut, scumpă « filozofilor », cum scrie Saussure vorbind despre Whitney.

Formaliştii spun: identitatea unei forme lingvistice este garantată de identitatea sau caracterul similar al materialului acustic din care este construită. Cum vom vedea, scepticismul semantic al secolului al XX-lea i-a făcut pe mulţi lingvişti să apere explicit această poziţie. Dar este vorba de o poziţie extrem de precară. Dacă identitatea trebuie bazată pe criterii acustice, trebuie amintit că două forme lingvistice (fraze, cuvinte, foneme), oricît de asemănătoare, nu sînt şi nu pot fi niciodată perfect identice acustic. Ceea ce numim « aceeaşi frază », « acelaşi cuvînt », « acelaşi onem », la nivel pur acustic, nu este niciodată identic în două ocurenţe diverse. Atît din punct de vedere sincronic, cît şi din punct de vedere diacronic, motivele identificării nu sînt repetabile pe plan pur acustic. Saussure o înţelesese foarte bine (Godel, 1957, p. 69, n. 64), aşa cum o înţelesese Croce (Hall, 1957, p. 60), care însă s-a folosit de acest argument, cum s-a văzut, pentru a proclama non-identitatea expresiilor succesive. Caracterul irefutabil al argumentului ne obligă totuşi să respingem soluţia formală. Polemica lui Saussure împotriva creditului excesiv acordat de lingvişti « substanţei fonice », aşa-numitul său anti-substanţialism, îşi are rădăcinile în această negare.

La cealaltă extremă a grupării teoretice a culturii lingvistice, apărătorii conţinutului spun: este adevărat că un cuvînt nu este niciodată identic cu sine însuşi din punct de vedere

acustic, nici în sincronie și cu atît mai puțin în diacronie; totuși, el este și rămîne același pentru că denumește totdeauna același lucru, sau exprimă totdeauna același concept și, cu toate definițiile diferite ale semnificației, are totdeauna aceeași semnificație (Godel, 1957, p. 45). Aceasta este, de fapt, soluția dominantă, de la Aristotel la Wittgenstein: ceea ce face din formă ceea ce este, este legătura ei semantică cu un *designatum*, și această legătură stabilă era pentru Aristotel argumentul decisiv împotriva obiecțiilor sceptice ale principiului identității. Totuși, și această teză a «filozofilor și logicienilor» îi apare lui Saussure cu toate defectele ei. Teza ar fi valabilă dacă noi am putea percepe și, ca să spunem așa, surprinde semnificația independent de forma care o exprimă: dar, în afară de dificultatea psihologică a realizării unei asemenea operații (Benveniste, 1939, p. 25), limba ar fi în cazul acesta o simplă nomenclatură. Saussure nu pare să fi cunoscut criticile aduse acestei concepții despre limbă de filozofii empiriști, de la Vico la Leibniz, în secolele XVII—XVIII; această concepție este atribuită de el fără alte precizări «filozofilor». Dar el este prea legat de o atitudine istorisită, pentru a nu purta în sine, în schemele sale mentale, substanța acelor critici. Nu numai formele fonice, dar înseși semnificațiile se schimbă, astfel că legătura entităților fono-acustice cu semnificațiile «pot suferi, în timp, dizlocări imposibil de calculat din punct de vedere logic» (citat în Godel, 1957, p. 45). Dar, mai mult, semnificația este intangibilă, în principiu, în afara relației sale cu forma semnificantă (Saussure, 1922, p. 98 ș.u., 155 ș.u.; Godel, 1957, p. 137, 139—40).

Respingînd soluția formală cît și cea de conținut a problemei identității unei forme lingvistice, Saussure încearcă o a treia soluție, nouă. Un semn nu este nici simplu semnificat nici simplu semnificant, în sensul că nu reușim să-l percepem ca semn nici într-un fel, nici în altul. Cum vor afirma alții, urmîndu-l pe Saussure (Hjelmslev, 1953, p. 36; Christensen, 1961, p. 179 ș.u.), un semn este sinteza semnificantului cu semnificatul, este «o ființă dublă constituită dintr-o serie de silabe, în măsura în care i se acordă o semnificație determinată» * (Saussure, 1908—9, p. 24). Cu această definiție, dacă se iese din cercul vicios al definițiilor curente

* «un être double constitué par une suite de syllabes dans la mesure où on y attache une signification déterminée».

ale semnului ca semnificant și ale semnificatului, tot nu se rezolvă problema identității unui semn. Ce anume garantează că o anumită unire de silabe și semnificație rămîne aceeași cînd silabele și semnificația pot prezenta oscilații? Desigur, « este un punct cîștigat » că nu se iau silabele, materia acustică drept realitate și că i se adaugă semnificația concepută ca inseparabilă; dar nu este de ajuns pentru rezolvarea problemei. Saussure încearcă atunci o soluție, afirmînd că realitatea, respectiv identitatea unei entități lingvistice, este valoarea sa. În cel de-al doilea curs al lui Saussure, Riedlinger (și alți elevi) notaseră următoarele considerații:

Ne-am întors astfel la un punct pe care l-am mai atins. Simplificînd, domnul De Saussure nu face distincția între cinci lucruri: valoarea, identitatea, unitatea, realitatea (în sens lingvistic: realitatea lingvistică) și un element lingvistic concret. Pentru a nu da impresia că discutăm lucruri extraordinare, să luăm un cal de șah: este oare un element concret al jocului de șah? Desigur că nu, pentru că, luat numai în materialitatea sa, în afara căsuței de joc și a altor condiții, reprezintă ceva la nivelul materiei universale, dar absolut nimic pentru jocul de șah. Ceea ce va fi concret, va fi calul *înveșmîntat în valoarea sa, una* cu această valoare. Și posedă oare o identitate? Desigur, *în măsura în care va avea o valoare.* Se constată că nu numai orice cal, ci și figuri care nu au nici o asemănare cu acest cal, cu condiția ca ele să se deosebească de celelalte, vor fi declarate identice pentru jocul de șah, dacă vor avea aceeași valoare. De unde se vede că măsura identității în sistemele de care vorbim nu este aceeași ca în alte părți: se vede legătura între identitate și unitate, una fiind baza celeilalte (Saussure, 1908—9, p. 48; Gödel, p. 139).

Numai referirea la identitate sau la deosebirea de valoare permite distingerea a două entități ca omofone (*pas* substantiv, în franceză, și *pas* negație, în franceză) sau ca variante ale aceluiași cuvînt (Godel, *loc. cit.*). Totuși, în acest fel, problema identității este din nou ocolită, căci, dacă pentru a lămuri ce este identitatea ne întoarcem la valoare, atunci trebuie să știm clar ce anume este valoarea unei forme.

Tocmai pentru a răspunde la această problemă, și nu dintr-o nevoie abstractă de a concepe lucrurile într-o manieră geometrizantă, Saussure elaborează cea mai celebră dintre teoriile sale: teoria sistemului.

Ideea că faptele lingvistice trebuie considerate global, în interdependența lor reciprocă, fusese susținută cu tărie de F. Schlegel, Humboldt, Pott (Arens, 1955, p. 139, 150, 212) și fusese și era prezentă în lingvistica pozitivistă (Sommerfelt, 1952, p. 77 ș.u.; Heilmann, 1955, p. 136 ș.u.; Lepschy, 1961, p. 187—8). Dar Saussure atribuie acestei idei

o funcție decisivă, atît în dezvoltarea analizei lingvistice a faptelor particulare, mai ales semantice, cît și în teoria generală a faptelor lingvistice. Una din formulările acestei idei reiese din notițele diferiților elevi de la cel de-al doilea curs de lingvistică generală.

(Psihologii sau filozofii) consideră limba ca o nomenclatură (sau cel puțin în practică este așa) și *suprimă* astfel *determinarea reciprocă a valorilor* limbii; date de *însăși coexistența lor*. (Un semn evocă ideea [în măsura în care] depinde de un sistem de semne — iată ce se trece cu vederea —, toate semnele sînt solidare). Toate mărimile depind unele de altele. Vrem să determinăm ce este în franceză *jugement?* Nu poate fi definit decît prin ceea ce îl înconjoară, atît pentru a spune ce este, cît și pentru a spune ce nu este. La fel, dacă vrem să traducem într-o altă limbă. De aici se întrevede necesitatea considerării semnului, cuvîntului, în ansamblul sistemului. Tot așa, sinonimele *craindre, redouter* nu există decît unul lîngă altul (unul pentru altul); *craindre* s-ar îmbogăți cu tot conținutul lui *redouter* dacă *redouter* ar dispărea. (Ba, mergînd mai departe: *chien* va desemna lupul, în măsura în care cuvîntul *loup* nu va mai exista. Cuvîntul depinde, prin urmare, de sistem; nu există semne izolate). (Astfel: a pierde din vedere că există un singur *sistem* de semne de studiat, înseamnă să riscăm a pierde modalitatea potrivită pentru a studia teoria semnelor.) (Saussure, 1908—9, p. 20—1).

Este greu de găsit o comparație potrivită pentru a explica ce anume a însemnat în istoria lingvisticii dobîndirea pe deplin conștientă a ideii de sistem. Meillet care, după ce apăruse *Cursul*, proclama că trebuie să-și rescrie de la un capăt la altul opera sa cea mai importantă, a fost citat ca exemplu (Morpurgo, 1960, p. 460—1). Leroy, care separă istoria lingvisticii în două perioade, înainte și după Saussure, poate oferi al doilea exemplu. Într-adevăr, o lingvistică care să-și analizeze obiectele fără a fi asimilat experiența saussuriană, pentru a o corecta, sau măcar pentru a o respinge, dar după ce a gîndit-o pînă la ultimele consecințe, se află, față de lingvistica saussuriană, în situația flecărelii prostești asupra veniturilor vecinului, față de analiza economică. Și totuși, primul care n-a fost satisfăcut de această idee, de rolul atribuit ei, de felul în care fusese concepută, a fost Saussure însuși. Godel (1957, p. 139 ș.u.) a analizat cu răbdare diferitele formulări date de Saussure noțiunii de sistem: fără îndoială că în ele pot fi surprinse ezitări și reticențe. Și trebuie spus că acestea sînt pe deplin justificate: rigurosul lingvist genevez nu putea fi satisfăcut de soluția pe care i-o oferă referirea la sistem pentru problema valorii și, deci, pentru cea a identității unei forme lingvistice.

3. *CARACTERUL RAȚIONAL AL SISTEMULUI ȘI MISTERUL COMUNICĂRII*

Dacă valoarea, și deci identitatea și utilizarea lingvistică a unei forme depind de sistemul în care aceasta este introdusă, apar diferite consecințe antinomice și paradoxale.

O antinomie a fost întrevăzută, cu siguranță, de însuși Saussure. Pe de o parte ne găsim în fața necesității de a admite că o formă lingvistică nu înseamnă nimic concret lingvistic în afara raporturilor sale cu alte forme ale sistemului; dar pe de altă parte, este imposibil să surprindem și să identificăm aceste raporturi fără a ne referi la formele între care există aceste raporturi. Definim termenii prin raporturi, dar raporturile nu pot fi definite decît după definirea termenilor. « Lingvistica se găsește astfel într-un cerc vicios » (Godel, 1957, p. 221).

La antinomia remarcată de Godel se adaugă paradoxul care, după M. Lucidi, derivă din ideea de sistem a lui Saussure. Acest paradox are și un aspect psihologic. Saussure, cum pe bună dreptate a arătat Godel, nu avea deloc intenția să se dedice unei analize pur filozofice a limbajului: cercetările sale aparțineau « filozofiei lingvisticii », în sensul că punctul lor de plecare și scopul lor trebuiau să fie metodele urmate și de urmat de lingviști în studiul limbilor. Și acest studiu, de un secol încoace, înseamnă, în esență, analiză diacronică. În cadrul ei se formase Saussure și pentru a-i perfecționa și îmbunătăți metodele, cum reiese limpede din scrisoarea către Meillet din 1894, începuse să mediteze asupra problemei obiectului concret al cercetărilor lingvistice. Or, paradoxul semnalat de Lucidi atinge tocmai posibilitatea justificării unei analize diacronice a faptelor lingvistice.

Valoarea și, în consecință, semnificația unui cuvînt este întru totul în funcție de sistemul a cărui parte este cuvîntul. Saussure nu se îndoiește și nu vrea să lase îndoieli asupra acestui punct: « Nici un sistem nu este închis perfect *(serré)* ca limba: închis perfect implică precizia valorilor (cea mai mică nuanță schimbă cuvintele); multitudinea tipurilor de valori; numărul imens de termeni, al unităților acționînd în cadrul sistemului; dependența reciprocă și strînsă a unităților (a tuturor termenilor) între ele; totul este sintactic în limbă, totul este sistem» (Saussure, 1908—9, p. 69). Consecința acestor concepții despre unitățile lingvistice și

sistem este că, dacă într-un sistem se pierde sau se adaugă un singur element, întregul sistem și toate unitățile sale se modifică: Saussure a pus în evidență această consecință atunci cînd a observat că «dacă se încarcă limba cu un singur semn, scade semnificația tuturor celorlalte semne» (Saussure, 1908—9, p. 69). Or, cine găsește în corpul fonetic al unui cuvînt sau în semnificația lui un punct de referință real pentru a identifica însuși cuvîntul, poate să accepte fără greutate și această consecință. Dar dacă pentru a defini entitatea unui cuvînt se admite, așa cum admite Saussure, simpla referire la raporturile pe care le are cuvîntul cu altele din sistemul său, consecința are implicații foarte grave. Aceasta înseamnă că nu există nimic lingvistic concret care să se mențină în evoluția unui sistem sau a unei unități lingvistice și care să ne permită, deci, să vorbim de evoluție. A spune că *gatta* (pisică) din italiana veche suferă în italiana modernă o schimbare de sens deoarece, folosindu-se și forma *gatto*, *gatta* desemnează numai femela acestei specii, din punct de vedere saussurian riguros, înseamnă a spune tot atîtea inepții ca și cel care spune că *gatta* din italiana veche suferă o schimbare de sens, transformîndu-se în cuvîntul *tavolo* (birou) din italiana modernă: deosebirea dintre inventarele lexicale ale italienei vechi și ale italienei moderne este de ajuns, în fapt, pentru a face cu totul de necomparat două forme, cu toate că aparent sînt asemănătoare. Dată fiind schimbarea sistemului, cuvîntul *gatta* din italiana veche poate fi legat în ce privește continuitatea diacronică atît de cuvîntul *gatta*, cît și de cuvintele *tavolo*, *sedia* sau *dinosauro*. În general, definițiile saussuriene pentru unitate și sistem lingvistic, născute din dorința de a explica mai bine procedeele lingvisticii diacronice, nu explică pe ce bază se pot efectua comparații și se pot stabili raporturi de continuitate între două faze succesive ale aceluiași element, sau ale unui întreg sistem lingvistic. După Lucidi, tocmai intuirea acestei dificultăți și a dilemei care deriva din ea (a abandona definiția sistemului sau a nega posibilitatea unei lingvistici diacronice), l-au făcut pe Saussure să nu-și publice ideile într-o formă definitivă. Și poate tocmai de aceea Saussure își încheia lecția asupra raporturilor dintre analiza sincronică și cea diacronică afirmînd: «Nu totul a rămas neclar, dar nici nu a fost încă clarificat totul» (Saussure, 1908—9, p. 71).

Dar consecința paradoxală a lui Lucidi nu este singura ce poate fi găsită printre ideile lui Saussure. Această consecință lovește chiar fundamentul muncii normale a lingvistului, făcînd-o inexplicabilă. Este grav, mai ales pentru lingvistul Saussure; dar pune, în fond, doar o problemă de categorie. Ea implică o consecință cu mult mai gravă, deoarece privește mai mult decît tipul de cercetare al unei categorii de savanți. Cum a observat de mai multe ori Saussure însuși, problema identității diacronice, deci problema validității legăturii dintre *calidus* și *caldo* sau *chaud*, nu este altceva decît o variantă mai complicată a problemei identității sincronice, adică a validității identificării lui *Messieurs* și *Messieurs* pronunțat de două ori la rînd (Saussure, 1900, p. 58, 1908[2]—9, p. 38—9, 1922, p. 249—50; Godel, 1957, p. 138). Aceasta ne face să presupunem că și paradoxul identificat de Lucidi admite o mai simplă variantă sincronică. O variație oricît de mică în patrimoniul lexical a doi indivizi (și se știe prea bine că astfel de variații sînt de obicei destul de mari: Miller, 1956, p. 165[1]—70) ar trebui să ducă la concluzia, și duce la concluzia, dacă vrem să rămînem credincioși premiselor saussuriene, că doi indivizi vorbesc totdeauna limbi diferite, deoarece cu excepția unei perfecte și totale coincidențe a celor două patrimonii lingvistice personale, chiar și cuvintele care par comune grație asemănării fonice sau apropierii evidente în denotație, sînt în realitate cuvinte cu semnificație diferită, introduse fiind în rețele de relații diverse.

Se înțelege, prin urmare, de ce, în prelegerea din 30 noiembrie 1908, după ce blamase lingvistica tradițională care lucrează cu «unități prost definite», după ce susținuse că sarcina lingvisticii constă tocmai în definirea acestor unități și după ce afirmase că numai grație acestor unități, «sunet și gîndire», «două mase amorfe», se pot combina și ordona, Saussure a definit, în concluzie, raportul dintre lumea semnificațiilor și lumea formelor ca «întrucîtva misterios» («en quelque sorte mystérieux»). Și, într-adevăr, singurătatea vorbitorului, solipsismul lingvistic, afirmat explicit de «filozoful» și conservatorul Wittgenstein, nu este implicit doar în filozofia limbajului idealistului și spiritualistului Croce, ci și în lingvistica generală a pozitivului Saussure. Vorbi-

torul saussurian înșiră cuvinte perfect dotate cu o semnificație a lor, dar nici el nu găsește modalitatea de a stabili în ce fel se transmite această semnificație altora; dimpotrivă, totul ne permite să credem că el nu este deloc în stare să transmită altora semnificația, ci numai vibrațiile sonore ale cuvintelor sale. Astfel, încă o dată, după cum se pare, trebuie să admitem că umbra misterului învăluie procesul comunicării, fie că-l privim cu ochii lui Wittgenstein sau Croce, fie cu cei ai lui Saussure.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VI

SCEPTICISMUL SEMANTIC

1. *SCEPTICISMUL METODOLOGIC AL LINGVISTICII LUI HARRIS* [1]

Căi diverse par deci să conveargă spre un rezultat comun. Parcurgînd calea tradiționalelor idei aristotelice, scolastice și raționaliste despre limbă, cum a făcut Wittgenstein; sau părăsind această cale pentru cea care neagă existența limbii ca o condiție concretă a fiecărei vorbiri și plasează garanția caracterului ei semnificativ în actul expresiv indi-

[1] Un important element de continuitate între Z. S. Harris și Chomsky (asupra altor reminiscențe bloomfieldiene în teoriile lui Chomsky cf. K. V. Teeter, *Leonard Bloomfield's Linguistics*, « Language Sciences », 7 [oct. 1969], p. 1—4) este reprezentat de ideea că « noțiunile semantice sînt în fond complet nerelevante pentru problema descrierii structurii formale »: în acest sens cf. *Semantic Considerations in Grammar*, în *Meaning and Language Structure*, Washington, 1955, p. 141—55; *Syntactic Structures*, Haga, 1957, p. 94 ș.u. (= trad. it. îngrijită de F. Antinucci, Bari, 1970, p. 139 ș.u.). N. Chomsky nu a renunțat nicicînd la această atitudine: cf. în *Formal Properties of Grammars*, în *Handbook of Mathematical Psychology*, ed. de R. D. Luce, R. R. Bush, E. Galanter, New York, 1963, cap. XI, § 1.1 (= trad. it. de A. De Palma, în N. Chomsky, *L'analisi formale del linguaggio*, Torino, 1969, p. 173 ș.u.), declarația sa de principiu de adeziune la « o riguroasă concepție saussuriană » (așa se exprimă, cel puțin) și indicarea ncelor «două moduri » în care Chomsky înțelege să o părăsească: introducînd noțiunea de recursivitate a regulilor care permit efectuarea unei descrieri structurale a frazelor și, « în primul rînd », nespunînd « nimic despre latura semantică a limbii ». Această teză a fost criticată în mod repetat, atît în interiorul școlii chomskyiene (cf. bibliografia și răspunsurile lui Chomsky în lucrarea șapirografiată *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation*, decembrie 1968), cît și în afara ei: cf. P. Ziff, *Itinerari filosofici e linguistici*, Bari, 1969 (ed. I engleză, Ithaca, 1966), p. 122, 128 ș.u., 139 ș.u.; De Mauro, *Eliminare il senso?*, « Lingua e Stile », 2 (1967), p. 131—51.

vidual; sau, în sfîrşit, alegerea căii care asigură aceeaşi garanţie, nu la aderenţa formelor lingvistice la un sistem universal de semnificaţii şi categorii, nici la forţa expresivă a actului lingvistic individual, ci la existenţa sistemelor lingvistice închise, determinate istoric, în care sînt analizate şi au valoare semnele lingvistice şi frazele; în orice caz, ultima concluzie pare aceeaşi: cînd părăsim simpla analiză a formelor, analiză ce poate fi diacronică sau sincronică, şi încercăm explorarea lumii semnificaţiilor, pătrundem în antinomii şi ajungem, cu sau fără voia noastră, la concluzii care implică drept consecinţă admiterea imposibilităţii comunicării, sau neagă tocmai procesul care trebuia explicat. Conştient sau nu, intenţionat sau nu, Croce şi Wittgenstein (în prima parte a activităţii lor), ca şi Saussure, contribuie în mod obiectiv la întărirea convingerii că este mai prudent să se renunţe la orice discuţie asupra aspectelor semantice ale limbajului şi alimentează astfel tendinţa de dubiu semantic care circulă în toată cultura secolului al XX-lea.

Un filozof a spus că problema semnificaţiei este problema secolului al XX-lea (Henle, 1954, p. 25). Ceea ce nu este cu totul adevărat, deoarece, aşa cum s-a văzut, întreaga tradiţie filozofică occidentală de la Aristotel la Kant s-a interesat de semnificaţie, şi în vederea analizei istorice a semnificaţiilor s-a născut şi s-a maturizat lingvistica istorică de la Leibniz la Schlegel şi Humboldt, înaintea crizei formaliste de la jumătatea secolului al XIX-lea. Secolul al XX-lea poate revendica nu paternitatea problemei semnificaţiei, ci a scepticismului în ce priveşte semnificaţia. Într-adevăr, scepticismul semantic cunoscuse în secolele trecute numai antecedente sporadice şi abia cu secolul al XX-lea a devenit o tendinţă urmată de foarte mulţi; o atmosferă în care trăieşte şi prosperă o mare parte a producţiei culturale şi artistice a secolului. Dacă vrem să-i precizăm natura, se poate spune că scepticismul semantic se prezintă în două forme destul de diferite, care se ignoră reciproc: în forma, pregătită tehnic, raţională, ba de-a dreptul matematizantă în aspect, a scepticismului pe care-l vom numi metodic, propriu unei părţi însemnate a lingvisticii de astăzi; şi în forma iraţională, literară, mistică, a scepticismului existenţial.

Scepticismul metodic s-a dezvoltat mai ales în sfera lingvisticii, chiar dacă a găsit un teren favorabil în domenii înrudite, ca teoria informaţiei: alături de cîţiva matemati-

cieni și teoreticieni ai informaticii (Mandelbrot, 1957, p. 12, 73), teoreticienii săi sînt mai ales fonologi și lingviști distribuționaliști (Bloch, 1948; Harris, 1951; Antal, 1963). Deși lingviștii amintiți mai sus sînt prea puțin binevoitori față de ceea ce ei numesc lingvistică tradițională, sau așa-numita lingvistică istorică ce se consacră în primul rînd studiilor comparative și diacronice, este adevărat că ei explică, teoretizează și încearcă să facă coerentă și persuasivă atitudinea antisemantică și asemantică care, cum s-a văzut, caracterizează, începînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cea mai mare parte a cercetărilor lingvistice. S-a spus uneori că acestui scepticism i-ar fi creat un teren favorabil vechiul comportamentism al lui Watson, cu teama sa pentru tot ceea ce « nu se vede, nu se atinge, nu se simte », cu înclinația sa de a considera « științific » doar ceea ce este perceptibil senzorial, înclinație care descurajează desigur orice analize ce nu privesc formele, ci funcțiile formelor lingvistice (Titone, 1963, p. 13). Ca urmare, se întîmplă adesea ca o asemenea atitudine antisemantică să fie definită drept « americană »: dar aceste aprecieri nu sînt cu totul exacte. În primul rînd, nu toți lingviștii nord-americani aderă la această poziție, ba chiar mulți o critică (în special posibilitatea de a descrie formele lingvistice fără a se recurge la semnificație l-a avut drept adversar pe însuși șeful școlii lingvistice americane: Bloomfield, 1933, p. 27, 74—9, 138—59); în al doilea rînd, scepticismul semantic al lingviștilor se exprimă în forme mult mai acute și subtile decît comportamentismul american mai vechi.

Scepticismul lingviștilor nu a fost definit « metodic » la întîmplare. Prin aceasta nu vrem să afirmăm, în maniera lui Watson, că semnificația nu există; ci vrem să spunem că spre deosebire de semnificante, semnificațiile nu admit descrieri la fel de sigure, documentate, riguroase. Așadar, lingviștii, adepți ai acestei atitudini, programează cercetări lingvistice care constau din inventarul manifestărilor lingvistice *(utterances)* ale unei comunități, în « segmentarea » acestor manifestări în « morfemele » (sau, *grosso modo*, în cuvintele) care le alcătuiesc, și apoi în segmentarea morfemelor în foneme; în fine, în înșirarea și descrierea sistematică a morfemelor și fonemelor astfel stabilite, descriere ce trebuie făcută acordîndu-se o deosebită importanță « distribuției » morfemelor și fonemelor, adică a plasării lor în *utterances*. Cu aceasta s-ar epuiza sarcina unei lingvistici

ştiinţifice, şi, nici o clipă, n-ar comporta vreo referire la atît de nesigura semnificaţie.

Unui asemenea program i s-au adus diverse obiecţii. O primă obiecţie este că niciodată nimeni n-a analizat cu adevărat o limbă respectînd punct cu punct programul formaliştilor, astfel că pînă şi cel mai mare teoretician al acestei orientări, Harris, nutreşte îndoieli asupra posibilităţii efective de realizare a acestui program (Mounin, 1963, p. 32—5), sau asupra posibilităţii de a descrie o limbă fără a recurge vreodată la semnificaţie. Totuşi, aceasta nu dovedeşte încă neputinţa de realizare a programului. O dovedesc mai degrabă alte obiecţii.

Prima priveşte imposibilitatea punerii la punct a unui inventar de *utterances*, de fraze ale unei limbi, fără a face sau a presupune vreo referire la semnificaţie. Dar cum să distingem, în comportamentele fonice, pe cele propriu-zis lingvistice de cele nelingvistice? Dacă s-ar renunţa într-adevăr la orice referire la semnificaţie, «date şi respectate acsste premise, există riscul, după încheierea cercetării, de a fi segmentat nu o frază, ci o altă manifestare orală, poate mai puţin bună» (Belardi, 1959, p. 127).

Dar referirea la semnificaţie nu este necesară numai în prima fază a inventarierii, şi anume în momentul în care lingvistul trebuie să decidă dacă să includă sau nu o anume manifestare fonică în seria manifestărilor lingvistice. Ea este indispensabilă şi într-o a doua fază, şi anume în clipa în care trebuie identificate diferitele manifestări lingvistice ca ocurenţe *(token)* ale unui acelaşi tip de frază. Într-adevăr, dacă se abandonează total orice referire la sens, nu este posibil să se stabilească că fraza «pisica a mîncat carnea» spusă repede sau silabisită, pronunţată urlînd sau murmurată este « aceeaşi frază ». Din punct de vedere strict acustic, nu există nici o îndoială că fraza « pisica a mîncat carnea » spusă în şoaptă de o fetiţă, este mai asemănătoare frazei «pisica a mîncat carnea » spusă în şoaptă de aceeaşi fetiţă, decît frazei « pisica a mîncat carnea » ţipată în grabă de un bariton de la operă. «Without any mention of ...meaning » [Fără nici o menţiune a . . . sensului] (Bloch, 1948, p. 5), nu se înţelege prea bine cum se poate stabili că prima frază a fetiţei este « aceeaşi frază » cu cea a baritonului, şi nu este în schimb « aceeaşi » cu a doua frază a fetiţei, cu care seamănă fără îndoială mai mult din punct de vedere fono-acustic. Formaliştii au încercat să răspundă

acestei probleme: lingviştii, pentru a şti care din cele trei fraze aparţine aceluiaşi tip şi care nu, fără a recurge la răuvăzutul sens, se pot limita la interogarea «vorbitorilor», şi anume, în cazul imaginat aici, fetiţa şi baritonul de la operă, prezentîndu-le problema în grabă, ca pe o bancnotă falsă. Astfel, din răspunsurile vorbitorilor, lingvistul, fără a păcătui interesîndu-se de semantică, află dacă anumite manifestări fonice sînt sau nu sînt aceeaşi frază. Dar, în mod evident, nu este vorba de o eliminare, ci de un transfer al referirii la sens de la persoana lingvistului la persoanele vorbitorilor. De oricine ar fi îndeplinită, referirea la sens rămîne o premisă inderogabilă a inventarului formelor ce trebuie analizate.

Desigur, acelaşi tip de obiecţii poate fi şi trebuie făcut formaliştilor pe măsură ce, de la indentificarea frazelor, se trece la individualizarea segmentelor minore, cuvinte şi foneme, care le alcătuiesc. Dacă se înlătură referirea la funcţia semantică, nu se vede în ce mod se poate stabili că *e* şi *ed*, *a* şi *ad*, *bei* şi *begli*, *devo* şi *debbo* sînt variantele aceluiaşi «morfem», ale aceluiaşi cuvînt, în timp ce *su* şi *sud*, *mai* şi *magli*, *savia* şi *sabbia*, sînt perechi de morfeme diferite*. Şi, numai definind pe baza funcţiei semantice identitatea fiecărui morfem al unei limbi este posibil apoi să se stabilească dacă două segmente minime reprezintă două foneme diverse sau variante ale aceluiaşi fonem: între un *r* dental al majorităţii vorbitorilor de limbă italiană şi un *r* uvular, «francez», al unora, sau un *r* spirantizat al altora, există o diferenţă analoagă celei care-l separă pe *d* de *f* şi de *v*. De ce, în primul caz, se consideră cele trei entităţi fono-acustice variante ale aceluiaşi fonem? Şi de ce, în schimb, în al doilea caz, se vorbeşte de trei foneme diverse? Răspunsul este că, pe cînd cele trei forme de *rana* [broască], oricum ar fi pronunţate, reprezintă acelaşi cuvînt, deoarece li se recunoaşte totdeauna acelaşi sens, *dai* [prep. *da* + art. *i*], *gai* [veseli], *vai* [mergi] (forme diverse, nic mai mult nici mai puţin, ca şi *rana* în cele trei pronunţări sînt recunoscute ca trei cuvinte diferite, datorită diferenţe dintre semnificaţiile lor.

---

* (N.t.) *e* şi *ed* (şi), *a* şi *ad* (la), *bei* şi *begli* (frumoşi), *devo* şi *debbo* (trebuie)... *su* (pe) şi *sud* (sud), *mai* (niciodată) şi *magli* (ciocane), *savia* (înţeleaptă) şi *sabbia* (nisip)... (în lb. română vezi, pentru primul grup, perechile *humor* şi *umor*, *foarfece* şi *foarfeci*, iar pentru al doilea, *hai* şi *ai*).

Teza lui Saussure (Godel, 1957, p. 68) și Bloomfield (1933, p. 27) conform căreia este imposibil să se determine și să se delimiteze unitățile lingvistice fără a se recurge la semnificație, continuă deci să găsească serioase motive de susținere și este împărtășită de mulți (Voegelin, 1948; Hall, Jr., 1950, p. 288; Martinet, 1950, p. 84—7; Frei, 1954, p. 136—45; Hockett, 1958, p. 137—9; Belardi, 1959, p. 127 ș.u.; Carroll, 1959, p. 28).

Așadar, s-ar putea spune că scepticismul semantic al lingviștilor formaliști este, în fond, o cale prin care mare parte a lingvisticii contemporane a intuit importanța semnificației, după lunga paranteză asemantică în care se plasase lingvistica științifică după 1850. Și totuși, în vederea constituirii unei semantici științifice, acesta are doar o valoare parțială. Cum a observat pe bună dreptate Hockett, formaliștilor distribuționaliști li se reproșează numai faptul de a voi să renunțe la referirea la semnificație, înțeleasă ca mijloc euristic pentru a se întocmi inventarul și descrierea formelor lingvistice; dar ceea ce este pentru formaliști obiectivul unic al lingvisticii, și anume simpla analiză a formelor, rămîne încă obiectivul preferat și pentru lingviștii care consideră formalismul «exagerat». Cu alte cuvinte, apelul la necesitatea semnificației nu comportă în sine ca aspectele semantice ale limbajului să devină apoi obiect de studiu, istoric și teoretic. Ajungînd la examinarea cazurilor concrete, acest lucru se confirmă, dat fiind că cei care au polemizat împotriva formalismului lingvistic nu au dat urmare polemicii prin cercetări semantice efective: A. Martinet este printre cei mai pătrunzători critici ai formalismului, dar capodopera sa este *Économie des changements phonétiques* [1955]; Hall oferă exemplul ilustru de lingvist american care se opune tendinței formaliste «americane», dar fundamentala sa gramatică[1] descriptivă a limbii italiene neglijează complet studiul aspectelor referitoare la semnificația formelor gramaticale și lexicale; Belardi își dezvoltă criticile la adresa formalismului în cea mai însemnată operă a sa, [Belardi, 1959], care nu este o lucrare de semantică, ci un tratat de fonologie. Fonologia și morfologia sincronică și diacronică continuă să fie obiectele de studiu preferate de lingvistică. Ca atîția alții, Antal (1963, p. 7 ș.u.) vorbește despre apariția structuralismului ca de

[1] (N.T.) R. A. Hall jr., *La struttura dell'italiano*, Roma, 1971.

începutul unei noi ere, prin faptul că preferințelor comparative și diacronice ale lingvisticii mai vechi li s-ar fi substituit înclinația spre descrieri sincronice. Nu vrem să subapreciem această schimbare: cert este că, din punctul de vedere al neglijării aspectelor semantice ale limbilor, noua lingvistică sincronică de tip structural sau distribuțional este continuarea perfectă a lingvisticii din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea (De Mauro, 1963, *Becher*).

Fără îndoială că, dacă la nivelul argumentărilor abstracte formalismul a fost înfrînt, la nivelul efectivei culturi lingvistice, el este în schimb, învingător, și va rămîne atîta vreme cît i se vor opune doar argumentări și nu un lucru mai greu și anevoios: elaborarea premiselor conceptuale necesare pentru studierea proceselor semantice, clasificarea acestor procese, studierea lor la modul general și istoric, crearea, în fine, a unui ansamblu adecvat de cercetări și cunoștințe de semantică generală și istorică.

2. *INCOMUNICABILITATEA*

Dacă cultura «blindată» tehnic și filozofic evită în fapt sau explicit — pe baza unui program — problemele istorice și teoretice ale semanticii, sau abordează asemenea probleme, dar pe baza unor premise și cu rezultate care fac inexplicabil modul în care este posibil să se comunice prin cuvinte, nu trebuie să ne scandalizăm dacă în cultura artistică și literară și în domeniul imens al publicisticii secolului al XX-lea, tema incomunicabilității atrage, fascinează, se impune ca dominantă.

Literatura incomunicabilității are desigur rădăcini romantice. Totuși, în reprezentarea romantică a incomunicabilității, nu se uită că protagonistul este omul excepțional, geniul: este Faust față de concetățenii săi și de învățăcelul Wagner, este Peter Schlemihl care și-a vîndut umbra, răscumpărîndu-și-o apoi, și care încălțînd cizmele cele de șapte poște, și explorînd lumea, a fost și mai izolat de ea, este Beethoven, sau Florestan supărat pe sine însuși, în mulțimea filistinilor care afirmă «Îmi place Beethoven», este don Juan, singur în barca damnaților. Izolarea, imposibilitatea comunicării sînt privilegiul aristocratic al omului excepțional.

Cu totul altul este tabloul oferit de literatura şi arta secolului al XX-lea. N Faust, ci un burghez oarecare, respectînd legile şi regulamentele, într-o nuvelă a lui Pirandello, îi vorbeşte soţiei despre fluviile Laponiei cînd aceasta încearcă să stea de vorbă cu el; naivul napoletan din comedia lui De Filippo nu şi-a vîndut umbra nimănui, nici nu are cizme fermecate, dar «comunică» cu ai săi trăgînd cu puşca sau lansînd focuri de artificii; nu sînt nici muzicieni, nici genii, obişnuiţii domni englezi care «conversează» şi-şi termină conversaţia cu o serie de cuvinte şi silabe lipsite de sens, repetate monoton; şi angoasa izolaţilor care populează tablourile lui Munch aparţine tuturor. Incomunicabilitatea este dramă de masă, condiţie fiziologică a omului normal, tocmai în măsura în care este normal. Şi în aceşti termeni se prezintă ea la Ortega y Gasset, în *Revolta maselor*, cu al său «duo si idem, non est idem».

Această situaţie a fost teoretizată în diverse moduri O argumentare «acreditată şi larg răspîndită» (Black, 1953 p. 2) a fost susţinută de pildă de C. I. Lewis:

> Să presupunem că eu am senzaţia că voi numiţi *roşu* în timp ce privesc ceea ce voi numiţi *verde* şi invers. Să presupunem că în domeniul senzaţiilor calitative imediate, imaginea mea este exact inversul imaginii voastre. Să presupunem că senzaţiile voastre auditive, percepute cu urechea, sînt identice cu percepţiile calitative ale culorilor observate de mine prin văz. Dat fiind că nimeni nu poate pătrunde direct în mintea altuia şi dat fiind că percepţia imediată a roşului sau a unui alt element C nu poate fi comunicată niciodată, cum am putea noi să descoperim că aceste caracteristici personale există sau nu? (Lewis, 1929, p. 75).

Caracterul utilizabil al reacţiilor lingvistice susţinut de psihologi ca Guillaume pentru a înlocui prin ceva «obiectiv» analizele introspective (Guillaume, 1932, p. 10—2) este negat astfel în mod radical. Fiecare este izolat în lumea sa particulară, şi vorbirea nu garantează posibilitatea comunicării.

Fără a se preocupa să aducă argumente în favoarea tezei lor, poziţii analoage au adoptat, cum se ştie, literaţi şi filozofi, de la Rilke, în *Scrisori către un tînăr poet*, pînă la Blanchot (1943) şi la existenţialişti (Mounin, 1963, p. 170—171, 180 ş.u.). După aceştia din urmă, prin vorbire oamenii se irosesc, se «înjosesc» în «vorbărie» *(das Gerede)*. Aceasta consistă dintr-o aliniere inutilă de cuvinte, percepere a cuvintelor, repetare a cuvintelor fără nici o legătură autentică cu obiectul efectiv al vorbirii. Desemantizarea vorbirii şi incomunicabilitatea sînt condiţia normală

a omului normal. Numai poetului îi este dat să se exprime, numai filozofului existenţialist, cînd contemplă Fiinţa în tăcere, îi este îngăduit să comunice (Heidegger, 1935, p. 168 ş.u., 1937, p. 8). Aşa cum scrisese şi Kierkegaard (1948, II, p. 147), unica societate posibilă pentru om este cea cu Domnul, în raport de la eu la Eu. Sîntem în mod clar la antipozii viziunii romantice; în secolul al XX-lea, comunicarea este răsplata mistică a omului excepţional.

Aceste păreri pot fi desigur respinse din punct de vedere dialectic, copiind, aşa cum s-a văzut deja, tehnica respingerii aristotelice. Aşa cum a observat Black, «după părerea lui Lewis noi n-am fi în stare să înţelegem nici o declaraţie a sa şi, dacă ar fi aşa, ipoteza ar implica într-adevăr un tip special de *reductio ad absurdum:* dacă teza sa ar fi adevărată, ar fi *lipsită de înţeles* pentru noi; n-am putea să ne aşteptăm, de aceea, s-o înţelegem şi nici să o credem. (Forma acestei *reductio* este, desigur, oarecum diferită de cel mai cunoscut tip de raţionament în care se arată că o propoziţie implică propria ei falsitate)» (Black 1953, p. 7). Contra-argumentarea lui Black este foarte abilă. Totuşi, observaţia din paranteză a cercetătorului american lasă să se înţeleagă că, deşi el se consideră satisfăcut în esenţă, ea îi apare totuşi dotată cu un grad redus de eficienţă. Mai exact, ea poate convinge pe cine nu şi-a pus niciodată problema; dar cine şi-a pus-o şi vrea să fie sceptic, nu vede de ce ar trebui să-şi abandoneze poziţia. Black îi demonstrează că este stupid să-şi comunice teza, dar acest lucru este adevărat doar dacă este adevărat că Black i-a înţeles teza. Cuvintele scepticului pot fi foarte bine nu expunerea tezei, ci orice altceva; de pildă, descrierea unei plimbări la ţară. Din punctul de vedere al lui Black, care consideră că teoreticianul sceptic expune o teză asupra imposibilităţii comunicării, poziţia scepticului este lipsită de sens şi, deşi se prezintă ca ultimul strigăt al modei, este veche şi mucegăită de mai bine de două mii de ani. Dar din punctul de vedere al scepticului lucrurile stau altfel; el vorbeşte şi doar Dumnezeu, Dumnezeul lui Kierkegaard, ştie ce anume spune. Şi faţă de alţii, argumentarea lui Black are o valoare limitată: îl poate corecta pe prostănacul care, ascultînd cuvintele lui Lewis, crede că înţelege din ele că este imposibil să comunici; dar dacă prostănacul vrea să devină sceptic şi solipsist, argumentul lui Black se întoarce şi împotriva lui.

Același lucru se poate spune despre acea *reductio ad absurdum* expusă de Croce în *Logica:* unde se întîlnesc, dacă nu în cafenele și la seratele literare, teoreticienii incomunicabilității? Și ce anume fac, dacă nu să comunice în toate zilele gîndurile lor în broșurele, în publicații de lux, în elzeviruri în presa burgheză și proletară, în filme de succes? Și nu încasează oare banii proveniți din comunicarea lor, care nu poate fi comunicată? (Parafrazînd fabula din *Novellino* [1525], regizorilor care filmează incomunicabilitatea li s-ar putea da, în loc de minunate plăți în adevărate bilete de bancă, compensații în monede ieșite din uz.) Totuși, acestea sînt satire eficace ca polemici, dar ineficace asupra celor convinși cu adevărat de imposibilitatea comunicării. În fața acestora, rămînem fără argumente teoretice și putem reacționa doar practic.

Teza conform căreia conținutul semantic al formelor lingvistice nu poate fi cercetat în mod rațional, cu cele două soluții ale sale, cea metodică, conform căreia e mai bine să te ocupi de altceva, de foneme și morfeme, și să lași deoparte semnificațiile, și cea existențială, conform căreia cuvintele nu au o semnificație stabilă decît pentru Cel Atotputernic și pentru cîțiva privilegiați care pot sta de vorbă cu El, pare deci încununată de succes. Numărul adepților acestei teze este impunător. Teoriile lingvistice ale lui Aristotel dezvoltate în mod lucid de Wittgenstein, în prima parte a vieții sale, duc la concluzii favorabile acesteia; militează pentru ea, fără a o voi, argumentările riguroase ale lui Saussure, teoriile lingvistice ale lui Croce, în prima parte a activității sale, asemantismul lingvisticii tradiționale, antisemantismul aripii celei mai moderne și coerente a lingvisticii contemporane, artiști și literați, filozofi existențialiști. *

---

* Tocmai pentru a determina și defini, într-o nouă modalitate, obiectul de studiu al semanticii și de aici încercarea de a crea premise pentru construirea unei semantici raționale și științifice, autorul se oprește asupra experienței teoretice a trecutului, prezentînd și definițiile și teoriile sceptice sau solipsiste. Sau, după cum spune autorul: „este necesar să căutăm eroarea care poate fi prezentă în direcții disparate de gîndire și cercetare, în cultura lingvistică tradițională, să o izolăm, să demonstrăm că este o eroare, să o eliminăm din cadrul noilor cercetări". Această modalitate în care autorul înțelege semantica, ca teorie a actului de semnificare, care se află nu în formele lingvistice în sine, ci în societățile care le folosesc, se află expusă succint la p. 43—45.

3. *COMUNICARE ŞI RAŢIUNE, PRESUPUSE CA INDEMONSTRABILE*

Împotriva unei armate atît de solidare nu există nici un argument care să slujească drept armă. Singura armă posibilă nu este un argument, ci o experienţă: experienţa comunicării însăşi. Este, pentru a relua o idee a lui Aristotel prea adesea uitată, o eroare datorată unei proaste educaţii să vrei să « demonstrezi » tot ceea ce, ca şi necesitatea legăturii dintre afirmaţiile unui raţionament pentru ca acesta să fie valabil, sau lumea, sau viaţa, sau tocmai comunicarea, constituie cadrul indispensabil în care se plasează orice demonstraţie posibilă. Nu putem demonstra necesitatea relaţiei sau viaţa, ci putem doar să stabilim relaţii şi să trăim; nu există posibilitatea demonstrării contrariului nebuniei şi a non-existenţei: putem doar căuta să evităm sau să remediem inversul a ceea ce alegem ca normal.

Această opţiune primordială, opţiunea comunicării ca experienţă normală pentru orice fiinţă umană, este suficientă pentru a discredita orice serie de argumentări sau oricare orientare disciplinară a cărei concluzie implicită sau explicită, intenţionată sau nu, ar fi negarea posibilităţii de a reflecta asupra a tot ceea ce constituie acest proces. Dar nu este suficient să creezi o teorie a comunicării în toate aspectele sale, şi deci o semantică. Pentru aceasta este necesară cel puţin o a doua opţiune de nedemonstrat. Pentru că, aşa cum unuia care nega posibilitatea mişcării, un filozof antic i-a răspuns foarte simplu ridicîndu-se şi începînd să umble, astfel teoriilor care au drept concluzie afirmarea incomunicabilităţii li se poate răspunde foarte simplu aşa cum de sute de mii de ani, de cînd este omul om, răspunde orice om: vorbind semenilor noştri şi înţelegîndu-i. Mişcîndu-se, filozoful antic reacţiona practic faţă de cei ce negau mişcarea şi crea posibilitatea negată, dar încă nu crea o teorie a mişcării. Pentru aceasta se impune o a doua opţiune, şi anume opţiunea raţiunii şi a inteligenţei. Această opţiune nu este obligatorie. A înţelege nu este neapărat necesar. Este perfect posibil să trăieşti fără a înţelege că trăieşti şi fără a studia viaţa, este posibil să comunici fără a înţelege că de fapt comunici şi fără a studia procesul de comunicare. Inteligenţa şi rodul ei, rod destul de recent din punct de vedere istoric, ştiinţa, nu sînt necesităţi obligatorii ale existenţei. Dar atunci cînd nu te mulţumeşti doar să trăieşti,

ci vrei să şi înţelegi, atunci cînd nu alegi calea singurătăţii şi schizofreniei, ci se confirmă opţiunea făcută acum sute de mii de ani de oameni, cînd au început să vorbească, şi se alege şi calea inteligenţei şi raţiunii, construirea unei teorii integrale a comunicării devine o obligaţie de la care o cultură nu se poate eschiva fără a nega opţiunile fundamentale pe care se sprijină. Şi deoarece comunicarea nu constă din înşirarea de forme acustice din pură plăcere ci de forme acustice care slujesc drept semnale care comunic ceva (şi acesta este tocmai limbajul), nu văd în ce mod se poate susţine raţional că studierea şi înţelegerea limbajului trebuie restrînse la simpla analiză a formelor. Nu în numele unei mai mult sau mai puţin strălucite argumentări, ci în numele tuturor celor care au vorbit şi vorbesc şi în numele inteligenţei omului, putem şi trebuie să cerem de la lingvistică să nu se limiteze doar la considerarea aspectelor extrinseci fenomenelor pe care pretinde că le studiază. Nu putem să nu repetăm ceea ce a scris recent cel mai mare cercetător contemporan al problemelor de semantică:

S-ar părea că astăzi semantica se află într-o situaţie ambiguă. După multe ezitări, ea a devenit receptivă la influenţa marilor idei structurale care au revoluţionat lingvistica secolului al XX-lea şi această înnoire a orientării teoretice a produs unele rezultate însemnate. În acelaşi timp, însă, şcoala structuralistă continuă să nu acorde atenţie studiilor de semantică. Dacă această stare de lucruri s-ar perpetua, consecinţele ar sărăci şi ar compromite semantica şi, cu atît mai mult, lingvistica. S-ar bloca orice progres în semantică, ar fi descurajaţi tinerii cercetători de a se specializa în acest domeniu şi cei care studiază semantica ar fi ţinuţi inutil în defensivă. La rîndul său, lingvistica ar deveni o disciplină ciudată, echilibrată numai în privinţa unui singur aspect al ei, a unui singur ţel al obiectului ei de studiu. Precizia ştiinţifică are un preţ prea mare dacă trebuie să comporte ignorarea celuilalt ţel al limbii, ţelul semantic. Într-adevăr, o asemenea concepţie despre lingvistică nu este nici măcar ştiinţifică, este o *conditio sine qua non* a metodei ştiinţifice de a fi adecvată obiectului său de studiu. Mai mult, o lingvistică asemantică este sortită să accentueze distanţa care îi separă astăzi pe structuraliştii de nestructuraliştii şi, mai ales, să-i uimească pe filozofi şi pe toţi cei care sînt interesaţi de limbaj şi speră să fie lămuriţi de lingviştii. Problema este acută şi nu este exagerat să spunem că viitorul semanticii, ba chiar al lingvisticii, va depinde în mod substanţial de soluţionarea ei (Ullmann, 1959, p. 320—1).

La distanţă de un secol revin deci ecourile ideilor înţelepte exprimate de Madvig şi de Bréal. Poate că lingviştii le ignoră astăzi, aşa cum le-au ignorat acum un secol. Dar, poate astăzi, situaţia culturală complexă permite ca persistarea lor în secularul asemantism să nu mai pară gravă,

ci doar pitorească și interesantă etnografic. Psihologia descriptivă și experimentală, etnologia, sociologia, istoria filozofiei și a culturii sînt discipline mature și închegate, care acum o sută de ani fie că nu existau, fie că erau abia în embrion. Dacă explorarea sistematică a funcțiilor semantice ale formelor lingvistice nu va fi realizată de lingviști, va fi o sarcină care ar putea să fie îndeplinită foarte bine de psihologi, sociologi și etnologi, istorici ai filozofiei și culturii.

Este limpede, însă, că dacă vrem să încercăm construirea unei semantici raționale și științifice nici una din teoriile tradiționale și din definițiile semnificației nu poate fi acceptată drept bază. Problema-cheie a semanticii, astăzi, nu este încă o problemă de cercetare istorică, ci de elaborare teoretică. Este vorba de a determina și defini într-un mod cu necesitate nou, dat fiind falimentul precedentelor încercări, obiectul de studiu al disciplinei. Dar, înainte de a încerca o asemenea experiență, ni se pare util să ne mai oprim o clipă asupra experienței teoretice a trecutului. Aristotel și Descartes, Wittgenstein, Croce sau Saussure nu și-au elaborat definițiile și teoriile despre semnificație în vederea unor concluzii sceptice sau solipsiste; opțiunile lor fundamentale: posibilitatea comunicării, posibilitatea înțelegerii, sînt opțiunile fundamentale pe care vrem să le propunem din nou aici. Înainte de a încerca o definire a semnificației, este deci prudent să ne întrebăm dacă, în argumentările lor, nu există vreun punct slab comun de care să depindă concluziile sceptice ale teoriilor lor: «siguranța ulterioară de mișcare nu este decît dezlegarea problemelor identificate inițial: dar cine nu știe ce este un nod, nu-l poate dezlega...».

4. *CARACTERUL NESEMNIFICATIV AL LUI «DICTUM» IZOLAT DE «DICENS»*

Să reluăm încă o dată pe scurt cele trei doctrine examinate. În concepția lui Aristotel, reluată de Wittgenstein, comunicarea este explicată afirmîndu-se despre cuvinte că au o semnificație stabilă și că această stabilitate este concepută ca datorată faptului că ele denumesc lucruri și noțiuni «care sînt aceleași pentru toți». Seria cuvintelor este legată de seria lucrurilor printr-o corespondență biunivocă: în virtutea acestei corespondențe, cuvintele sînt «în mod fundamental aceleași pentru toți». Această concepție despre

limbă ca repertoriu de nume, care a făcut să devină sterilă orice cercetare lingvistică secole întregi, a fost criticată sever de filozofii secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, și, mai recent, de Saussure, Trier, Hjelmslev, Martinet. Dar mai ales Wittgenstein, în prima fază a gîndirii sale, însușindu-și-o, o reduce la absurd; dacă limba este concepută ca o nomenclatură, cuvintele cîștigă poate în stabilitate, dar, puse împreună într-o frază, nu se înțelege cum pot comunica ceva nou. Croce respinge cu hotărîre vechile idei gramaticale și logice: a distinge cuvinte diferite și clase de obiecte diferite echivalează cu supunerea la un proces nepermis de abstragere a elementelor reale care sînt în ele însele unice. După Croce, este o naivitate să credem că semnificația unei fraze depinde de suma semnificației cuvintelor care o alcătuiesc; cuvintele există numai în mintea gramaticienilor. Fraza are o anume semnificație numai în virtutea faptului că este o formă care, ca orice formă, este forma acelui conținut unic, irepetabil și nu al altora. Corespondența dintre formă și conținut este atît de perfectă și pe deplin garantată, într-o asemenea concepție, încît este de neînțeles cum perceperea formei permite unui interlocutor să ajungă la conținutul «irepetabil». Totuși, spune Croce textual, problema și-a pierdut vălul de mister: cum poate constata oricine, oamenii trăiesc și se mișcă întru Domnul și cu ajutorul lui Dumnezeu pot depăși și dificultățile care, dacă ar trăi și s-ar mișca în afara lui, și dacă teoria lui Croce ar fi exactă, s-ar întîlni desigur în cadrul comunicării. Pozitivul Saussure este departe de aceste idei: frazele au o semnificație pentru că sînt compuse din cuvinte care au o valoare determinată, iar determinarea acestei valori este garantată de sistemul în care sînt integrate formele lingvistice. Pentru ca sistemul să poată fi conceput drept chezășie a identității semantice a formelor, este necesar să fie conceput ca un sistem perfect închis, în care fiecare amănunt contează și «totul se potrivește». Astfel, fiind ușor de constatat că sistemele lingvistice ale fiecăruia, idiolectele sau, cum le-au numit în Italia G. Nencioni și G. Devoto, limbile individuale, variază foarte mult de la o persoană la alta și chiar pentru același individ de la o zi la alta, concepția saussuriană duce la concluzia că ceea ce s-ar putea considera în mod rațional a fi cuvîntul, are în realitate o semnificație extrem de diversă dacă este folosit de unul sau de altul.

Or, în cele trei concepții, deși atît de diverse, identitatea semantică a formelor lingvistice este explicată și concepută ca o consecință a conținutului formelor lingvistice înseși: după Aristotel, raționaliști și Wittgenstein, din cauza relației lor cu lucrurile sau cu conceptele, după Croce din cauza aderenței la conceperea conținutului, după Saussure din cauza încadrării lor într-un sistem. În toate cazurile, cu toate deosebirile, teoriile colaterale și premisele, garanția faptului că formele lingvistice au o semnificație este căutată și indicată totdeauna prin calități inerente formelor lingvistice înseși. Putem avansa ipoteza că tocmai acest unic element comun este cel care a împiedicat să se înțeleagă cum este posibilă comunicarea lingvistică, a întunecat și a tulburat aprecierea aspectelor semantice ale limbajului, îndepărtînd de semantică pe orice cercetător înclinat spre rigoarea științifică.

În sprijinul acestei ipoteze nu stă doar faptul că acele concepții ce înglobează un astfel de element sau, în fond, acest credit excesiv acordat formelor lingvistice, nu reușesc să explice într-un mod satisfăcător comunicarea lingvistică. Mai există, în favoarea sa, o experiență precisă sau, mai degrabă, falimentul unei experiențe și anume falimentul proiectelor de traducere automată.

Studiile asupra posibilității de automatizare a traducerii au fost inițiate de lingviști și mai ales de ingineri și cibernetic ieni, într-o perspectivă aristotelică. În această perspectivă, traducerea, automată sau nu, nu pune probleme. De pildă, dacă caracterul determinat al unui substantiv, noțiunea de «cîine», noțiunea de persoana a treia și de singular, noțiunea de «a fi», noțiunea de «rapid» ar fi entități «egale pentru toți» și dacă diferența dintre limbi ar consta doar din diversitatea formelor fonice prin care acele noțiuni și valori sînt indicate, fără îndoială că fraza germană *Der Hund ist schnell* ar putea fi tradusă de mașină prin fraza italiană *Il cane è veloce* [Cîinele este rapid]. Apucîndu-se imediat de treabă, cercetătorii traducerii automate n-au întîrziat să descopere caracterul eronat al perspectivei însăși. S. Ceccato, responsabilul unuia din numeroasele grupuri finanțate ani de-a rîndul de către organele militare ale diferitelor state, scria încă din 1960:

Traducerea automată nu poate fi realizată pe scurtături miraculoase. Problema cere o răbdare infinită. Primul an inchinat acestui scop a dez-

văluit că, din două puncte de vedere, am subapreciat oarecum extensiunea cercetării... A doua descoperire care a comportat o creştere imprevizibilă a cantităţii de muncă poate fi rezumată spunînd că gradul de corespondenţă exactă între expresiile unor limbi diferite este mult mai mic decît s-a crezut vreodată... Două limbi, de pildă, pot prezenta aceleaşi obiecte observabile, dar relaţia în care sînt prezentate este diferită; sau există o deosebire în elementele în care se descompune lucrul numit etc. (Ceccato, 1960, p. 19—20).

Cei care au lucrat cu maşinile automate de tradus au descoperit, prin urmare, în mod experimental, ceea ce Vico, Locke şi Leibniz arătaseră deja: latura incomensurabilă a ansamblurilor de cuvinte din limbi diferite. În realitate, mult mai nouă şi interesantă este cealaltă experienţă realizată de specialiştii în traducerea automată. Iat-o în expunerea aceluiaşi Ceccato:

Iniţial crezusem că, pornind de la o limbă, ar fi fost posibil să înţelegem aproape complet conţinutul de gîndire numai cu ajutorul indicaţiilor prezente în expresii, sau analizîndu-le, cum se va vedea, în funcţie de cele două tipuri de indicaţii pe care le conţin: indicaţiile privind lucrurile individuale puse în relaţie, adică conţinutul de gîndire, şi indicaţiile privind funcţiile asumate de lucruri în construirea corelaţiilor, sau structura caracteristică a gîndirii. Totuşi, a rezultat clar că o parte considerabilă a gîndirii, pe care o producem în corelaţie cu vorbirea, derivă din alte izvoare... O expresie nu apare pe un teren arid, ci pe un sol bogat în seminţe; şi limba noastră, atît în modul în care este construită, cît şi în modul în care este folosită, se bazează în orice caz pe integrare [cu o ereditate cognitivă] (Ceccato, 1960, p. 19).

Desprinsă din situaţia în care este spusă sau scrisă, o frază poate avea semnificaţii foarte diverse: acesta este al doilea rezultat al experienţelor traducerii automate. Este adevărat, acest rezultat a fost unul din obstacolele cele mai mari în continuarea încercărilor de traducere, dar valoarea sa este deosebită. Ceva analog se putea obţine din istoria dictoanelor ca *beati pauperes spiritu, sapere aude, le style est l'homme,* care, desprinse din contextul originar, transmise dintr-o epocă într-alta, s-au îmbogăţit cu semnificaţii diferite, uneori opuse celei iniţiale. Dar fenomene de acest fel, s-ar putea crede, aparţin, ca şi dublul sens, patologiei vorbirii. Fără să ştie şi fără să-şi dea seama, Ceccato şi ceilalţi cercetători care au trăit aventura automatizării traducerii au descoperit că aceste fenomene aparţin fiziologiei vorbirii noastre. Nu în cazuri excepţionale, ci în mod constant, informaţia pe care o obţinem prin formele lingvistice depinde nu numai de acestea, ci de acestea în corelaţie cu tot ceea ce percepem şi ştim despre cel care le utilizează.

Dacă vrem să folosim termenii semioticii lui Morris, putem spune că înțelegem pe deplin o frază cînd înțelegerea sintactică (privitoare la relațiile corespondenților frazei între ei) și semantică (privitoare la relațiile componentelor frazei cu denotatele lor posibile) se integrează unei înțelegeri pragmatice, privitoare la raportul dintre *dictum* și *dicens;* posibilitatea identificării acelui *dictum* nu se menține dacă el este izolat de *dicens* (Ziff-De Mauro, 1963). Studiile întreprinse în domeniul traducerii automate oferă contra-argumentul experimental la ipoteza avansată anterior, după care este o eroare să se creadă, cum s-a făcut pînă acum, că formele lingvistice au o valoare semantică intrinsecă; izolate de vorbitorul care le folosește, ele nu au capacitatea de a garanta transmiterea unei semnificații univoce; dobîndesc această capacitate numai în legătură cu cine le folosește.

Această constatare experimentală este tema nouă spre care converg ultimele păreri ale lui Saussure, ultimele lucrări lingvistice ale lui Croce și *Philosophische Untersuchungen.* În această temă se poate recunoaște începutul *(incipit)* noii semantici.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VII

BAZELE SUBIECTIVE ALE SEMNIFICĂRII

1. *SOCIETATEA CA BAZĂ A SISTEMULUI ŞI A SEMNIFICĂRII: ULTIMA FAZĂ A GÎNDIRII LUI SAUSSURE*

Încă din cel de-al doilea curs de lingvistică generală, printre dubiile şi oscilaţiile cu care îşi schiţează Saussure teoria despre sistem ca garanţie a valorii şi a identităţii semantice a formelor lingvistice, îşi face drum o nouă perspectivă, în care identitatea semantică, prin intermediul sistemului, îşi găseşte în ultimă analiză fundamentul în comunitatea care adoptă sistemul. În lecţiile din noiembrie 1908, Saussure reafirmă necesitatea ca orice studiu al formelor lingvistice, pentru a fi conform cu obiectul său, să se refere la sistemul în care sînt încorporate formele:

> ...numai studiind semnele în limbă se pot cunoaşte laturile esenţiale, viaţa, [Astfel încît] studiul limbii, făcut de alţii decît de lingvişti, nu abordează subiectul în aspectele sale esenţiale. De aceea subiectul semiologic nu apare cînd este studiat din alte puncte de vedere decît limba <sau> cînd se studiază limba aşa cum o fac psihologii, filozofii, sau chiar publicul: într-adevăr (psihologii sau filozofii) consideră limba ca o nomenclatură şi suprimă astfel determinarea reciprocă a valorilor limbii prin chiar coexistenţa lor (Un semn... depinde de un sistem de semne — iată ce se trece cu vederea — toate semnele sînt solidare). Toate mărimile depind unele de altele * (Saussure, 1908—9, p. 20).

---

* ...ce n'est qu'en étudiant les signes dans la langue qu'on en connaitra les côtés essentiels, la vie. [De sorte que] l'étude de la langue faite par d'autres que les linguistes n'attaque pas le sujet par ses côtés essentiels. C'est ce qui fait que le sujet sémiologique n'apparait pas quand on l'étudie sous d'autres points de vue que la langue <ou> quand on étudie la langue comme l'étudient les psychologues, les philosophes, ou même comme le public: en effet (les psychologues ou philosophes) considèrent la langue

Caracterul de mediator al sistemului, cum observă foarte clar Saussure (dar acesta este un punct fundamental asupra căruia va trebui să revenim) eliberează elementul lingvistic individual de dominația capriciilor individului.

Cînd se recunoaște că trebuie studiat semnul (ca valoare și ca existență socială) există tentația de a nu lua la început în considerare decît ceea ce pare să depindă cel mai mult de voința noastră; și ne limităm la acest aspect, crezînd că am surprins esențialul: de aceea se vorbește despre limbă ca de un contract, de un acord. (Înseamnă a neglija ce este mai caracteristic. Semnul, în esența sa, nu depinde de voința noastră.)* (Saussure, 1908–9, p. 21).

Editorii *Cursului* au văzut în aceste fraze o polemică antisociologică, o polemică în favoarea unei lingvistici care să studieze *la langue* «în ea însăși și pentru ea însăși». («en elle-même et pour elle-même»). Dar Saussure urmărește cu totul altceva. Ceea ce vrea el să combată este considerarea elementului lingvistic individual în afara sistemului, sau considerarea efectelor voinței individului asupra elementului lingvistic izolat: atomism lingvistic, individualism stilistic și combinarea lor sînt punctele de vedere cărora Saussure înțelege să li se opună. Împotriva lor el face apel, în același timp, la societate și la sistem, în care fiecare element capătă o valoare:

Într-adevăr, cînd un sistem semiologic devine bunul unei comunități, este inutil să vrem să-l apreciem în afară de ceea ce va rezulta pentru el din caracterul acesta colectiv și este suficient, pentru a-i cunoaște esența, să examinăm ceea ce reprezintă față de colectivitate. Spunem că nu mai poate fi apreciat în funcție de o trăsătură internă sau imediată pentru că, din acea clipă, nimic nu mai garantează că ar exista vreo rațiune (asemănătoare rațiunii noastre) individuală care guvernează relația dintre un semn și o idee. *A priori*, nu știm ce legi, ce forțe vor acționa asupra sistemului de semne; limba este atunci o barcă pe valuri, ieșită din șantier: nu i se poate determina ruta *a priori*, după forma ei etc. Este suficient să se considere limba ca un fenomen colectiv, social: numai vaporul pe mare este un obiect de studiu de tipul vapoarelor. (Vaporul nu merită să fie studiat decît pentru felul în care se comportă pe mare.) Prin urmare, numai acest sistem al comunității merită numele de sistem de semne,

---

comme une nomenclature et suppriment ainsi la détermination réciproque des valeurs de la langue par leur coexistence même. (Un signe... dépend d'un système de signes — voilà ce qui est négligé — tous les signes sont solidaires.) Toutes les grandeurs dépendent les unes des autres.

* Quand on reconnait qu'il faut considérer le signe (dans sa valeur et son existence sociale) on est tenté de ne prendre d'abord que ce qui semble dépendre le plus de nos volontés; et on se borne à cet aspect en croyant avoir pris l'essentiel: c'est ce qui fait qu'on parlera de la langue comme d'un contrat, d'un accord. (C'est négliger le plus caractéristique. Le signe, dans son essence, ne dépend pas de notre volonté.)

și este un sistem de semne. *Caracterele anterioare venirii sale în colectivitate*, adică *elementele pur individuale, sînt fără importanță*. Sistemul de semne (tinde totdeauna să găsească acest mediu în care poate exista) este făcut pentru colectivitate, așa cum vaporul este făcut pentru mare. De aceea, contrar aparențelor, *în nici o clipă fenomenul semiologic nu exclude colectivitatea socială*. Această natură socială (a semnului) este unul din elementele sale interne și nu externe. *Nu recunoaștem, deci, drept semiologică decît partea fenomenelor care apare în mod pregnant ca un produs social...* * (Saussure, 1908—1909, p. 25—6).

Aceste considerații ale lui Saussure au o importanță și, pentru cine îl cunoaște doar din *Curs*, o noutate excepțională din două motive. Primul pare să îndepărteze discuția noastră de subiectul ales, dar este prea important, pentru a fi lăsat deoparte, doar pentru această impresie care, cum se va vedea mai departe, nu este cu totul exactă. Prima chestiune este deci aceasta: timp de cincizeci de ani s-a discutat pro și contra lui Saussure, atribuindu-i-se distincția între lingvistică internă și lingvistică externă, în care granița dintre intern și extern cădea între considerarea formelor lingvistice «în sine și pentru sine» și considerarea formelor lingvistice în raport cu colectivitatea, în care sînt folosite formele lingvistice. Cine era în favoarea distincției astfel concepute, întreprindea analize lingvistice îndreptate exclusiv spre separarea în sincronie și diacronie a carac-

---

* En effet, quand un système sémiologique devient le bien d'une communauté, il est vain de vouloir l'apprécier hors de ce qui résultera pour lui de ce caractère collectif et il est suffisant, pour avoir son essence, d'examiner ce qu'il est vis-à-vis de la collectivité. Nous disons qu'il cesse de pouvoir être apprécié selon un caractère interne ou immédiat parce que, dès ce moment, rien ne garantit plus que ce soit une raison (semblable à notre raison) individuelle qui gouverne le rapport du signe et de l'idée. *A priori*, nous ne savons pas (quelles lois), (quelles forces vont agir sur le système de signes. La langue est alors le vaisseau à la mer, non plus en chantier:) on ne peut déterminer sa course *a priori*, par la forme de sa coque etc. Et il suffit de considérer la langue comme quelque chose de collectif, de social: il n'y a que le vaisseau sur mer qui soit un objet à étudier dans l'espèce vaisseau. (Le vaisseau ne mérite d'être étudié que comme il se comporte sur mer.) Ce n'est donc que ce système de la communauté qui mérite le nom de système de signes, et qui l'est. *Les caractères antérieurs à cette venue dans la collectivité, c'est-à-dire les éléments purement individuels, sont sans importance.* Le système de signes (tend toujours à trouver ce, milieu où seulement il vit), est fait pour la collectivité, comme le vaisseau est fait pour la mer. C'est pourquoi, contrairement à l'apparence, *à aucun moment le phénomène sémiologique ne laisse hors de lui le fait de la collectivité sociale.* Cette nature sociale (du signe) c'est un de ses éléments internes et non externes. *Nous ne reconaissons donc sémiologique que la partie des phénomènes qui apparaît caractéristiquement comme un produit social...*

teristicilor unităţilor constitutive ale sistemelor lingvistice; cine era împotriva acelei distincţii, se îndrepta spre analize în care datele lingvistice erau reintegrate în contextul lor istorico-social, dar făcînd aceasta se considera plasat în afara ortodoxiei saussuriene. De fapt, unui formalist ca Antal nu i-a scăpat că, încă din *Curs*, aşa cum se prezenta el, existau urme ale unei viziuni diferite a raportului dintre analiza formelor lingvistice şi analiza contextului psihologic în care trăiesc aceste forme: «Chiar Saussure nu trece dincolo de acest punct de vedere [pe care A. îl defineşte 'psychological']. Deşi, pe de o parte, el prezice într-un mod strălucit apariţia unei ştiinţe generale a semnelor, pe de altă parte, el o concepe ca pe o ştiinţă nouă în cadrul psihologiei sociale» (Antal, 1963, p. 11). Antal are perfectă dreptate (abstracţie făcînd de tonul dispreţuitor pe care crede că trebuie să-l folosească ca unul care nu este de acord cu poziţia formalistă): «chiar şi» Saussure prezintă o viziune a faptelor lingvistice ordonate în funcţie de două coordonate: sistemul şi societatea. Iese la iveală, astfel, al doilea aspect pentru care consideraţiile din cel de-al doilea curs de lingvistică generală al lui Saussure merită să fie reliefate: alături de concepţia în care valoarea semnului, adică identitatea sa formală şi semantică, este încredinţată complet şi exclusiv sistemului, se schiţează, în aceste consideraţiuni, o nouă concepţie care, prin determinarea identităţii semnului, introduce o a doua «variabilă», şi anume societatea. Puţin după pasajul citat mai sus, Saussure îşi rezumă argumentele aşa cum au înregistrat, cu unele variante, elevii săi, în notiţele lor:

...valoarea este în general foarte complexă, şi... cuvîntul este poate una dintre cele mai complexe valori... mai ales în sensul			
că, imediat ce se vorbeşte despre valori, raportul lor este în joc (nici o valoare nu există singură), ceea ce face ca semnul să nu aibă valoare în sine, decît prin consacrarea de către colectivitate. Se pare că în semn există două valori: valoarea în sine şi cea care-i vine de la colectivitate — dar în fond, este aceeaşi.	că diferitele unităţi au prin forţa lucrurilor valori care sînt reciproce. Dar valoarea nu este dată decît de forţa socială care o confirmă. Dacă mergem în miezul lucrurilor, cele două aspecte sînt identice.	că se poate vorbi despre o valoare reciprocă. Nici o valoare nu există singură. Pe de altă parte, valoarea rezultă din consacrarea socială. Se pare că este vorba despre valori diferite — în fond, este aceeaşi.	

Sîntem apărați deci de unele erori. Vedem imediat mai bine decît înainte că doar faptul social va crea ceea ce există într-un sistem semiologic * (Saussure, 1908—9, p. 27).

Abia în timpul celui de-al treilea și ultim curs de lingvistică generală a ajuns Saussure la o formulare netă, pentru care Godel (1957, p. 139) a găsit un indiciu prețios în caietele de notițe ale lui G. Dégallier (Biblioth. publ. et univ., Genève, *Ms. Cours univ.* 431, p. 196).

Este necesar să se recunoască că în aceasta (în aprecierea identității sau non-identității unui element lingvistic) există un element *subiectiv, dar comun tuturor persoanelor.* Astfel, este greu de văzut unde este identitatea. Și identitățile sînt baza. Tot mecanismul limbii se învîrte în jurul identităților și diferențelor.

Saussure a intuit deci foarte bine insuficiența sistemului, conceput ca unică garanție a unui raport stabil între «idei și semne», între formele fono-acustice și semnificațiile lor; sistemul astfel conceput va putea fi descris sincronic de către lingvist, dar nu explică cum se poate institui o relație de comunicare între indivizi, și cum este posibilă o descriere a devenirii diacronice a sistemului. Pentru a le explica pe amîndouă, este necesar ca, în schimbarea sistemului de la un individ la altul și de la o epocă la alta, să existe o variabilă care să poată fi considerată constantă și, deci, diferită de sistem. Și Saussure consideră că această

---

* ... la valeur est en général très complexe, et... le mot est peut-être une des valeurs les plus complexes... particulièrment en ce sens que dès qu'on parle de valeurs, leur rapport est en jeu (aucune valeur n'existe toute seule), ce qui fait que le signe n'aura de valeur en soi que par la consécration de la collectivité. Il semble que dans le signe il y ait deux valeurs: valeur en soi et celle qui lui vient de la collectivité — mais au fond, c'est la même. les différentes unités ont forcément des valeurs qui sont réciproques. Mais la valeur n'est décernée que par la force sociale qui la sanctionne. Si l'on va au fond des choses, ces deux aspects sont identiques. qu'on peut parler d'une valeur réciproque. Aucune valeur n'existe toute seule. La valeur d'autre part résulte de la consécration sociale. Il semble qu'il s'agit de valeurs différentes — au fond, c'est la même.

Nous sommes donc préservés de certaines erreurs. Nous voyons immédiatement beaucoup mieux qu'avant que c'est uniquement le fait social qui créera ce qui existe dans un système sémiologique.

variabilă este cadrul social în care se plasează sistemul. Acest cadru este «elementul subiectiv, dar comun tuturor persoanelor» de care amintește Saussure în ultimul său curs. Doar o aluzie într-o anumită direcție; dar nu prin aluzii vom vedea îndreptîndu-se în aceeași direcție gîndirea lui Croce la sfîrșitul vieții sale, cercetările lingvistice din *Philosophische Untersuchungen*, considerațiile teoreticienilor traducerii și ale lingviștilor care, din puncte de vedere diverse, au înțeles necesitatea de a recunoaște sudura dintre faptele lingvistice și faptele de ordin istorico-sociologic și etnografic. Saussure, mort prea devreme pentru a-și dezvolta în întregime noua concepție, a lăsat totuși cuvîntul ei de ordine, reluat apoi *ad litteram*, fără să fi știut de el, de Wittgenstein și de Pagliaro:

Sistemul de semne este făcut pentru colectivitate, și nu pentru un individ, așa cum vaporul este făcut pentru mare... Sistemul ...*tinde totdeauna să-și găsească acest mediu, singurul în care poate trăi** (Saussure, 1908—9, p. 26).

2. *BAZELE PRACTICE ALE SEMNIFICĂRII: A DOUA FAZĂ A GÎNDIRII LUI CROCE*

Cum s-a văzut (p. 92—4), necunoașterea sistematică a tot ceea ce este super-individual fără ca, prin aceasta, să fie universal, a fost o cale obligatorie a gîndirii lui Croce în faza mai veche, care-și are formulările cele mai riguroase în primele două volume din *Filosofia dello spirito* și în lucrarea despre Hegel[1]. Și pentru că limba îi părea lui Croce o structură inter-individuală tipică, trebuia să se nege că ea ar exista ca o condiție concretă a vorbirii, și trebuia să fie plasată în mormanul haotic de pseudo-concepte *a posteriori*. Prețul acestei operații, și anume concepția despre frază ca un *continuum* nedivizat și indivizibil, a cărei semnificație este incomunicabilă, nefiind analizabilă în forme cunoscute mai multor indivizi, a fost plătit în liniște de Croce, care fusese și era dispus să mai plătească încă pentru a afirma concepția universalului-concret.

---

* Le système de signes est fait pour la collectivité, et non pour un individu, comme le vaisseau est fait pour la mer... Le système ...*tend toujours à trouver ce milieu où seulement il vit.*

[1] Saggio sullo Hegel, 1913.

Totuşi, *Filosofia della pratica*, prin introducerea noţiunii de «haină», conţinea un prim semn, o prevestire a unei concepţii diferite. Aceasta a scăpat adesea lingviştilor, uneori chiar şi celor interesaţi să rămînă pe calea croceană sau măcar istoristă, dar angajaţi în acelaşi timp să apere într-un anume fel realitatea limbii înţeleasă tocmai ca un ansamblu de «haine» şi «institut». Croce va scrie:

Aceste pasiuni sau haine volitive nu sînt rigide şi fixe, deoarece nu există nimic rigid în realitate. Aşa cum albia fluviului reglementează cursul fluviului, care o modifică mereu, la fel se întîmplă cu pasiunile şi cu hainele volitive pe care realitatea le formează şi le modifică, şi modificîndu-le le formează de la început şi formîndu-le le modifică. De aceea există întotdeauna ceva arbitrar în definirea hainelor, ca şi cum ar corespunde unei realităţi ferme şi bine delimitate. Hainele nu sînt categorii şi nici nu pot fi considerate concepte distincte, dar sînt *asemănătorul în neasemănare*, şi acesta nesemănînd cu sine însuşi, şi cu atît mai puţin distinct de alte grupuri de fapte neasemănătoare. Importanţa lor este mare deoarece compun osatura realităţii. Şi pe ele se bazează individualitatea, înţeleasă ca un concept empiric, nedesemnînd altceva decît un complex de haine mai mult sau mai puţin durabile şi potrivite (Croce, 1908, *Pratica*, p. 148).

Este evidentă aici, ca şi în alte părţi din *Filosofia della pratica*, o variaţie serioasă în gîndirea lui Croce. «Hainele» se plasează dincolo de situaţiile individuale, care sînt totdeauna «diferite», în timp ce ele sînt, tocmai dimpotrivă, «asemănătorul în neasemănare»: ele sînt văzute ca «osatura realităţii», dar, în acelaşi timp, Croce continuă să încerce să le includă iar în cadrul «pseudo-conceptelor». În orice caz, este atestată aici prima apariţie a unei concepţii noi, diferite asupra realităţii şi nu doar împletirea de situaţii exacte, momentane cu universalii. Croce însuşi a înţeles că noţiunea de «haină» admitea o transpunere imediată în teoria limbajului. În aceeaşi *Filosofia della pratica* el scria:

Şcolii istoriste i se datoreşte şi comparaţia dintre viaţa dreptului şi viaţa limbajului, pregătită deja de descoperirile Lingvisticii comparatiste, adevărată în esenţă, deşi, aşa cum s-a observat, preferă forma *gramaticală* a celor două activităţi. La aceeaşi comparaţie recurgea pentru alte scopuri şi prin enunţarea mai exactă a termenilor săi, Jacobi, în pasajele citate din *Woldemar*, unde, insistînd asupra infracţiunilor morale la legi, scria: «Din cauza acestor excepţii, din cauza acestor licenţe poetice, Gramatica virtuţii nu are reguli determinate, şi de aceea nu vorbeşte despre ele. Nici o Gramatică, şi mai puţin decît oricare cea generală şi filozofică, n-ar putea cuprinde în ea tot ceea ce aparţine unui limbaj viu şi n-ar putea să ne înveţe cum se formează în fiece clipă un dialect oarecare. Dar ar fi lipsit de sens să se afirme, din cauza aceasta, că fiecare poate vorbi în felul în care vrea...» (Croce, 1908, *Pratica*, p. 379—80).

« Hainele » constituie un complex instituțional în care se regăsește exprimarea individului. Tocmai în cadrul unei aprecieri potrivite a aspectelor instituționale ale experienței se include, cerută de Vossler, recunoașterea realității obiective a limbii, văzută nu ca o îngrămădire de ficțiuni pseudo-conceptuale inventate de gramatici în scopuri pedagogice, ci ca obiectivă «csatură a corpului realității» lingvistice, ca o condiție concretă, efectivă a actelor lingvistice individuale. Ca atare, limba nu poate fi, desigur, concepută ca « poezie » (o afirmație de acest gen, care a fost totuși afirmația multor lingviști care se considerau « croceeni », nu are sens pentru Croce, cum vom vedea imediat). Ea trebuie să fie cu totul altceva: distincția dintre diferitele feluri de expresie cu care se începe *La poesia* (Croce, 1935, p. 3—40), distincție nu lipsită de contradicții interne și ambiguități (De Mauro, 1954, p. 380—6), deschide calea determinării pozitiviste a ceea ce este limba.

Încă dintr-o lucrare din 1941, amintită mai înainte, există o primă tentativă de determinare: «Ceea ce se numește limbă în afara producției, a contemplării și a criteriului expresivității, limba lingviștilor... trebuie să fie... cu totul altceva, aparținînd vieții morale a omului, alături de dorințele sale, de actele sale de voință și de acțiune, de obiceiurile sale, de zborurile imaginației sale, de moda comportamentului său (printre ele și moda de atribuire a unei semnificații sau alteia sunetelor particulare sau de a le pronunța într-un fel sau altul), alături de ceea ce... pentru el... înseamnă... o acțiune practică» (Croce, 1941, p. 241—2). Desigur, ideea limbajului ca practică socială și a limbii ca produs și instrument al acestei acțiuni, care, în lucrarea amintită este abia schițată, nu putea fi dezvoltată pînă la capăt de Croce fără să dezmintă radical teoriile de logică și filozofie generală, expuse cu patruzeci de ani înainte în *Filosofia dello Spirito* (De Mauro, 1954, p. 386—7; Cavaciuti, 1959, p. 92—3; Lombardi, 1963, *passim*). Dar este cu atît mai semnificativ că B. Croce a preluat această idee în ultimele sale lucrări și în special într-un articol asupra naturii și sarcinilor lingvisticii (Croce, 1950, p. 247—53). Îndemnat de apariția unui volum al lui Nencioni să se ocupe din nou de cercetările lingviștilor, Croce scrie: « Ce anume sînt cuvintele, obiect al acestor studii?. . . Am propus și propun iarăși să le numim 'semne': semne fonice, mimice, grafice sau combinate între ele, după cum sînt examinate și clasificate.

Și ce anume este semnul? ». Reluînd o aluzie prezentă în altă parte (Croce, 1935, p. 3—8), bătrînul filozof napoletan confirma distincția dintre ceea ce este simplu «simptom» al unei situații, și ceea ce este semn:

> Voința și acțiunea practică, pentru acele motive numite de comunicare socială (aici nu trebuie uitat să se includă în societate, societatea cu noi înșine și comunicarea cu noi înșine, în noi), intervine fixînd și elaborînd aceste simptome felurite, ridicîndu-le prin elaborare la gradul de semne... ca expediente și mijloace practice pentru a numi lucrurile și faptele și, deci, pentru a le desemna (Croce, 1950, p. 248—9).

Pentru ultima fază a gîndirii lui Croce, deci, semnificația are baze subiective și, ca și pentru Saussure, această subiectivitate nu poate fi concepută în mod individual, ci se contopește cu «rațiunile de comunicare socială». Din punctul de vedere al analizei gîndirii croceene, acest fapt este suficient pentru a măsura distanța existentă între aceste poziții și cele din tinerețe ale lui Croce, care concepea semnificația ca o invenție mereu nouă, aparținînd unui raport între o formă nedivizată și nerepetabilă și un conținut la fel de global și nerepetabil care, pentru a explica cum este posibilă comunicarea pe asemenea baze, trimitea la Dumnezeu și la *communicatio idiomatum*. Din punctul de vedere al constituirii unei semantici ferite de erorile trecutului, ultimele teorii ale lui Croce oferă indicații prețioase. Dar sînt indicații sumare: relația dintre societate și limbă, dintre semn individual și limbă, este abia schițată. Aprofundarea acestor puncte de vedere, abia amintite de Croce, a fost realizată de Guido Calogero, prin sublinierea aspectelor individualiste.

3. *GARANȚIILE SUBIECTIVE ALE SEMNIFICĂRII: INDIVIDUALISMUL SEMANTIC ȘI SUBIECTIVISMUL*

Așa cum arăta Eugenio Garin (1959, p. 466 ș.u.), Calogero a ajuns foarte curînd la o conștiință matură a punctului nodal în jurul căruia se desfășura dezbaterea filozofică în Italia după 1925. Încă din primele studii croceene este clară preocuparea de a evita orice poziție «teologizantă», orice poziție în care individul poate fi conceput ca lipsit de puterea de a accepta sau respinge teorii, legi,

formulări de legi, dogme, tradiții, obiceiuri, categorii, concepte, universalii, divinități de orice fel. Dacă individul stabilește o relație cu lumea, această relație își datorește forma exclusiv individului însuși care a stabilit-o. Nu există universalii *a priori* care să limiteze libertatea individului, decît prezența necesară a individului însuși.

Pe această cale, Calogero se putea elibera de orice preocupare pentru sistem și putea utiliza contribuțiile izolate ale lui Croce fără a simți obligația de a respecta numeroasele unificări și identificări pe care Croce fusese constrîns să le facă. Îndeosebi în domeniul filozofiei artei și limbajului, începînd din 1942, cînd încă nu se maturizaseră și nu erau cunoscute noile păreri ale lui Croce asupra limbajului, el putea revendica distincția dintre experiența estetică și artistică, pe de o parte, și activitatea semantică, pe de alta (Calogero, 1947, p. 12—3, 119 ș.u.), așa cum, polemizînd și împotriva primelor tendințe neopozitiviste vieneze, putea arăta, cu argumente serioase, diferența profundă dintre planul semantic și planul, real sau presupus, al logicii (Calogero, 1948, p. 123—33).

Aceeași aversiune împotriva a ceea ce se presupune a fi plasat în afara și deasupra individului, care îi permitea lui Calogero să reintroducă distincția între artă și limbaj, îl determina apoi, considerînd mai îndeaproape experiența semantică, să apuce pe urmele lui Croce (din prima perioadă a acestuia); pentru Croce, ca și pentru Calogero, în lumea semnificării nu există loc pentru limbă, pentru semnificanții legați stabil de forme date, ci doar pentru exprimarea și semnificarea individuală. Teama că orice aluzie la limbă și la semnificații ca entități inter-individuale ar putea redeschide porțile pentru concepțiile platonice, metafizice, teologizante, îl îndeamnă pe Calogero să adopte o poziție și mai netă și rigidă decît cea inițială a lui Croce:

> În fața unui Platon care întreabă: — Ce este virtutea? —, apare totdeauna un Socrate care-l recheamă la precizie întrebînd: — Ce anume înțelegi prin «virtute»?... Ce anume vrei să spui, cînd vorbești despre «virtute»? — Critica reală a conceptelor nu este în fond altceva decît această socratică 'cercetare a vorbirii'... cerîndu-i interlocutorului, fără răgaz, să precizeze mereu mai mult semnificația cuvintelor sale... Singurul lucru care... interesează cu adevărat este de a înțelege ce anume înțelege unul sau altul în mod concret cînd folosește acei termeni, ce sumă de experiențe directe și aspirații de viață tinde să transmită prin repetarea acelor scheme... (Calogero, 1947, p. 184—5).

Calogero pare deci să stabilească o alternativă limitată la numai două posibilități: ori sîntem alături de Socrate, ori sîntem alături de Platon; ori admitem că vorbele au o semnificație anume, doar în măsura în care individul le-o atribuie și indivizii, dialogînd, țin seama de aceasta, ori trebuie admis că vorbele au o semnificație în sine, adoptînd astfel poziția numită de Calogero «platonică» și pe care noi am numit-o aristotelică și raționalistă, poziție ale cărei limite, defecte, consecințe absurde au fost deja subliniate. Și pentru că, din motive generale, el este îndemnat să evite această a doua poziție, Calogero se alătură lui Socrate și definește fie «distracție academică, fie, în cel mai bun caz, ilustrare a unor obiceiuri lingvistice care merită mai mult sau mai puțin să fie respectate», fie, și mai hotărît, «palavre», toate cercetările semantice asupra cuvintelor în general: singurele admisibile fiind, după părerea sa, așa cum s-a văzut, cercetările asupra a «ceea ce înțelege concret unul sau altul cînd folosește acei termeni».

Libertatea nelimitată a întrebuințării lingvistice individuale poate fi îngrădită doar de individul însuși, în măsura în care acceptă «cunoscutul precept social, că nu este permis să se altereze prea mult sensul unui termen, pentru că obișnuința ascultătorilor își are drepturile sale» (Calogero, 1947, p. 195). Prin urmare, este posibil ca vorbele să poată avea aceeași semnificație, folosite fiind de diferiți indivizi. Dar această coincidență este doar rezultatul unei bune educații, al amabilității reciproce a interlocutorilor. După cum persoanele binecrescute și atente, mergînd pe stradă, încearcă să nu se izbească între ele, tot astfel ele, vorbind, încearcă să nu folosească cuvintele în mod prea diferit. Dar, așa cum într-o descriere a proceselor motorii ale corpului omenesc putem să lăsăm deoparte faptul că oamenii, dacă sînt binecrescuți, încearcă să nu se izbească mergînd, tot astfel, într-o descriere a proceselor semantice putem lăsa deoparte faptul că persoanele încearcă să folosească vorbele în același fel. În ce privește faptul că o persoană atribuie un sens anume unui cuvînt, că acest sens coincide sau nu celui atribuit de altcineva aceluiași cuvînt, cu excepția cazului «concret» al unui dialog între două persoane, este nerelevant și are o cu totul altă natură.

Concepția individualistă a semnificării, formulată atît de clar și riguros de Calogero, prezintă totuși unele difi-

cultăți. Desigur, acceptînd-o, sîntem feriți de pericole metafizice și de solipsismul lingvistic provenit din concepția aristotelico-raționalistă a limbii. Dar ne expunem altor obiecții. În primul rînd, ni se poate reproșa că această concepție nu este o descriere bună a comportamentului lingvistic efectiv. Evident, se întîmplă uneori ca vorbind să fim întrebați, sau ni se întîmplă să întrebăm un interlocutor ce anume înțelege printr-un cuvînt sau altul. Dar este vorba de cazuri extrem de rare. Chiar și Alice, care a mai fost amintită pentru propensiunea ei de a se întreba, în fapt, cade numai o singură dată, în toată călătoria prin împărăția oglinzilor, în dialoguri celebre și complicate cu Humpty Dumpty:

« Te-așteaptă gloria !».

« Nu pricep ce vrei să spui prin 'glorie' », spuse Alice.

Humpty Dumpty surîse cu dispreț. « Firește că nu știi, pînă ce nu-ți spun eu. Eu voiam să spun 'este o dovadă hotărîtoare pentru tine' ! ».

« Dar 'glorie' nu înseamnă 'o dovadă hotărîtoare' », obiectă Alice.

« Cînd *eu* folosesc un cuvînt », spuse Humpty Dumpty cu un aer de superioritate, « înseamnă exact ceea ce am hotărît eu să însemne — nici mai mult, nici mai puțin ».

« Întrebarea este », spuse Alice, « dacă e îngăduit să faci vorbele să însemne atîtea lucruri diferite ».

« Problema este », spuse Humpty Dumpty, « cine este stăpîn, asta-i tot ! ».

Situații de acest fel sînt destul de rare; de obicei, pentru a înțelege ce anume vrea să spună unul sau altul prin cuvintele pe care le folosește, nu-i interogăm, ci, evident, urmăm alte căi, care, în concepția individualistă a semnificării, rămîn în umbră.

În afară de această obiecție, ar fi de adăugat că, dacă concepția individualistă a semnificării ar descrie în mod exact comportamentul lingvistic normal, orice dialog de bun simț ar fi foarte dificil. După modelul lui Socrate, ar trebui să-l întrebăm pe interlocutor, cum ar deschide gura « Ce anume înțelegi prin cutare cuvînt? »; și interlocutorul ar avea dreptul, ba chiar socratica datorie de a ne replica: « Și tu ce înțelegi prin 'Ce anume înțelegi prin cutare cuvînt?' ». Într-un caz limită, dacă semnificarea ar fi garan-

tată de consimțămîntul individual al vorbitorilor, oamenii sau ar tăcea, sau și-ar adresa la nesfîrșit întrebări ca «Ce anume vrei să spui prin 'ce anume?'» sau, chiar «Ce ce?».

Pentru a evita aceste consecințe nu există oare altă cale decît să se revină la concepția despre limbă ca nomenclatură? Pentru a evita obiecțiile ce pot fi aduse lui Socrate (și sofiștilor) nu se poate face oare altceva decît să se conceapă limba precum Platon (și Aristotel)? În realitate, în alte părți ale lucrărilor sale, Calogero sugerează posibilitatea unei a treia soluții, pentru a ieși din dilema dintre viziunea raționalistă și viziunea individualistă a semnificării. El scrie, de pildă:

Adevărul este că semnul se leagă de semnificație prin tradiție istorică, care a evoluat prin infinita repetare și înnoire a dialogului uman, și pe aceasta trebuie s-o respectăm totdeauna în esență, chiar și în orice inovație parțială, pentru că a proceda altfel ar însemna o încercare pe cît de dificilă, pe atît de gratuită... Datorită acestui aspect, nu există nimic mai radical subordonat capacității sale de folosire, decît limbajul. Adevărata sa calitate este tocmai eficiența sa comunicativă; dacă sîntem de acord cu aceasta, scopul este atins... De aici, faptul că în *uz*, adică în obișnuința cea mai frecventă sau stabilizată a vorbitorilor, se află principiul ultim al corectitudinii funcționale a unei limbi (Calogero, 1947, p. 181).

După aceste considerații, semnificația unui cuvînt nu depinde, deci, de întrebuințarea dată de un individ *uti singulus*, ci de cea a unui individ plasat într-o anume comunitate istorică și obligat, prin urmare, de aceasta (chiar dacă este prost crescut) să evite orice arbitrar individual în atribuirea sensului unui cuvînt.

Recunoașterea caracterului instituțional al semnificării a fost destul de largă în cadrul unui curent însemnat al lingvisticii italiene, ajungînd pînă la cercetările lui G. Nencioni (1946, p. 155 ș.u.) și G. Devoto (1950, *Studi*, p. 3—53, 1951). Recunoașterea provine din intuirea exigențelor diferite și opuse exprimate de Croce, în prima fază a gîndirii sale, și de Saussure, cunoscut prin *Curs*; lingviștii instituționaliști sînt alături de Croce, negînd faptul că limba poate fi concepută ca un ansamblu de norme impuse din exterior vorbitorilor, dotate cu o viață a lor și cu o capacitate a lor de constrîngere; dar sînt alături de Saussure, considerînd că în fața unei tradiții lingvistice nu se poate vedea numai o serie nedefinită de acte lingvistice individuale nelegate între ele, ci trebuie să se recunoască existența unei ordonări latente în orice act lingvistic, grație căreia el se realizează și oamenii semnifică. Pentru a echilibra și sintetiza exigen-

ţele opuse, ei au elaborat noţiunea de limbă individuală şi au considerat limba drept ansamblul de concordanţe dintre limbile individuale sau, marcînd în mod şi mai net valabilitatea inter-individuală a limbii, au conceput-o ca pe un «element intermediar, extins în timp, şi în acelaşi timp abstract», «cristalizare» a realităţii primare care ar fi reprezentată de limbile individuale. Dar de ce se întîlnesc aceste concordanţe şi de ce se ajunge la aceste cristalizări? Şi, în primul rînd, de ce actele lingvistice individuale se instituţionalizează şi se «gramaticalizează» într-o limbă individuală, plasată dincolo de fiecare dintre ei? Este probabil că o aprofundare ulterioară a analogiilor particulare dintre comportamente lingvistice şi comportamente calificabile juridic, aprofundare cerută, dealtfel, încă de Lucidi (1946, p. 83) şi de Piovani (1962, p. 13 şi *passim*), va sluji tocmai pentru a se răspunde la aceste probleme.

Limba individuală este concepută ca ansamblul concordanţelor dintre nenumăratele acte de *vorbire* ale individului însuşi, ca gramaticalizarea şi regularizarea, bazată pe o alegere a individului însuşi, a comportamentelor sale lingvistice şi a semnificării sale. Devierile sînt posibile numai în măsura în care reuşesc să se plaseze şi se cristalizează în limba individuală, devenind reguli, altfel sînt condamnate. Este uşor de scos în evidenţă, acum, identitatea acestor probleme cu cele discutate de Bobbio în două lucrări asupra teoriei normei şi teoriei ordinii (Bobbio, 1958, 1960). Scrisese Bobbio: «vom numi deci norme juridice cele a căror execuţie este garantată de o confirmare externă şi instituţionalizată» (1958, p. 198). Aprofundînd această definiţie, el a scris mai tîrziu:

> Această definiţie este o confirmare... a necesităţii, în care se află teoreticianul dreptului, ...de a renunţa la norma individuală pentru ordine. Dacă singura confirmare juridică este cea instituţionalizată, înseamnă că, pentru ca să existe un drept, trebuie să existe o organizare, mare sau mică, adică un sistem normativ complet. A defini dreptul prin noţiunea de confirmare organizată, înseamnă a căuta caracterul distinctiv al dreptului nu într-un element al normei, ci într-un complex organic de norme... Cercetarea întreprinsă de noi... este o nouă dovadă a căii obligatorii pe care teoreticianul dreptului o parcurge de la parte la întreg, adică a faptului că, plecînd totuşi de la normă, se ajunge, dacă se doreşte înţelegerea fenomenului dreptului, la ordine... (Bobbio, 1960, p. 14—5).

În acelaşi fel, gramaticalizarea sau aprobarea comportamentelor semantice proprii de fiecare dată individului,

nu poate fi înțeleasă fără raportarea la caracterul semantic al gramaticii și al ansamblului de confirmări care constituie limba individuală. Acest fapt poate fi extrem de asemănător sistemului colectiv teoretizat de Saussure, după cum poate fi extrem de deosebit de acesta. Ceea ce contează este că această organizare, plasată în afara actului lingvistic individual, îl califică drept lingvistic; că organizarea se plasază apoi în mintea unuia sau a o sută de indivizi, este o altă problemă, relevantă doar pentru a pricepe cum se înțeleg persoanele între ele. Ceea ce este în primul rînd important, este că dacă o persoană vrea să vorbească pentru sine nu o poate face decît într-un mod constituit dintr-un complex de norme. Putem studia semantica unei locuțiuni chiar numai prin referirea la un singur idiolect, cum a arătat P. Ziff (1960, p. 7 ș.u.), deoarece idiolectul, deși restrîns la un singur individ, nu se epuizează în actul lingvistic individual și este deja «limbă». Dealtfel, caracterul de organizare ce caracterizează actul lingvistic individual și care nu se rezolvă pe deplin în el, nu a scăpat neobservat unui pasionat apărător al individualismului lingvistic, ca Terracini, care, de mai multe ori, a definit, din punctul său de vedere, «periculos și ambiguu a vorbi de limbă individuală», și, în spatele noțiunii de institut, a recunoscut prezența reală a «sistemului» saussurian (Piovani, 1962, p. 20, 35; Terracini, 1963).

În fond, dezbaterea vie desfășurată între lingviștii italieni cei mai apropiați de inspirația croceană, pare să confirme că, odată părăsită prima soluție croceană care desființa limba și care considera actul expresiv individual, izolat și anarhic, singura realitate lingvistică, nu mai rămîne decît să se parcurgă calea «de la parte la întreg», pentru a repeta cuvintele lui Bobbio. Și de la noțiunea de instituționalizare a actului lingvistic individual trebuie să se treacă la recunoașterea caracterului instituțional sistematic, care definește comportamentul individului drept comportament lingvistic.

Aceste probleme, ideile ultime ale lui Croce, conceptele pe care și le cristaliza Saussure în ultimul curs de lingvistică generală, sînt reluate în mod organic, transformate în obiectul unei analize profunde în *Philosophische Untersuchungen* ale lui Ludwig Wittgenstein.

VIII

SEMNIFICAȚIA CA ORGANIZARE A EXPERIENȚEI

1. *FILOZOFIE ȘI CUNOAȘTERE ÎN « PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN »*

S-a spus uneori că *Philosophische Untersuchungen* ar fi o carte privind exclusiv teoria limbajului și semantica. Ceea ce este, în mare parte, adevărat. Dar pentru a înțelege această carte trebuie să nu se uite că ea este, cum Wittgenstein însuși a ținut să sublinieze în prefață, opusul volumului *Tractatus*. Aceasta înseamnă că în ea trebuie căutată *și* o metodologie și o ontologie diferite și opuse față de *Tractatus*. Și dacă *Tractatus*-ul nu poate fi înțeles pe deplin fără a ține cont de rolul pe care-l au în el ideile lingvistice, cercetările nu pot fi înțelese fără a cunoaște ideile ontologice și filozofice, implicite în expunerea ideilor lingvistice.

Nucleul « filozofiei filozofiei » din *Untersuchungen* poate fi descoperit în acest paragraf: « 90. Avem uneori senzația că pătrundem fenomenele; cercetarea noastră, însă, nu este axată pe fenomene, ci, cum se spune, pe *posibilitatea* fenomenelor. Noi sîntem conștienți, deci, de *felurile enunțurilor* pe care le formulăm despre fenomene ». Datoria filozofului, deci, nu este de a descoperi fenomenele, și cu atît mai puțin de a demonstra că anumite fenomene există, ci este de a clarifica condițiile în care descriem și cunoaștem fenomenele; « 109. Problemele [filozofice] sînt rezolvate, nu dobîndind noi cunoștințe, ci corelînd ceea ce am știut dintotdeauna »; « 126. Filozofia se limitează la a ne pune orice lucru dinaintea ochilor, și nu explică, nici nu deduce nimic. Din moment ce fiece lucru se află dinaintea noastră, nu este nimic de explicat . . . Am putea numi 'filozofie' chiar

și ceea ce este posibil *mai înainte* de orice nouă descoperire și invenție »; « 127. Munca filozofului constă din acumularea și corelarea amintirilor pentru un anume scop ».

Prin aceasta, Wittgenstein se încadrează, plasîndu-se în avangarda filozofiei moderne a cunoașterii, dacă este adevărat că « sensul ultim al gnoseologiei moderne, înțeleasă ca recucerire a caracterului modern pozitiv al gîndirii omului, în dorința sa de a construi o cunoaștere valabilă, pe linia lui Kant și a idealismului modern (dincolo însă de supozițiile care, alături de vechea doctrină a 'conceptelor' așazis universale și raționale, continuă să fie împrumutate *a priori* de către filozofia transcendentală de la speculația greacă) nu mai este fundamentul dogmatic, ci fundamentul critic al realismului » (Lombardi, 1963, p. 181). Astfel, Wittgenstein are grijă să se explice: « 91. Ne putem exprima și astfel: noi eliminăm neînțelegerile, făcînd expresiile noastre mai exacte, dar, în acest fel, ar părea că noi avansăm spre un stadiu al exactității complete, ca și cum acesta ar fi țelul efectiv al cercetării noastre ». Dar, cum s-a văzut, nu așa stau lucrurile pentru Wittgenstein.

Această metodologie a cercetării filozofice înțeleasă ca o clarificare a posibilităților, sau a modalităților enunțurilor posibile, este legată de o nouă concepție a tuturor cunoștințelor omului. O lungă tradiție de gîndire, de la *Teaitetos* de Platon pînă la Russell și la Wittgenstein din prima perioadă, a afirmat și crezut că în realitate există « elemente primare » (*individuals* la Russell, « obiecte » în *Tractatus*), cele mai simple părți constitutive ale realității. Acest punct de vedere, păstrarea lui sau criticarea și dispariția lui, au o importanță decisivă pentru lingvistică. Cum s-a putut vedea, tocmai pe acceptarea acestui punct de vedere antic și tradițional se bazează concepția arhaică despre limbă ca nomenclatură, de la Aristotel la *Tractatus*, la cea pe care Saussure o numea « concepția marelui public ». Pe acest punct de vedere se sprijină, evident, gramatica raționalistă:

Obiectele gîndirii noastre sînt sau lucrurile, ca *pămîntul*, *soarele*, *apa*, *pădurea*, ceea ce se numește de obicei *substanță*, sau modalitatea lucrurilor, ca, de pildă, a fi *rotund*, a fi *tare*, a fi *savant* etc., ceea ce se numește *accident*... De aici, principala diferență dintre cuvintele care înseamnă obiectele gîndirii: cele care înseamnă substanțe au fost numite *substantive*; și cele care înseamnă accidente, marcînd subiectul căruia aceste accidente i se potrivesc, *adjective*...

Or, oamenii s-au privit mai întîi pe ei înșiși; și remarcînd între ei o deosebire extrem de mare, care este cea a sexelor, au considerat necesar

să varieze aceleași două adjective, dind terminații diverse atunci cînd ele erau aplicate femeilor... Dar acest fapt a fost extins... căci aceleași adjective puteau fi atribuite altora decît unor bărbați sau unor femei.

Considerînd lucrurile tot separat unele de altele, nu s-ar fi atribuit numelor decît cele două schimbări pe care le-am amintit; adică, de număr pentru orice fel de nume, și de gen pentru adjective: dar, pentru că ele sînt privite adesea în diferitele relații pe care le au unele cu altele, una din invențiile folosite în unele limbi pentru a marca aceste relații a fost de a da numelor diferite terminații, pe care le-au numit cazuri...*.

Cum s-a mai spus (p. 80—3), aceste naivități, dat fiind dezinteresul lingvisticii oficiale pentru tot ceea ce privea aspectul semantic al limbilor, au pătruns în voluminoasele sintaxe scrise începînd cu sfîrșitul secolului al XIX-lea, și au fost astfel calificate drept științifice. Rezultatul a fost că, pentru a da un exemplu concret, cînd un lingvist cu autoritatea lui Benveniste a formulat de curînd dubii întemeiate asupra consistenței definițiilor tradiționale ale substantivului ca parte de vorbire indicînd «obiectul» și ale verbului ca indicînd «procesul», susținînd că, dimpotrivă, distincția între obiect și proces este o proiecție și entificare a distincției, prezentă în limbile noastre, între nume și verbe (Benveniste, 1950, p. 29—36), el a suscitat prin aceasta scandalul «specialiștilor» uimiți (Lasso de la Vega, 1955, p. 22—3), care, evident, au simțit cum le

---

* Les objets de nos pensée sont ou les choses, comme *la terre, le soleil, l'eau, le bois*, ce qu'on appelle ordinairement *substance*, ou la manière des choses, comme d'être *rond*, d'être *dur*, d'être *savant*, etc., ce qu'on appelle *accident*... C'est ce qui a fait la principale différence entre les mots qui signifient les objets des pensées: car ceux qui signifient les substances on été appelés *noms substantifs;* et ceux qui signifient les accidents, en marquant le sujet auquel ces accidents conviennent, *noms adjectifs*...

Or les hommes se sont premièrement considérés eux-mêmes; et ayant remarqué parmi eux une différence extrêmement considérable, qui est celle des sexes, ils ont jugé à propos de varier les mêmes deux noms adjectifs, y donnant diverses terminaisons, lorsqu'ils s'appliquoient aux femmes... Mais il a fallu que cella ait passé plus avant... comme ces mêmes adjectifs se pouvoient attribuer à d'autres qu'à des hommes ou à des femmes.

Si l'on considéroit toujours les choses séparément les unes des autres, on n'auroit donné aux noms que les deux changements que nous venons de marquer; savoir, du nombre pour toutes sortes de noms, et du genre pour les adjectifs: mais, parce qu'on les regarde souvent avec les divers rapport qu'elles ont les unes aux autres, une des inventions dont on s'est servi en quelques langues pour marquer ces rapports, a été de donner encore aux noms diverses terminaisons, qu'ils ont appellée des cas... [1]

[1] A. Arnauld, C. Lancelot, *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, ed. a II-a, Paris, 1810, p. 271—2, 278, 281—2.

fuge pămîntul de sub picioare sau, mai bine zis, ceea ce, cîteva secole de învățare raționalistă a sintaxei, îi învățase a ii lumea. Dar și mai semnificativ este că aceste puncte de vedere arhaice stau la baza primelor încercări efectuate de structuraliști: exemplul cel mai evident este teoria generală a cazurilor elaborată de R. Jakobson, care nu se îndepărtează de vechile idei de la Port-Royal, după care cazurile ar indica raporturile dintre lucrurile numite de substantive, și încearcă doar să facă mai raționale definițiile cazurilor din antichitatea tîrzie, fără a-și da seama de radicala lor insuficiență (Jakobson, 1936, mai ales p. 247—8, 262). Lingvistica ce se propune drept « modernă » continuă, deci, în realitate, să acorde încredere concepțiilor semantico-sintactice extrem de arhaice. Într-adevăr, pe ideea platonică a « elementelor primare » se sprijină și celebrul « triunghi semantic » al lui Ogden și Richards, astfel reprezentat de cei doi cercetători anglo-saxoni (Ogden-Richards, 1923, p. 11):

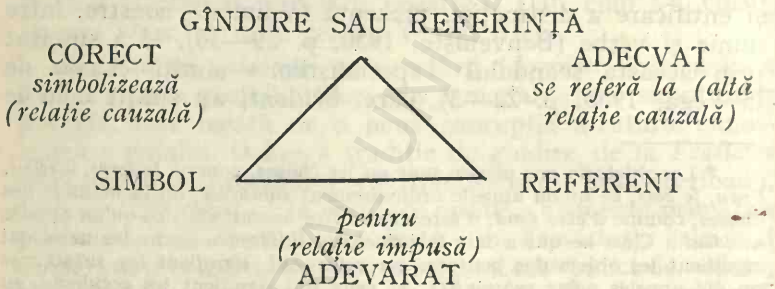

Este interesant de observat că Ullmann manifestă oarecare neîncredere față de acest «triunghi»; îl acceptă în esență, dar, exceptînd unele modificări terminologice, prin care ar vrea să înlocuiască *simbol*, *gîndire* și *referent* prin *nume (name)*, *sens* și *lucru*, avertizează că « lingvistul va trebui să-și restrîngă cercetarea la latura stîngă a triunghiului, adică la legătura între simbol și gîndire sau referință » (Ullmann, 1962, p. 55—7; Rosiello, 1962, p. 49—50). Deși capacitatea de auto-limitare a lingviștilor este remarcabilă, cum s-a mai demonstrat, nu reiese pe ce baze logice se sprijină apelul acesta: perfect consecvenți cu punctul lor de vedere pre-elenistic, cei doi americani moderni definesc relația ce leagă simbolul de gîndire și gîndirea de lucruri

drept o relație cauzală. Dacă este așa, nu reiese în numele cărei reguli lingvistul ar trebui să renunțe la cercetarea cauzelor prime ale obiectelor pe care el le studiază, adică la lucruri și la crearea de *pathémata* în suflete. În fine, deși nu le place să vorbească despre suflet, găsesc totuși modalitatea de a concepe valoarea semantică a cuvintelor ca un raport între corpuri fonice și lucruri, înțelese ca entități preconstituite, ca «elemente primare», atît comportamentiștii și semioticienii ca Morris, cît și cercetătorii structuraliști cu puternice înclinații formaliste ca Antal: după acesta din urmă «sensul este ceea ce determină regularitatea întrebuințării unui semn, adică determină denotatele posibile ale semnului» (Antal, 1964, p. 61). Dacă lingviștii s-ar fi ocupat mai puțin de fonologie și ar fi citit mai atent *Tractatus*-ul lui Wittgenstein, concluziile absurde deduse de filozoful vienez cu extremă rigoare din aceste premise ar fi putut să-i facă să se îndoiască de valabilitatea premiselor. Încă o dată, ceea ce n-au făcut lingvistica, semantica și sintaxa oficială, a fost făcut de (însuși) Wittgenstein. Dacă, în tinerețe, Wittgenstein sugerează, prin concluziile sceptice despre posibilitatea de comunicare, o critică internă evidentă și eficace a doctrinei limbii ca nomenclatură, dacă cercetători ca Saussure, Trier, Hjelmslev, Martinet critică cu argumente întemeiate aceeași doctrină, Wittgenstein, în a doua fază a evoluției gîndirii sale, o smulge din rădăcini, contestînd că se poate vorbi despre «elemente primare», despre «elemente simple», despre «obiecte unitare» în sens absolut.

47. Dar ce anume sînt părțile integrante simple din care ar fi constituită realitatea? Ce sînt părțile integrante simple ale unui scaun? Bucățile de lemn din care este construit? Sau moleculele, sau atomii? *Simplu* înseamnă «non-compus». Și iată ce e important: în ce sens *compus*? Nu are nici un sens să se vorbească în absolut despre «părțile constitutive simple ale scaunului».

Sau: imaginea mea vizuală a acestui copac, a acestui scaun, constă din părți? Și care ar fi atunci părțile sale simple? Policromia este *un* fel de complexitate; o alta este, de pildă, un contur frînt alcătuit din segmente rectilinii. Și o curbă poate fi socotită compusă dintr-o secțiune ascendentă și dintr-una descendentă.

Dacă îi spun cuiva fără altă explicație: «Iată, ceea ce văd acum în fața mea este compus», acesta ar avea toate motivele să mă întrebe: «Iartă-mă, ce înțelegi prin 'compus'? În fond poate însemna orice!» — Întrebarea «Ceea ce vedeți este compus?» are fără îndoială un sens, dacă s-a stabilit despre ce fel de complexitate, sau despre ce fel de folosire a cuvîntului este vorba. Dacă s-ar fi hotărît că imaginea vizuală a unui copac

trebuie considerată 'compusă', deoarece se vede nu numai un trunchi, ci și ramurile, întrebările « Imaginea vizuală a acestui copac este simplă sau compusă? » și « Care sînt părțile sale constitutive? » ar avea un sens clar și ar fi puse așa cum trebuie...

Totuși, pentru a da un exemplu, o tablă de șah nu este, în mod evident și absolut, compusă? — Spunînd aceasta, fără îndoială că te gîndești la faptul că este alcătuită din 32 de pătrățele albe și 32 negre. Dar n-am putea spune și că este compusă din culorile negru și alb și din desenul unui țesut reticular în carouri? Și dacă există modalități atît de diverse de a o privi, voi mai continua să spun că tabla de șah este 'compusă' în sens absolut?

A întreba în afara unui anume joc lingvistic « Obiectul acesta este compus? » înseamnă să facem ca băiatul care trebuia să spună dacă verbele în anumite fraze erau active sau pasive, și care se chinuia să înțeleagă dacă verbul *a dormi* înseamnă ceva activ sau pasiv.

Noi folosim cuvîntul *compus* și respectiv cuvîntul *simplu* într-un mare număr de modalități diferite și divers corelate. (Culoarea unui pătrățel de la șah este simplă sau este dată de alb și de galben? Și albul, la rîndul său, este simplu, sau rezultă din culorile curcubeului? — Un segment de doi centimetri este simplu, sau constă din două părți constitutive elementare de un centimetru fiecare? Și de ce nu dintr-o lungime de trei centimetri și dintr-o lungime de un centimetru măsurată în direcție opusă?).

În fapt, caracterul simplu sau compus al unui obiect, și prin urmare, alcătuirea obiectului, depind de coordonate în raport cu care este considerat obiectul. Obiectul, pentru că are o alcătuire dată nu există înaintea alegerii coordonatelor, și deci nu precede experiența omului. În cadrul analizei cunoașterii, Wittgenstein se întîlnește cu acei lingviști care, influențați adesea direct de neo-kantianul Cassirer, orientat în această privință în același sens, au polemizat împotriva « ideii simpliste că lumea întreagă se ordonează, anterior viziunii pe care o au oamenii, în categorii de obiecte perfect distincte »* (Martinet, 1960, p. 15).

Este clar că, în această perspectivă, limba și sensul nu mai pot fi concepute ca reflex al unei realități ontologice sau logice preexistente: îi datorăm lui Wittgenstein o determinare a ceea ce sînt limba și sensul în noua perspectivă a cunoașterii umane, stabilită de el. În legătură cu aceasta, cum vom vedea, reflecțiile sale nu sînt izolate, ci se întîlnesc cu cele ale lui Cassirer și ale celei mai mature lingvistici și semantici contemporane.

---

* « l'idée simpliste que le monde tout entier s'ordonne, antérieurement à la vision qu'en ont les hommes, en catégories d'objets parfaitement distinctes ».

2. *LIMBA CA ORGANIZARE COLECTIVĂ A EXPERIENȚEI SEMANTICE*

După Wittgenstein limbajul intervine în două feluri în alegerea coordonatelor care ne permit recunoașterea unui obiect drept simplu, sau compus. În primul rînd, el intervine într-un mod pe care-l putem numi metalingvistic, deoarece folosirea unei limbi anumite, în circumstanțe determinate, devine metalimbă, sau dă naștere unor propoziții privind limba însăși. Cînd apreciem sau ne justificăm cunoașterea despre un obiect considerat drept *simplu* sau *compus*, este clar că vorbirea noastră, cum s-a mai spus, îndreptînd într-un sens sau altul folosirea celor două cuvinte, intervine activ în judecata asupra structurii lucrurilor: «47. La întrebarea *filozofică* 'Imaginea vizuală a acestui copac este compusă, și care sînt părțile sale?', răspunsul corect este «Aceasta depinde de ceea ce înțelegi tu prin *compus*».

Dar limbajul intervine de obicei într-alt fel: nu la nivelul propozițiilor privind felul în care folosim cuvintele *simplu* și *compus*, ci la nivelul formulării oricărei propoziții asupra unei situații oarecare și, deci, la nivelul posedării și folosirii vocabularului unei limbi. Că patrimoniul lingvistic, cu alcătuirea sa în materie de cuvinte și structuri sintactice, poate constitui o componentă a cunoașterii noastre este o idee dezvoltată deja, acum mai bine de un secol, de Humboldt, Locke, Vico și Leibniz și precizată ulterior în uitatele cercetări ale lui Berkeley și Hume. Hamann o reia și, prin el și prin cunoașterea directă a lui Leibniz, odată cu Herder și Humboldt ea reintră în patrimoniul de concepții pe care romanticii și le-au însușit, și pe care istoricii continuă să le atribuie acestora din urmă. S-a văzut cum incultura și simplismul cunoștințelor de sociologie a culturii, de istorie a ideilor, sau de psihologie au împiedicat ca ideea aceasta să prilejuiască cercetări care să ducă la rezultate sigure. Defectul intrinsec al acestor cercetări a fost pentru Madvig sau Bréal un motiv în plus de eliminare a ceea ce era general în supoziții și în rezultate, pentru a le preciza, a le întări; dar sintaxele lui Madvig și studiile de semantică ale lui Bréal au rămas fără urmare, splendidă și solitară mărturie a felului cum și un exemplu reușit poate să nu convingă să se urmeze o cale pe care logica și bunul simț ne-o indică a fi mai bună. Lingvistica oficială a preferat să nu se lase contaminată de posibilitatea de a greși și s-a cantonat în

domeniul mai sigur al descrierilor diacronice și, mai tîrziu, sincronice ale formelor lingvistice, neglijîndu-le funcția semantică și sintactică și rolul pe care îl au în constituirea patrimoniului de cunoaștere al comunităților și indivizilor. Dealtfel, în această neglijare, veche de un secol, și care, putem spera că și-a trăit viața, o mare responsabilitate revine, cum s-a încercat să se arate, culturii filozofice europene care, acceptînd problematica impusă de Kant, lăsase la o parte orice problemă privitoare la limbaj și la limbi. Din fericire, « il y a quelqu'un qui a plus d'esprit que Voltaire: c'est tout le monde »: și « tout le monde » a fost reprezentat în acest caz în primul rînd de psihologii experimentali:

O mare parte a diferențelor pe care le percepem între obiecte și evenimente ar scăpa neobservate, dacă societatea nu ne-ar fi obligat să învățăm că ele au nume diferite. Desigur, și contrariul este adevărat: obiectele ce pot fi percepute, cu care sîntem zilnic în legătură, ajung să posede o unitate și o continuitate care cer un nume, sau adesea mai întîi distingem un obiect ori o clasă de obiecte și apoi le învățăm numele. Totuși, în general, s-a înțeles mai puțin clar că posedarea unui nume accentuează recunoașterea obiectului. Îi datorăm lui A. Lehmann (1889) prima demonstrație experimentală a acestui fapt. El a stabilit că, dacă niște subiecți erau învățați să desemneze cu indici diferiți nouă nuanțe de cenușiu, le puteau recunoaște cu mai multă exactitate. Cu subiecți care nu învățaseră indicii distinctivi, rezultatele nu depășiseră ceea ce se obținea întîmplător. Se făcea distincție între varietățile de cenușiu numai în raport cu stăpînirea indicilor verbali (Miller, 1956, p. 269 ș.u.).

După cîțiva ani și Freud dezvăluia existența unei corelații strînse între rețeaua de asociații verbale și fenomenele emoționale și de memorie, formulînd ipoteze subordonate probei severe a experienței clinice (și printre altele, și lipsa acestei probe, în paranteză fie spus, face inacceptabilă aplicarea la texte literare din trecutul îndepărtat, fără controale clinice posibile, a metodelor freudiene de analiză, cum era dispus să facă Leo Spitzer: De Mauro, 1956). Cercetările lui Freud au fost integrate cercetărilor fundamentale ale lui Jung: ele nu mai priveau în primul rînd relațiile dintre comportamentele semantice și emoționale cu caracter patologic, ci toate relațiile posibile, adică fiziologia acestor relații. În același timp, inițiate de Piaget (1923, 1926), se înmulțeau cercetările asupra rolului posedării și dobîndirii de indici verbali ai limbii materne în dezvoltarea inteligenței la copii și adulți. Într-o carte accesibilă abia în ultimul timp majorității cercetătorilor occidentali, dar apărută în 1930, cunoscută indirect încă de pe atunci, Vîgotski își rezuma astfel rezultatele cercetărilor sale:

Nu putem încheia lucrarea fără a menționa perspectivele deschise de cercetările noastre. Am studiat *aspectele interne ale vorbirii, necunoscute științei la fel ca și cealaltă față a lunii*. Am demonstrat că reflectarea generală a realității este caracteristica fundamentală a cuvintelor. Acest aspect al cuvîntului ne duce în pragul unei probleme mai vaste și grave: problema generală a conștiinței. Gîndirea și limbajul, care reflectă realitatea în moduri deosebite față de percepție, sînt cheile de pătrundere în natura conștiinței umane. *Cuvintele au un rol fundamental nu numai în dezvoltarea gîndirii, ci și în dezvoltarea istorică a conștiinței.* Un cuvînt este un microcosmos de conștiință umană. (Vigotski, 1962, p. 153).

Acestea, împreună cu cercetările ulterioare, au dus la observarea acțiunii de formare, exercitată de dobîndirea limbii materne, acțiune ce se desfășoară în trei direcții:

limbajul primește, în primul rînd, încă de la început o valoare funcțional-expresivă... În primele faze ale dezvoltării infantile... se prezintă strîns legat de satisfacerea nevoilor și tendințelor cu caracter fiziologic și imediat; dar, pe măsură ce copilul crește, această relație tinde să devină mereu mai indirectă și secundară, proporțional curiozității mereu crescinde pentru natură și aspectele semnificative ale mediului... Spre sfîrșitul celui de-al doilea an... copilul... ajunge la folosirea intensă a limbajului verbal ca mijloc de explorare a relațiilor sale cu lumea lucrurilor și persoanelor: învață să pună întrebări, să ceară ajutor altora pentru a descoperi numele lucrurilor, învață să ordoneze lumea după categorii oferite chiar de limbă, devine conștient de drepturile și de pedepsele care marchează relațiile sale cu celelalte persoane. În esență, direcția de dezvoltare funcțională merge de la o folosire afectivo-motivațională a limbajului, la o funcție mereu mai marcat cognitivă. Cele două funcții — individuală (autosatisfacție, autostimulare, joc etc.) și socială (comunicare, relații cu ceilalți etc.) — nu alternează, ci se contopesc și se întrepătrund. A fost demonstrat pe larg — ...de Piaget, de Vigotski, de numeroasele studii asupra dezvoltării inteligenței — că limbajul verbal capătă foarte devreme o valoare psihologică evolutivă: limbajul verbal nu este doar semnul unei maturizări intime a gîndirii și a experienței generale a individului, ci și coeficientul și factorul principal al acestei maturizări... În sfîrșit, limbajul dobîndit de copil, desăvîrșit la școală, și a cărui sistematizare elementară reprezintă o valoare culturală... atît pentru că patrimoniul lingvistic al copilului de 6 ani constituie deja o platformă bună pentru o dezvoltare ulterioară mai aprofundată ...cît și pentru că acest patrimoniu lingvistic reprezintă prin el însuși o primă enciclopedie de cultură, de istorie, de obiceiuri... În limbajul dobîndit, se află copilul ca ființă creatoare, și se află *in nuce* toată cultura transmisă de o comunitate umană (Titone, 1964, p. 189—90).

În vreme ce psihologia și psihanaliza explorau «cealaltă față a lunii», *Estetica* lui Croce, cercetările lui Mauthner și Husserl trezeau și printre filozofi interesul, stins de mai bine de un secol, pentru problemele limbajului, înțeles nu în felul trunchiat al lingvisticii oficiale, ca simplu joc fono-acustic și formal, ci în plenitudinea experienței sale semantice realizată prin semne. Pe linia care reia vechile reflecții ale lui Locke, Vico și Leibniz a evoluat mai ales

Cassirer, plecînd de pe poziții kantiene, pînă la elaborarea unei viziuni complexe a funcției pe care o are patrimoniul lingvistic în constituirea lumii obiectelor: publicarea lucrării sale fundamentale în cea mai importantă revistă europeană de psihologie atestă sudura petrecută între rezultatele cercetărilor psihologice și noile direcții ale filozofiei limbajului (Cassirer, 1933).

Și, în sfîrșit, calea indicată fără succes de Bréal și Madvig, pe care o încercase Saussure, neascultat și greșit înțeles, era reluată de lingviști. Ogden și Richards, deși cu intenții polemice (sau pentru a arăta la fel cu neopozitiviștii, că se atribuie un primat științific termenilor și propozițiilor privind datele senzoriale), recunoșteau deja că bagajul verbal este condiția esențială a dobîndirii ideilor abstracte (Ogden-Richards, 1923, p. 40—7), punct de vedere pe care, fără nici o intenție polemică, lingvistica teoretică nu a ezitat apoi să-l confirme (Pagliaro, 1952, p. 26 ș.u.). Cercetările semantice concrete și amănunțite ale lui Trier și Weisgerber îmbrăcau într-o haină mai ușor accesibilă mentalității dominante în lingvistica oficială, aceeași temă (Trier, 1934; Weisgerber, 1949). Același Weisgerber (1949, p. 13), apoi Pagliaro (1950, *passim*, 1952, p. 238 ș.u.), Hjelmslev (1953, p. 31 ș.u.), Martinet (1960, p. 14—5), Mounin (1963, p. 24 ș.u.) au tras consecințele ce decurgeau din noile direcții ale cercetării, formulînd imaginea limbii nu ca oglindă pasivă, ci ca o forță acționînd activ în constituirea și transmiterea experienței omului. Cercetările din *Philosophische Untersuchungen* ajung să elaboreze în mod independent aceeași perspectivă.

Punctul de plecare este aparent întîmplător, ca totdeauna în *Untersuchungen*, care nu au forma unei tratări sistematice (și prin aceasta sînt în opoziție evidentă cu *Tractatus*-ul). După ce ilustrează în mod variat unele « jocuri lingvistice » *(Sprachspiele)*, unele modele posibile de comportament lingvistic, Wittgenstein imaginează o obiecție: « 65. Iată acum marea problemă ce se ascunde în spatele tuturor acestor considerații. — Într-adevăr, cineva ar putea să-mi obiecteze: 'Îți simplifici sarcina! Tu vorbești despre toate aceste jocuri lingvistice posibile, dar încă nu ai spus niciodată ce anume este în esență un *Sprachspiel* și deci, ce anume este limba...' ».

Răspunsul lui Wittgenstein la această obiecție descumpănește la prima vedere: « Este adevărat: în loc să ofer ceva comun pentru tot ceea ce se numește limbă, spun

că aceste fenomene nu au un singur lucru comun tuturor, care să ne poată permite să folosim același cuvînt pentru toate. Dar mai spun și că ele sînt *înrudite* în multe moduri diferite. Și această înrudire, sau aceste înrudiri justifică numele de 'limbă' dat tuturor».

Paragrafele următoare, în număr de nouă, nu numai că lămuresc acest răspuns, dar sînt și manifestarea eficientă a unei noi concepții a raportului dintre om și realitate și a rolului limbii în cadrul acestui raport. Din ce motive considerăm anumite activități drept «jocuri»? Am fi tentați să răspundem, cu seriozitatea filozofiei tradiționale, că asemenea activități au o «esență» comună. Dar care este această esență, rămîne neclar prin proba faptelor. Nu reușim să găsim nici măcar o singură caracteristică comună pentru ceea ce numim joc, cum demonstrează Wittgenstein cu ușurință, dezvăluind o competență excepțională în această materie. Se găsesc în schimb afinități, analogii, simetrii care leagă aceste activități sau grupuri de activități între ele. Același lucru este valabil pentru ceea ce numim «număr», extinzînd mereu clasa claselor astfel denumite, pe baza analogiilor dintre un nou tip de entități și unul din tipurile deja cunoscute. Același lucru este valabil pentru «verde» și pentru ceea ce numim «frunză». «67. Extindem conceptele noastre în modul în care legăm o fibră de alta torcînd un fir. Și tăria firului nu depinde de faptul că una și aceeași fibră îl parcurge în toată lungimea sa, ci de faptul că se împletește o fibră cu alta». Și ceea ce pune în evidență și dă naștere legăturilor bazate pe asemănare este utilizarea pe care o dăm unui cuvînt, extinzîndu-i întrebuințarea în explorarea legăturilor care unesc lucrurile fibră cu fibră. Deși o asemenea concluzie nu este explicită în acest grup de paragrafe, ea circulă ca un fir conducător prin toate *Philosophische Untersuchungen:* abia mult mai departe apare și se dezvăluie deschis: «371. *Esența* este exprimată de gramatică»; «373. Ce tip de obiect este un anume lucru, ne-o spune gramatica (Teologia ca gramatică)»; «381. Cum știu că această culoare este roșu? Un răspuns ar putea fi: 'Pentru că știu să vorbesc italienește'»; «384. Tu ai învățat cu «limba» ta *conceptul* de 'durere'».

Totuși, nu trebuie să se creadă că neonominalismul schițat aici de Wittgenstein comportă o atitudine antiștiințifică, o adeziune necondiționată la ceea ce sugerează limba,

așa cum a susținut, de pildă, Gellner (1961), deși mai mult împotriva discipolilor lui Wittgenstein decît a lui Wittgenstein însuși. În realitate, în primul grup de paragrafe sus-amintite, Wittgenstein este preocupat să ia poziție împotriva posibilității acestei interpretări.

68. « Bine: în acest fel ți se explică conceptul de număr ca suma logică a fiecăruia dintre conceptele înrudite între ele: număr cardinal, număr rațional, număr real etc. și în același mod se explică conceptul de joc ca sumă logică a conceptelor parțiale corespunzătoare. » — Dar nu este neapărat așa. În realitate, eu pot da conceptului „număr" limite riguroase, adică pot folosi cuvîntul *număr* pentru a desemna un concept riguros delimitat, dar pot să-l folosesc și astfel încît extensiunea conceptului *să nu fie* circumscrisă de o limită. Tocmai astfel folosim cuvîntul *joc*. În fond, cum este delimitat conceptul de joc? Ce anume mai este încă joc, ce anume nu mai este? Îi poți indica oare limitele? Nu. Dar poți oricum să schițezi una, pentru că pînă acum n-a fost trasată nici o limită. (Dar aceasta nu te-a pus niciodată în încurcătură în folosirea cuvîntului *joc*.) « Dar atunci aplicarea acestui cuvînt nu este reglementată! « Jocul » cu care ne jucăm nu are reguli! » — Într-adevăr, acest joc nu este totdeauna îngrădit de reguli; dar nici în tenis nu există reguli care să indice pînă la ce înălțime este posibil să arunci mingea, și cu ce forță: și totuși tenisul este un joc care-și are și el regulile sale.

Pentru Wittgenstein știința și metodele pot interveni, introducînd reguli noi în folosirea unui cuvînt: acesta, cum s-a observat, « poate fi folosit într-un fel care nu este cel al contextului său originar, dacă este într-adevăr 'o nouă folosire', adică dacă sînt oferite sau pot fi identificate noile reguli care să fundamenteze această nouă folosire » (Parisi, 1962, p. 319).

Din aceste considerații ia naștere o primă consecință care interesează direct semantica în sens strict tehnic, sau mai precis metoda analizelor semantice și, desigur, chiar și sintactice. Nu este corect să se descrie sensul unei forme pornindu-se de la lucrul sau de la conceptul care se consideră că este denumit de ea, deoarece însăși folosirea formei este o componentă a constituirii lucrului sau conceptului ca unitate. Așadar, analiza semantică sau sintactică nu poate să nu pornească în primul rînd de la analiza folosirii cuvîntului. Wittgenstein însuși a tras această concluzie: « 43. În foarte multe cazuri, chiar dacă nu pentru toate, în care folosim cuvîntul *semnificație*, acesta poate fi definit astfel: semnificația unui cuvînt este dată de folosirea sa în limbă ».

Definiția directă, evidentă, a unei forme nu mai este, prin urmare, regula (ca în concepția curentă a semanticii),

ci este un caz-limită al descrierilor posibile ale sensului: «43. Și *semnificația* unui cuvînt este explicată uneori, indicîndu-se purtătorul». Dealtfel, faptul că Wittgenstein admite, chiar și ca un caz-limită, posibilitatea unor definiții demonstrative, dovedește în mod evident că definiția sensului ca folosire *(Gebrauch, use)* nu comportă adeziunea la o viziune formalistă, de tip Harris, a analizei lingvistice. Desigur, analizele semantice care pornesc de la lucruri, sau analizele sintactice care atribuie unei forme gramaticale diferite funcții neglijînd latura formală, nu mai sînt la modă. Totuși, analiza pur formală nu este, ea singură, exhaustivă din punctul de vedere conturat de Wittgenstein. Posibilitatea-limită a unor definiții demonstrative slujește să confirme că limbajul nu este, în concepția sa, un simplu joc fono-acustic reglementat de anumite norme complicate, ci constă din producerea de fraze și din folosirea de forme, corelîndu-le după anumite reguli cu date și comportamente extralingvistice. Limba este, deci, descrisă în conformitate cu aceasta: *prius*-ul este analiza formală, dar înțeleasă ca bază indispensabilă pentru analiza valorii semantice a formelor (Spang-Hanssen, 1949, p. 390; Whatmough, 1956, p. 73; De Mauro, 1960, p. 1—2).

Cînd Wittgenstein susține că ceea ce se numește sens coincide cu folosirea cuvîntului, el nu vrea să reducă, prin urmare, analiza semantico-sintactică la un ansamblu de simple descrieri ale formelor și ale caracteristicilor distribuției lor în fraze. El înțelege să transforme semantica, dintr-o știință a sensului sau a sensurilor (care este concepția curentă, reflectată în definițiile tradiționale ale numelui acestei discipline în diferitele limbi și, în germană, chiar în denumirea însăși de *Bedeutungslehre*, «știință a sensului»: Read, 1948), într-o știință a semnificării. El urmărește deci să respingă concepția tradițională a formelor lingvistice și a sensurilor lor, considerate clase de entități corelate între ele prin esența lor intrinsecă, prin identitatea spiritului uman, sau prin faptul că aparțin unui sistem rigid: respinge, prin urmare, concepțiile tradiționale ale căror defecte le-am arătat de mai multe ori, și afirmă, dimpotrivă, că formele lingvistice au un sens pentru că sînt folosite de om, și numai prin această întrebuințare li se garantează legătura cu un sens determinat.

În acest punct, gîndirea lui Wittgenstein este deosebit de aproape de ultimele idei ale lui Saussure și Croce. Ideea

comună este că sensul depinde de semnificare și nu invers, și în general limba depinde de limbaj. Obiectele de studiu ale lingvisticii și ale semanticii nu sînt «fapte lingvistice», «forme lingvistice», «sensuri», ci sînt comportamentul lingvistic, semnificarea. Chiar această idee apare astăzi în mod independent în medii culturale diverse. Ea este exprimată cu aceeași tărie de un filozof de formație idealistă (Calogero, 1947, p. 124—5, 181, 194—5), de un lingvist care se ocupă de problemele predării (Siertsema, 1961), de un lingvist comparatist (Pisani, 1959, p. 1—28). La toți, și cu aceeași tărie, este prezentă ideea că «simbolul... fonic trăiește din viața vorbitorilor» (Pagliaro, 1952, p. 61) și nu-și repetă valoarea sau sensul decît prin folosire: idee pe care am văzut-o exprimată prin cuvinte asemănătoare de Saussure și care revine *ad litteram* la Wittgenstein: «432. Orice semn *în sine însuși* pare mort. *Ce anume* îi dă viață? — El trăiește prin întrebuințare».

Wittgenstein nu se rezumă însă la susținerea tezei conform căreia sensul este o funcție a folosirii unui cuvînt. Am văzut cum această teză admite o variantă individualistă, în care folosirea este concepută ca folosire individuală, folosire a unei singure persoane, singurul arbitru în alegerea unei forme într-un mod sau altul. Or, este limpede că și folosirea despre care vorbește Wittgenstein are ca subiect persoane concrete: totuși, aprofundînd analiza, el elaborează o concepție care pune la adăpost teza sa despre alunecarea spre o concepție individualistă. Comportamentul semantic al individului este prezentat și conceput de Wittgenstein ca un comportament ordonat și reglementat de necesitatea sa internă. Limitele pe care și le pune sie însuși pentru a se realiza în comportamentul său semantic sînt două: ceea ce Wittgenstein numește «training», ucenicia în ambianța uzanțelor unei societăți determinate, și coordonarea sistematică, absolut necesară, cu alte comportamente lingvistice.

Primele paragrafe din *Untersuchungen* sînt dedicate tocmai celei dintîi dintre aceste două limite. Cu o tehnică aristotelică, Wittgenstein alege pentru analiza sa terenul cel mai favorabil tezei pe care își propune s-o combată. Să ne închipuim o limbă mult mai primitivă decît ale noastre, ale cărei cuvinte sînt asociate strict, într-un mod univoc, cu categorii determinate de obiecte. Și într-un asemenea caz, caz ipotetic deoarece nici una dintre limbile noastre nu este o nomenclatură fără educația și instruirea în cadrul unei societăți

determinate, și fără organizarea indivizilor într-o societate, este imposibil să se folosească cu succes cuvintele în scopuri semantice. Într-adevăr, în afara unei instruiri determinate și a organizării sociale, chiar și cuvintele cu o valoare foarte simplă devin în mod inevitabil echivoce și lipsite de orice referință. Și în acest caz, în care predarea demonstrativă a valorii cuvintelor este posibilă, predarea aceasta nu este singură suficientă pentru a garanta utilizarea efectivă a cuvîntului: dacă vorbitorul A spune vorbitorului B «Piatră!» cuvîntul poate evoca, într-un mod univoc și grație instruirii directe, imaginea unei pietre în mintea lui B, dar reacțiile lui B pot fi multiple și, prin urmare, în fond, nu este univocă valoarea semnului emis de A. Reducerea limitei de echivoc este legată de plasarea lui A și B într-o serie determinată de raporturi în care au fost educați. Numai în acest caz devine cu adevărat posibilă experiența semantică, care altfel, chiar și cu un inventar de semne atît de elementare și aparent univoce, ar fi imposibilă.

Printr-o analiză strînsă a diferitelor modele lingvistice elementare, Wittgenstein ajunge, deci, la concluzia la care au ajuns pe altă cale diverși cercetători contemporani. Sensul și valoarea lingvstică se unesc cu etnografia societății în cadrul căreia este folosit semnul. Cum s-a spus, cea mai banală locuțiune ca «șireturile pantofilor» nu poate fi tradusă imediat într-o limbă vorbită de o populație care ignoră complet ce anume sînt pantofii. Valoarea pe care o are ea pentru noi se descompune în primul rînd într-un factor de ordin etnografic, sociologic, pur cultural și, în orice caz, extralingvistic (Nida, 1945; Greenberg, 1948; Hattori, 1952, p. 210; Pagliaro, 1957, p. 336 ș.u.; Mounin, 1963, p. 227—41). Această legătură cu «tot restul mecanismului» unei societăți determinate permite fiecărui semn să funcționeze: ne exprimăm prin el grație acestei legături, așa cum putem spune că prin coborîrea unei pedale frînăm, dar numai «fiind dat restul mecanismului». Prima limită a arbitrariilor individualiste ale comportamentului lingvistic este tocmai necesitatea acestei legături. Sensul este o funcție a folosirii, dar a unei folosiri reglementate și coordonate social. Tocmai în legătură cu aceasta, Wittgenstein scrie: «19. Ne putem ușor imagina o limbă constînd numai din ordine și buletine în timpul unei bătălii. Sau o limbă constînd numai din fraze interogative și expresii pentru a răspunde

da sau nu. Și multe altele. Dar în orice caz, a-ți reprezenta o limbă, înseamnă a-ți reprezenta o formă de viață ».

A doua limită remarcată de Wittgenstein este cea a caracterului sistematic necesar al vorbirii. Pentru un lingvist de formație istorică, structuralist, obișnuit să accepte oarecum dogmatic noțiunea de sistem lingvistic, există oricînd posibilitatea psihologică, dar mai ales teoretică, de a se îndoi de valabilitatea acestei noțiuni. Este oare adevărat că nu există numai comportări lingvistice, acte de *vorbire (parole)*, ci există și sistem lingvistic, *limbă (langue)?* Nu cumva tocmai noțiunea de sistem a influențat negativ asupra gîndirii lui Saussure, împingîndu-l spre concluzii absurde? Și descrierea faptelor lingvistice, fără a se face apel la sistem, nu este oare un program dezvoltat pe terenuri culturale foarte diferite? Se obișnuiește să se eticheteze acest program drept « idealist »: totuși, el apare nu numai la tînărul Croce sau Calogero, ci și la un lingvist comparatist ca Pisani (1959, p. 11 ș.u.) și, într-un mediu cultural total diferit, în semiotica lui Morris (1964). Acesta, cum s-a spus, consideră semnul lingvistic sub trei aspecte, sub trei dimensiuni: pragmatică (relație între semn și vorbitor), semantică (relație între semn și lucru), sintactică (relație între semn și semne anterioare sau posterioare în frază). Este evidentă și aici absența unei dimensiuni « sistematice », privind relațiile dintre semn și celelalte semne ale aceleiași limbi.

Wittgenstein este deosebit de util ca antidot împotriva acestor dubii. El moștenește, în fapt, noțiunea de « sistem » de la o întreagă tradiție de studii, adoptînd-o și cel mult justificînd-o, dar o reconstruiește, am spune, pornind de la cercetarea comportamentului lingvistic al indivizilor. În același timp, cum vom vedea, o definește în termeni care să-i permită să evite pericolul solipsist implicit definiției saussuriene de « système serré »:

20. Dar dacă cineva spune 'Adu-mi o piatră', s-ar părea că el poate concepe această expresie ca *un* cuvînt lung, corespunzînd efectiv doar cuvîntului 'Piatră!' — Dar atunci este posibil să se înțeleagă această expresie ba ca *un* singur cuvînt, ba ca *patru* cuvinte? Și, în orice caz, în ce fel este înțeleasă de obicei? — Eu cred că am fi înclinați să spunem: înțelegem fraza ca fiind compusă din *patru* cuvinte, dacă o folosim în opoziție *(Gegensatz, contrast, contrairement à)* cu alte fraze ca: « Dă-mi o piatră », « Du-i o piatră », « Adu-mi niște pietre » etc.; deci în opoziție cu fraze ce conțin cuvintele expresiei noastre în altă combinație. — Dar în ce constă faptul că utilizăm o frază în opoziție cu alte fraze? Oare avem la îndemînă frazele celelalte? *Toate*? Și *în timp ce* se spune o frază, sau

înainte, sau după? — Nu! Chiar dacă o asemenea explicație ar exercita o oarecare atracție asupra noastră, ajunge să ne gîndim o clipă la ceea ce se întîmplă cu adevărat, pentru a înțelege că o apucăm pe o cale greșită. Noi pronunțăm și utilizăm fraza imperativă în opoziție cu alte fraze, pentru că *limba noastră* are posibilitatea celorlalte fraze. Cine nu ne cunoaște limba, de pildă un străin care a auzit deseori pe cineva poruncind 'Adu-mi o piatră!', poate crede că toată această serie de sunete formează un singur cuvînt și corespunde aproximativ cuvîntului care în limba sa înseamnă 'piatră de construcție'.

Folosirea unei fraze se leagă, astfel, de ansamblul posibilităților de folosire a altor fraze. Însăși posibilitatea de a fi identificată în elementele sale constitutive și deci înțeleasă, se bazează pe posibilitatea de conexiune cu alte fraze care alternează cu ea schimbînd măcar un element. Din nou, reprezentarea lui Wittgenstein este în acord cu lingvistica contemporană. Să ne gîndim, pentru a da un singur exemplu, la punctul de plecare al lucrării generale a lui Hockett (1958, p. 15):

Închipuiți-vă că-l întrebați pe negustor prețul ouălor, și că el răspunde spunind *treizeci de lire unul*. Cum faceți să înțelegeți că a spus tocmai asta, mai degrabă decît *cincizeci de lire unul*, sau *nu avem ouă azi*, sau ceva asemănător? Diferitele lucruri pe care cineva le poate spune într-o situație dată și într-o limbă dată, trebuie să *sune altfel*. Voi puteți distinge o expresie de o alta auzind-o, la fel cum recunoașteți chipurile prietenilor voștri, observîndu-le aspectul diferit.

Și mai perfectă este concordanța cu cercetările care descriu fazele succesive de învățare a limbii materne. Punctul de plecare este constituit de învățarea frazelor repetate ca semne globale și corelate cu o anumită situație simțită și ea ca globală (sau măcar nediferențiată în raport cu elementele care, pentru adult, constituie fraza); a doua etapă este descoperirea, prin exercițiu, a frazelor alternante: de la faza imitației și repetării de fraze globale auzite de la adulți, se trece la identificarea elementelor componente ale acestor fraze, concomitent cu dobîndirea funcției lor semantice specifice (Guillaume, 1927; Carroll, 1939; Titone, 1964, p. 180).

Putem formula într-un mod mai precis aceste puncte de vedere spunînd că diferențierea elementelor diverse ce se pot substitui unul altuia în același punct al frazei, sau diferențierea seriilor paradigmatice diverse, adică, la urma urmelor, sistemul, se bazează pe necesitatea de a distinge în modul cel mai economic, cel mai mare număr de structuri (secvențe de cuvinte) diverse în relație cu situații diverse

ce trebuie identificate lingvistic. Teoretic vorbind, structuri diferite între ele, la fel de numeroase ca și nenumăratele situații ce pot fi identificate, ar putea fi construite cu asemenea unități încît fiecare să fie folosită o singură dată, sau numai în fraza în care apare. În acest fel, orice structură sau frază ar fi cu totul diferită, sau diferită în toate elementele sale constitutive, de orice altă structură. Am avea astfel, desigur, maxima individualitate a fiecărei structuri sau fraze în raport cu oricare alta și maximum de expresivitate stilistică a oricărui act lingvistic individual, sau maximum de aderență a fiecărei structuri la respectiva situație. Nu și-ar avea locul, într-o asemenea vorbire, sistemul, căci prin definiție, n-ar exista forme ce ar putea să alterneze în același punct al structurii, ci ar exista doar suma diferitelor structuri și fraze irepetabile. Acest model teoretic de actualizare a limbajului fără limbă, pe care-l putem numi « crocean » (el este conform primei concepții croceene despre limbaj), ar prezenta, însă, neajunsul de a nu fixa pentru sine și pentru ceilalți situațiile cu care sînt corelate frazele, deoarece comportamentele lingvistice ale indivizilor ar fi cu totul izolate; mai mult, el ar fi cu totul neeconomic pentru memorie: regula unui asemenea limbaj care produce semne perfect identificabile, fiind cea de a evita repetarea semnelor folosite, toate structurile și frazele infinite realizate în el ar trebui păstrate în memorie pentru a evita « erori ». Imposibilitatea folosirii unui limbaj de acest fel în scopurile comunicării și aspectul neeconomic al acestuia, permit să se aprecieze cît de relevante sînt, în crearea comportamentului nostru lingvistic, exigența integrării în comportamente și exigența minimului efort. Totuși, dacă asemenea forțe raționalizatoare ar acționa fără piedici, s-ar ivi iarăși posibilitatea unui model lingvistic inutilizabil în scopul comunicării. În ce condiții se poate realiza integrarea maximă a vorbitorilor? Evident, dacă toate idiolectele sau limbile individuale, dacă patrimoniul lingvistic al fiecăruia coincide punct cu punct cu patrimoniul lingvistic al altuia. Și în ce condiții se poate realiza efortul minim de memorie și de exercițiu al unei limbi? Dacă limba este făcută dintr-un singur cuvînt și dacă frazele sînt făcute și ele dintr-un singur cuvînt. Se desenează astfel un model de limbă « de tip Eugen Ionesco »: toți cunosc, posedă, ascultă și folosesc totdeauna un singur și același cuvînt, în orice situație. Creșterea exigenței integrării și exigenței minimului efort duce deci la o limbă și

la un comportament lingvistic care nu mai este în măsură să identifice prin semne diferite, situații diferite; ca și în limba lui Croce, în limba lui Ionesco este imposibilă realizarea experienței semantice.

Cine are răbdarea să prezinte amănunțit cele două posibilități-limită opuse, își dă seama despre comportamentul nostru lingvistic că se reglează după un compromis între exigențele opuse ale individualizării expresive maxime și ale aderenței la pluralitatea nedefinită de situații, și între integrarea maximă a vorbitorilor și economie. « Economia » lingvistică despre care, dezvoltînd ideile mai vechi ale lui Zipf (1949, p. 56—133), a vorbit Martinet, apare tocmai din acest compromis: chiar este acest compromis (Martinet, 1955, p. 94 ș.u.; 1960, p. 182 ș.u.). Este vorba despre o noțiune prețioasă pentru a interpreta configurația și dezvoltarea istorică a tuturor tipurilor de unități și de nivele ale unei limbi: de noțiunea de economie beneficiază fonologia și morfologia, studiul sintagmelor și distribuției unităților fonematice și morfematice și studiul frecvențelor cu care apar aceste unități. Dar beneficiază, mai ales, studiul, pentru a folosi cuvintele lui Vîgotski, « celeilalte fețe a lunii », studiul aspectelor semantice ale vorbirii. Noțiunea de economie lingvistică este cea care ne permite să înțelegem prima și cea mai serioasă « dificultate » întîlnită de cei ce s-au ocupat cu traducerea automată: polisemia frazelor. Noi avem tendința de a produce de fiecare dată fraze diferite de altele, dar în anumite limite: pentru a reduce numărul frazelor diferite, folosim adesea o frază fonologic identică pentru a identifica situații profund diferite, deci cu sens diferit, exploatînd, în scopul formulării și înțelegerii sale posibile, relațiile care se stabilesc între frază și situația însăși. De pildă, fraza « facem cu adevărat deschiderea spre stînga? » poate fi folosită de un deputat demo-cristian care-l întreabă cu îngrijorare pe șeful grupului său parlamentar și poate fi folosită de maistrul care-l întreabă pe arhitect pentru a ști ce măsuri să ia. Într-o limbă deosebită de italiană, într-o limbă a unei populații încă nomade care nu folosește construcții stabile, sau pur și simplu într-o limbă a unei populații care să nu conceapă un acord politic ca admiterea altor persoane în bastionul puterii, cele două fraze se traduc în moduri diferite. Totuși, plurivalența lor semantică este astfel selectată, ca să spunem așa, încît să reiasă un sens univoc (șeful grupului nu va crede niciodată că de-

putatul îl întreabă dacă partidul vrea să izbească și să dărîme peretele stîng al aulei din Montecitorio, iar arhitectul nu va crede că maistrul îi sugerează prudent necesitatea de a se pune de acord cu secția comunistă cea mai apropiată, pentru a impulsiona lucrările șantierului): acest proces selectiv, realizabil grație legăturii stabilite între frază și «cadrul» obiectiv în care este plasată ea, este un rezultat al economiei lingvistice.

Considerații analoage sînt valabile și pentru cuvînt. Noi nu avem un singur cuvînt, dar nici miliarde de cuvinte diferite: dicționarele limbilor noastre nu conțin mai mult de jumătate de milion de cuvinte diferite (cînd sînt bine făcute); dar o persoană foarte cultă reușește să recunoască efectiv nu mai mult de douăzeci și cinci sau treizeci de mii de cuvinte diferite; practic, vorbim cu aproximativ trei mii de cuvinte în cursul discuțiilor noastre zilnice. Foarte puține, dată fiind seria infinită de situații ce trebuie identificate lingvistic. Un ajutor ne este oferit de polisemia fiecărui cuvînt. De pildă, cuvîntul *alto* [*înalt*] este unul singur, dar are sensuri distincte: el poate sluji pentru a califica distanța unui punct deasupra nivelului mării și distanța de la nivelul mării pînă în fundul ei *. În alte limbi (ca în germană sau în greaca veche) se poate întîmpla să fim nevoiți să recurgem la două cuvinte diferite pentru a exprima același sens. Cuvîntul *înalt*, cu polisemia sa, ne ajută să spunem lucruri deosebite, exploatînd o singură unitate lexicală. Deci, polisemia, care a fost considerată totdeauna un aspect irațional al limbii, ni se înfățișează ca rod al unei raționalizări, al unei tendințe de economie.

Avantajele noțiunii de economie lingvistică sînt așa de multe, încît astăzi sîntem expuși riscului de a o absolutiza, de a ne închipui că economia ar fi o forță acționînd în mod obiectiv în constituirea și în transformarea limbilor. De aceea este important de subliniat că economia nu este o cauză care acționează, ci un efect, o rezultantă a modului nostru de a ne comporta pentru a semnifica, mereu în căutarea echilibrului între maxima și minima diferențiere.

Această concepție despre o comunicare și un sistem oarecum precare, instabile, aproximative, evocă o realitate

---

* N.T. În limba română cuvîntul *rece* ... pentru a arăta temperatura scăzută a unui obiect față de altul și atitudinea distantă a cuiva față de altă persoană.

desigur mai puțin riguroasă și perfectă decît concepțiile tradiționale: limba monoverbală cu integrarea perfectă a tuturor vorbitorilor, limba cu fraze infinite, absolut diferite, identificînd perfect orice conținut expresiv, vechea limbă socotită nomenclatură a unui sistem predeterminat și etern de lucruri și categorii, limba ca sistem « închis » [serré], perfect coerent, sînt modele mult mai sugestive decît acest conglomerat trudnic de forme, rod al întîlnirii indivizilor într-o comunitate. Și totuși, acesta este singurul model care nu ne împiedică să înțelegem cum se comunică. Și este singurul care permite să se treacă la construirea semanticii, grație definiției sensului ca folosire, definiție pe care ne axăm.

3. *SENSUL CA ÎNTREBUINȚARE: HIPOSEMUL*

Avantajul major al definiției sensului ca întrebuințare, propusă de Wittgenstein, este că ne împacă cu realitatea lucrurilor, cu marea complexitate a valorii semantice a unei forme, complexitate asupra căreia a atras atenția și Saussure. Așa cum subliniază clar Wittgenstein (în legătură cu definirea sensului ca « lucru »), un neajuns evident al altor definiții ale sensului este simplismul lor, care-i constrînge adesea pe adepții lor la false complicații, dovezi ale recunoașterii, pe ocolite și în mod neclar, a complexității sensului. Cînd definim sensul ca lucru, ca element dat, extern și perceptibil, rămîn în afara definiției două mari laturi ale sensului: nu reușim să precizăm ce lucru este indicat de cuvinte ca *timp*, *ieri*, *azi*, *spațiu*, *acolo*, *acesta*, pe scurt, de toate cuvintele care nu admit o definire directă (teza lui Ogden și Richards prin care acestea ar fi cuvinte « mentaliste », « introspective » este falsă, cum o arată exemplele date aici și, în parte, alese deja de Wittgenstein); nu reușim că precizăm ce este acel ceva intuit într-un cuvînt, nerezolvat încă prin simpla referire la lucruri. Să presupunem că am putut defini drept lucru un cuvînt ca *război* sau *pace*: dar nu putem uita « rezonanța » pe care cuvinte de acest fel o au pentru vorbitorii unei limbi date, rezonanță care, în cazul acesta și în altele, merge dincolo de orice corespondență cu un lucru. Necesitatea de a da o recunoaștere oarecare acestui nimb care însoțește unele cuvinte, l-a făcut tocmai pe antimentalistul Bloomfield, care urmărea să limi-

teze orice referire la date ce nu țin de comportamentul exterior vizibil (Mounin, 1963, p. 27—31), să reintroducă noțiunea de «conotație», ca ansamblu de factori emotivi și subiectivi insesizabili care însoțesc «denotația», referire cu adevărat semantică la un «lucru», a cuvîntului (Bloomfield, 1933, p. 151—5). S-a spus adesea că datorăm noțiunea de «conotație» logicianului englez Stuart Mill (Mounin, 1963, p. 144). Ea este prezentă totuși cel puțin în *Grammaire générale et raisonnée* de la Port-Royal (*ed. cit.*, cap. II, p. 272) în care se poate citi că un substantiv «în afară de sensul său distinct, ... mai are și unul confuz, pe care-l putem numi conotația unui lucru, căruia îi corespunde ceea ce este marcat prin sensul precis» *. Noțiunea, deci, se leagă de un complex de idei clar «mentalist» și introspectiv, ca cel al domnilor de la Port-Royal. Dar recurgerea la el este o necesitate dacă vrem să punem la punct definiția sensului ca lucru, neîndepărtînd-o prea mult de realitatea lingvistică ce trebuie definită.

Pe de altă parte, la fel de simpliste sînt definițiile introspective ca cele care văd în sens o «imagine interioară», o «engramă» sau o «depunere în memorie». În afară de obiecțiile care s-au adunat fie din partea idealiștilor, fie din partea comportamentiștilor și analiștilor englezi, împotriva distincției între «extern» și «intern» presupusă de aceste definiții, mai există o dublă indicație tehnică ce le face inacceptabile: nici ele nu explică care este depozitul de memorie legat de cuvinte ca *acolo, tu, acesta, este*; și cum este posibil să se folosească corect și deplin cuvinte referitoare la lucruri pentru care nu avem o experiență directă, ci pe care le cunoaștem numai verbal, prin vorbirea altora.

Definiția sensului ca folosire recuperează în schimb toată complexitatea obiectivă a fenomenului ce trebuie definit. Cum am văzut, ea precizează în primul rînd că, în sine, cuvîntul este inert. Ne permite, în al doilea rînd, să înțelegem și să reliefăm așa cum trebuie un fapt important, și anume: cuvîntul funcționează și are un sens de obicei în combinație cu alte cuvinte; tocmai din cauza acestei trăsături, propunea M. Lucidi (1950), să se atribuie termenul de 'semn' frazei (inclusiv frazelor care sînt combinațiile unui singur cuvînt:

---

* «outre sa signification distincte,... en a encore une confuse, qu'on peut appeler connotation d'une chose à laquelle convient ce qui est marqué par la signification distincte».

adică expresiile olofrastice de tipul «Foc!», «Ajutor!») și să se adopte pentru cuvînt un termen care să scoată în evidență natura de entitate posedînd o valență semantică, numai prin introducerea într-o frază, sau care să-i sublinieze natura de «sub-semn» sau, cum a propus el să fie denumit, de *hiposem*. În al treilea rînd, deoarece folosirea unei fraze se realizează în cadrul unei ordonări a alternativelor frazei însăși, definiția sensului ca folosire implică precizarea sa, pentru vorbitor ca și pentru cercetătorul din domeniul semanticii, numai corelînd fiecare cuvînt izolat cu celelalte cu care poate alterna, așa cum a afirmat întotdeauna Saussure. Cu ajutorul frazei și al sistemului căruia îi aparține, hiposemul participă la realizarea referirii la sectoare de experiență pe care el le identifică în combinație cu comportamente care, în cadrul unei comunități date, califică și determină sectorul însuși.

Acesta din urmă este punctul cel mai delicat al analizei lui Wittgenstein, dar și cel în care el învinge dificultatea materiei și deschide porțile cercetării sistematice a lumii sensurilor. Referirea hiposemului la un sector al experienței umane (atenție, nu la un lucru) nu este percepută decît în combinație cu toate operațiile și comportamentele care identifică acel sector în cadrul unei comunități umane. Ne imaginăm uneori că putem învăța pe cineva sensul cuvîntului *carte* arătînd obiectul astfel desemnat și pronunțîndu-i numele. Dar acesta este abia un prim pas, și nu neapărat necesar. Oricum, insuficient: dacă s-ar rămîne la simpla învățare a numelui hiposemului, nimic nu l-ar putea împiedica pe cel căruia îi explicăm, să atribuie hiposemului *carte* astfel învățat, sensul de «hîrtie», sau «paralelipiped de hîrtie», sau «obiect care se ține în mînă și se privește». Sensul hiposemului *carte* izvorăște din întîlnirea seriei de întrebuințări ale formei în frază cu seria de întrebuințări ale cărții în cadrul unei comunități.

La acest nivel de aprofundare a noțiunii de semnificație ca întrebuințare recuperăm, eliberată de orice bigoterie comportamentistă, esența afirmației lui Bloomfield, după care sensul unui enunț lingvistic este «situația în care locutorul emite enunțul, ca și comportamentul de răspuns pe care acest enunț îl solicită de la ascultător» (Bloomfield, 1933, p. 139). Înțelegem de asemenea și subscriem la considerațiile lui L. Hjelmslev:

Nu prin descrierea pur fizică a lucrurilor semnificate se ajunge la caracterizarea utilă a întrebuințării semantice adoptate într-o comunitate a aprecierilor colective, a opiniei sociale. Descrierea substanței [conținutului] trebuie să constea deci, în primul rînd, dintr-o raportare a limbii la alte instituții sociale, și să constituie punctul de contact dintre lingvistică și celelalte ramuri ale antropologiei sociale. În acest fel, același „lucru" fizic poate primi descrieri semantice mult diferite după civilitația și după cultura considerată. Aceasta nu este valabil doar pentru termenii implicînd imediat o apreciere, ca *bun* sau *rău*, și nici numai pentru lucrurile create artificial de civilizație, ca *scaun* sau *casă* sau *rege*, ci și pentru elementele din natură. Nu numai *cal*, *cîine*, *munte* etc. vor fi definite diferit într-o societate care cunoaște (și *recunoaște*) respectivele fenomene ca indigene și într-o societate pentru care sînt fenomene străine: ceea ce, cum se știe, nu înseamnă că limba nu are un nume pentru a le desemna, așa cum rusa are cuvîntul *slon* pentru elefant. Dar elefantul este cu totul altceva pentru un african sau pentru un hindus care îl folosește și îl crește, decît pentru societatea europeană și americană, pentru care elefantul există doar ca o curiozitate la grădina zoologică, la circ sau în manualele de zoologie. „Ciinele" va fi descris semantic altfel la eschimoși, unde este prin excelență un animal de tracțiune, la parți, unde este un animal sacru, în societățile indiene, unde este disprețuit ca un paria și în civilizațiile occidentale în care este mai ales animalul domestic dresat pentru vînătoare sau pentru pază (Hjelmslev, 1954, p. 175—6).

Hjelmslev adoptă aici o poziție similară celei a lui B. L. Whorf. Îi putem critica, pe Whorf și pe ceilalți cercetători apropiați lui, cum pe bună dreptate face Mounin (1963, p. 216 ș.u.) pentru « impetuozitatea psiholingvistică », pentru defectele în aplicarea unui program de cercetare. Dar ideea fundamentală este exactă:

Limba produce o organizare a experienței. Noi sîntem înclinați să considerăm limba o simplă tehnică a expresiei, uitînd că o limbă este în primul rînd o clasificare și o ordonare a fluxului experienței senzoriale, care se încheie printr-o sistematizare specială a lumii.

Ne aflăm în fața unui nou principiu al relativității, după care cei ce observă lumea deduc aceeași imagine din același obiect sau fenomen fizic, numai dacă fundamentul lor *(backgrounds)* lingvistic este asemănător) sau poate fi asimilat în vreun fel și „calibrat" (Whorf, 1958, p. 55, 214,

Pe baza acestor considerații, trebuie să spunem ca și Antonino Pagliaro, că limbajul este o cunoaștere care se actualizează din punct de vedere istoric în cadrul unei comunități (Pagliaro, 1963). Totuși, deoarece cuvîntul *a cunoaște* este el însuși plin de conotații istorice, datorate legăturii sale cu filozofii care au conceput cunoașterea ca întipărire și înregistrare inertă, dacă vrem să formulăm într-un mod evident ceea ce este nou în concepția modernă a semnificării, este poate mai bine să spunem că semnificarea este un mod de a acționa în lume. Deci, este practică. O

practică ducînd, prin intermediul solidarității sociale și a sistematizării manifestărilor individuale, la corelarea, în chipuri istoric variabile, a unei secțiuni a experienței cu o formă fono-acustică, printr-o legătură care este garantată numai de întrebuințarea sa, de exploatarea sa. Legătura dintre formă și conținut, deci semnul lui Saussure și hiposemul lui Lucidi, este în același timp cristalizarea unei serii de experințe realizate în sînul unei comunități istorice, și instrumentul cu care cei ce aderă la aceste comunități rezolvă, analizează, ordonează și domină noile experiențe.

Hiposemul, în toată complexitatea sa, este unitatea de studiu a semanticii.

4. *NOUA SEMANTICĂ ȘI FILOZOFIILE PRACTICII*

« Care este scopul tău în filozofie? — Să-i arăt muștei cum să iasă din sticlă ». Prin această frază atît de puțin « spiritualizată » a definit Wittgenstein caracterul « vulgar » al oricărei reflecții filozofice. Ca orice filozofie adevărată, *Philosophische Untersuchungen* se limitează pur și simplu să ne ajute gîndirea să iasă din dilemele în care era prinsă.

Prima dilemă depășită este cea dintre concepția lui Aristotel, a raționaliștilor, a tînărului Wittgenstein, a tînărului Croce și a lui Saussure (« formele lingvistice au un sens al lor deoarece corespund aceloraşi lucruri pentru toți, sau deoarece corespund într-un mod unic, inanalizabil și nerepetabil conținutului lor, sau deoarece se leagă într-un sistem rigid care le garantează perfecta identitate semantică ») și concepția individualistă, proprie sofiștilor împotriva cărora lupta Aristotel, concepția lui Socrate, Calogero (« aceste forme lingvistice au acest sens pentru că eu le dau acest sens »). Garanția legăturii dintre formă și sens în cadrul semnului se află numai în întrebuințare, în comportamentul lingvistic al indivizilor, care, însă, nu se poate realiza ca un comportament efectiv semantic decît dacă se integrează social și lingvistic, prevalîndu-se de un repertoriu comun de entități corelate culturii colectivității.

Este clar că limba, concepută astfel, nu presupune întreaga știință a faptelor și lucrurilor, ca în concepția lui Aristotel. Dimpotrivă, ea însăși, cu elementele sale, îi ajută pe vorbitorii unei comunități date să identifice unele afinități

dintre lucruri și, deci, să constituie și să transmită nucleele unor cunoștințe colective. Pentru a folosi o limbă nu este deci necesar să fi urmat «la școala lui Aristotel»: limba nu înglobează orice cunoaștere asupra realității ultime asupra «elementelor prime», ci pur și simplu înglobează și transmite o cunoaștere pe care cercetarea științifică o poate, cum și cînd vrea, integra sau corecta.

Mai mult, limba lui Wittgenstein este, mai mult decît un sistem închis, o sistematizare mereu deschisă de forme și sensuri. Ea este ansamblul posibilităților alternative ale unei fraze, dar este un ansamblu care nu cuprinde în mod necesar totul, ci este prezent doar ca referire posibilă a comportamentelor lingvistice, sau a semnificării indivizilor. Aceasta este o reprezentare mai corectă decît felul în care construim sau interpretăm o frază: este în același timp o reprezentare ferită de consecințele sistemului perfect, închis, imaginat de Saussure. Prin această concepție despre limbă ca ordonare, imaginea vorbirii pierde din perfecțiune: ea va fi mai mult sau mai puțin precisă după numărul mai mic sau mai mare de alternative de care dispunem și respectiv după scopul în care un interlocutor a pronunțat-o, va fi mai mult sau mai puțin precisă reacția noastră la frază. Dar este tocmai ceea ce se întîmplă de obicei. Descriind limba ca ordonare deschisă, pot fi înțelese cel puțin trei lucruri: cum de se pot înțelege totuși doi indivizi, deși nu dispun de exact același bagaj de cunoștințe lingvistice; cum de există totdeauna un minimum de comunicare, chiar și pentru un străin, care într-un fel oarecare reușește să realizeze asocierea unei fraze cu o situație dată; cum de există nivele de înțelegere mereu mai înalte și capabile să se justifice față de cele mai puțin precise. Necesitatea de a concepe sistemul imposibil de schimbat de către indivizi, straturi sociale, timp, nu mai stă în picioare: în anumite limite, diferențele parțiale ale ansamblului de alternative cunoscute nu împiedică comunicarea, garantată de predispoziția spre înțelegere a interlocutorilor, cît și în întrebuințarea formelor lingvistice asemănătoare ca tendințe.

Concepția semnificării schițată de Wittgenstein nu dă naștere obiecțiilor care se aduc concepției individualiste. Desigur, tu, interlocutorul meu, ești cel care dai un anume sens frazelor pe care le spui și formelor ce compun frazele tale. Dar, în măsura în care tu aparții chiar comunității mele, și ai fost supus la un *training* cultural și lingvistic

analog celui la care am fost supus eu, pot presupune cu destulă probabilitate că sensul pe care-l dai frazelor este sensul pe care li-l dau și eu ascultîndu-le și folosindu-le la rîndul meu. Și comportamentul meu și al tău (nu numai lingvistic) verifică în mod permanent, pentru mine și pentru tine, ipoteza pe care o emit eu primind un mesaj formulat mai înainte de tine: nu avem, prin urmare, nevoie să ne punem întrebări exegetice care să se întoarcă mereu la sensul cuvintelor noastre.

În paginile precedente, expresii ca «destulă probabilitate», «mai mult sau mai puțin», «posibilitate de a exploata posibilitățile», revin cu o frecvență supărătoare poate pentru cine este obișnuit cu da și cu nu, cu afirmațiile și negările absolute ale unei mari părți a discuțiilor filozofice și filozofico-lingvistice tradiționale. Împotriva acestei «logici maniheice a lui da și nu» Guido Calogero a strîns numeroase obiecții valabile. Ea este respinsă în mod explicit și de Wittgenstein, în a doua fază a gîndirii sale (și poate aceasta este diferența cea mai profundă între cele două etape de evoluție a gîndirii lui Wittgenstein). Nu este cazul să discutăm aici problema în general: s-ar putea să existe un loc sau un domeniu de reflecție în care să fie posibile cu adevărat numai certitudini absolute și negări absolute (de fapt, tot certitudini). Sau, s-ar putea ca noi să putem crea un teren de discuție de acest fel. Dar, în materie de experiență semantică, comunicarea perfectă sau neînțelegerea perfectă pot fi concepute numai ca simple limite, niciodată atinse, între care oscilează, tinzînd spre ele, comportamentul nostru lingvistic. Astfel dispare orice fundament al scepticismului semantic. Chesterton spunea despre hoți că sînt singurii și adevărații apărători ai dreptului de proprietate. Același lucru se poate spune despre sceptici: cum a observat Black în legătură cu Lewis, nu există nimeni să poată, și să fie mai sigur decît Lewis că vorbele sale au sensul pe care-l au. Dacă Lewis nu ar avea această siguranță, după Black n-ar putea nici să avanseze părerea sa despre daltonist, cu intenția de a fi crezut, deoarece un atare scop poate fi urmărit numai crezîndu-se că vorbele ce exprimă părerea au un sens. Același lucru a fost spus de către Blanchot și scepticii literari: «solipsismul lingvistic definește un miraj al comunicării, apoi dovedește că acest miraj este inacce-

sibil »* (Mounin, 1963, p. 183). Într-adevăr, oricît de straniu ar părea la prima vedere, forța scepticismului semantic constă în încrederea excesivă în eficacitatea semantică a formelor lingvistice: Aristotel, Wittgenstein și Croce din prima fază, Saussure, cu înclinația lor spre găsirea concepțiilor despre comunicare, care să explice cum comunică formele lingvistice într-o manieră perfectă un anume sens, au fost cei mai buni aliați ai scepticismului semantic, deoarece au oferit motivele pentru a demonstra despre comunicare, că dacă nu se realizează perfect, nu se realizează deloc. Pentru ei, ca și pentru sceptici, comunicarea ori există, ori nu, o frază sau este perfect înțeleasă, sau nu este înțeleasă deloc. Din iadul incomunicabilității, omul se salvează doar acostînd pe insula fericită a înțelegerii perfecte. Și are dreptate Kierkegaard: această insulă nu poate fi decît Dumnezeu. Dar în lumea oamenilor, între da și nu, între înțelegerea perfectă și non-înțelegerea perfectă, există o zonă de infinite posibilități de înțelegere parțială, printre care ne deplasăm noi cu adevărat. Chiar și între indivizi de limbi foarte deosebite pot exista « universalii » comune, biologice, cosmologice (Mounin, 1963, p. 213—23), grație cărora este posibil un minimum de contact și de înțelegere, prin folosirea semnelor lingvistice. Și chiar filologul și exegetul cel mai experimentat, care crede că a explorat toate posibilitățile alternative ale textului pe care-l are în fața ochilor, și pe care l-a citit și l-a studiat de o sută de ori, cunoaște acea « amețeală » neașteptată (Pagliaro a vorbit cîndva despre « tresărire » și Spitzer vorbea despre un *click* neașteptat) care-l cuprinde, descoperind o interpretare mai precisă și bogată a unei fraze.

Aceasta este concluzia la care pare să ajungă în fond Wittgenstein în *Untersuchungen:* există totdeauna un plus și un minus de reușită în comportamentul lingvistic; solidaritatea socială și ordonarea întrebuințărilor lingvistice sînt aliați care ne salvează de la zero-ul absolut al incomunicabilității, dar nu ne fac să atingem infinitul comunicării perfecte. La aceeași concluzie au ajuns, pe căi diferite, și alți cercetători, pe care am vrea să-i amintim aici.

---

* «le solipsisme linguistique définit un mirage de la communication, puis prouve que ce mirage est inaccesible».

Cînd spun, citindu-l pe Mallarmé, *La chair est triste, hélas, et j'ai lu tous les livres*, ascultătorul meu poate aprecia acest enunț: *a*) la nivelul funcției de comunicare socială minimă (ascultătorul, un băiat de clasa a cincea, înțelege vocabularul și sintaxa frazei; aproape sigur se întreabă cum e oare posibil să se spună că este tristă carnea, și dacă este oare posibil ca cineva să fi citit cu adevărat toate cărțile); *b*) la nivelul, apropiat de primul, al funcției de elaborare a gîndirii (ascultătorul, un elev obișnuit de clasa a șaptea, înțelege că *la chair est triste* este o părere a poetului despre viață și plăcerile trupești, opusă spiritului, și mai înțelege că *j'ai lu tous les livres* este o expresie hiperbolică); *c*) la nivelul funcției de expresie a valorilor efective: un băiat de liceu știe ceva despre viața lui Mallarmé, despre ideile sale, despre felul cum zeifică *Cartea;* cunoaște și conotațiile biblice, religioase, filozofice, morale, pe care le are cuvîntul *chair* în franceză; percepe deci valoarea celui de-al doilea emistih și înțelege disperarea totală a poetului, care spune, de fapt: «la chair est triste, et l'esprit aussi!»; *d*) la nivelul funcției estetice a limbajului: același elev poate ajunge să perceapă, mai mult sau mai puțin analitic, soliditatea versului, echilibrul antitezelor sale, valorile sale fonice extra-funcționale, greutatea ce poate fi dată dicțiunii, cu toată prezența lichidelor și grație oclusivelor bine plasate *(triste, tous)* și poate și grație faptului că versul este constituit din unsprezece cuvinte, dintre care zece monosilabice. Desigur, aceste nivele, separate prin analiză, pot fi combinate între ele în diferite moduri, cu diverse rezultate, de către aceeași persoană: astfel, elevul din cursul mediu poate aprecia parțial tonalitatea versului grație denotației afective a cuvintelor ca *hélas* și *triste*; și pe cale intuitivă, poate fi sensibil la valorile ritmului și articulării, care-l pot face să simtă, fără să știe, povara disperării existente în vers. În același enunț, fiecare funcție a limbajului poate plasa comunicarea la nivele care depind fie chiar de enunț, fie de experiența fiecărui ascultător (Mounin, 1963, p. 178—9).

Aceleași considerații sînt valabile și din punctul de vedere al formulării unui mesaj lingvistic.

În general, se poate spune că dintre posibilitățile cognitive ale gîndirii și ale clipelor nenumărate și variabile ale vieții noastre afective, un sistem lingvistic reușește să fixeze, printr-o valoare semantică a semnului, numai un număr incredibil de limitat. Este adevărat că natura generică a semnului și combinațiile infinite ale grupurilor în care sensul este mai bine determinat, oferă un foarte mare ajutor celui care știe să le folosească; dar cu toate acestea, realitatea în complexitatea ei este în esență incomunicabilă. Fapt este că semnul lingvistic este doar o trimitere, o aluzie... Considerîndu-l cu calm, simbolul își dezvăluie abia la urmă natura sa de expedient, ingenios, dar oricum, tot expedient (Pagliaro, 1952, p. 310).

În concepția lui Wittgenstein, conformă celei din ultima etapă atinsă de Saussure și Croce, spre care converg în mod independent alte itinerareale gîndirii și cercetării lingvistice contemporane, limba devine într-adevăr, după imaginea lui Saussure, «un vapor pe mare». Ea nu mai ancorează în universalii, nu se mai refugiază în portul comunicării divine a idiomurilor, nu mai este ferită, de către sistem, împotriva

riscurilor de spărturi și ciocniri, ci este o ambarcațiune fragilă ce poate naufragia oricînd, dar care poate totuși ajunge cu bine în port.

Poate că nu este cazul să lăsăm cu totul în umbră faptul, care nu a scăpat lui Cassirer și este prezent și în *Untersuchungen*, că această concepție despre vorbire și limbă trimite sau, mai bine zis, se întîlnește cu o nouă concepție despre om. Printr-o limbă astfel concepută, omul nu se mai află într-o relație sigură și stabilă cu universaliile logice și reale, deoarece el însuși chiar în timp ce își construiește vorbirea și cuvintele, construiește «concepte» și «lucruri»; prin vorbire, nu se mai exprimă marea voce a artei, ci operele de artă se construiesc cu vorbirea și prin vorbire; nici aceasta nu oferă șine sigure pe care individul să poată aluneca liniștit de la premise și pînă la ultimele consecințe, grație coeziunii raționale a sistemului. Nici Logica, nici Arta, nici Dumnezeu, nici Sistemul Rațional nu «cîrmuiesc» vaporul pe mare, ci doar oamenii. Omul este singurul responsabil al vorbirii sale, ale cărei forme și valori el singur le creează, le susține și le transformă. Vorbirea sa este unul din modurile prin care el intervine în lume, ordonînd după valori legate de forme cunoscute colectiv, experiența pe care el o are: forme și valori pe care el însuși le-a creat, și a căror unitate numai el, solidar semenilor săi și consecvent cu sine însuși, poate și știe s-o păstreze. Experiența semantică se bazează deci pe posibilitatea de acțiune a omului. Noua concepție despre ea, schițată aici, nu printr-o alăturare exterioară, susținută de mode academice sau de înclinații filozofice și politice, ci datorită dezvoltării coerente a conceptelor sale, se întîlnește, cum s-a spus, cu filozofiile, care de la Marx la istorismul și pragmatismul se coluluial XX-lea sînt construite pe primatul și pentru primatul practicii.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IX

POSIBILITATEA UNEI SEMANTICI CA ȘTIINȚĂ ISTORICĂ

BIBLIOTECA DE FILOLOGIE

Cum am văzut, nu este posibil să demonstrăm că noi comunicăm, că vorbele noastre au un sens iar cunoașterea a ceea ce există (și deci a comunicării și a semnificării) este posibilă. În același fel, nu este posibil să demonstrăm că trăim și că lumea există. Orice demonstrație de acest fel ar fi, după spusele lui Aristotel, « necuviincioasă », deoarece ar fi constrînsă să folosească tocmai faptul că este posibil să comunici (altfel ea n-ar avea loc), că vorbele au un sens (altfel ea nu ar avea sens), că noi avem o serie de cunoștințe (altfel nu s-ar putea desfășura); mai mult, ea ar putea avea loc numai dacă lumea și ființele vii există. Cu alte cuvinte, orice demonstrație de acest fel este posibilă doar dacă presupune ceea ce în fapt trebuie să demonstreze. În ceea ce ne privește, nu putem demonstra, ci doar presupune și accepta ca presupuneri, posibilitatea experienței semantice și posibilitatea de a o cunoaște. Aceste două posibilități țin locul a două postulate ale științei semnificării. Nu le putem demonstra, dar ne putem referi la ele ca la criterii de verificare a raționamentelor acestei științe: orice raționament care se încheie, explicit sau nu, prin negarea uneia sau ambelor posibilități este un raționament greșit. Noi trebuie să-l corectăm. Dacă considerăm util să n-o facem, înseamnă că nu mai acceptăm unul sau ambele postulate: înseamnă, deci, să negăm că vorbele noastre au un sens și că avem posibilitatea de a înțelege ceea ce experimentăm. Acordăm astfel altora dreptul de a ne califica drept per-

soane ale căror cuvinte nu au sens, ori persoane prea puțin inteligente. Dacă sîntem cu adevărat coerenți, cele două calificative nu trebuie și nici nu pot să ne jignească: n-ar trebui nici măcar să le putem înțelege. Dacă scepticul se plictisește să audă că este numit nesocotit și prost, înseamnă că nu mai este sceptic, că a acceptat deja unul sau altul, sau chiar ambele postulate pe care afirmă că le neagă.

Pe cele două postulate ale posibilității experienței semantice și posibilității cunoașterii oricărei experiențe a noastre este cu putință construirea unei teorii a semnificării. Pe linia celor spuse (p. 168—71), putem defini semnificarea drept identificarea unei situații printr-un semn (frază). Destinațiile ulterioare ale acestei identificări sînt multiple: cu un semn putem convinge, explica, povesti, insulta, reaminti, fixa un raport, afirma, nega, ruga etc. Studierea și clasificarea utilizărilor posibile a semnelor ar putea fi una din sarcinile semanticii teoretice.

Cum s-a mai spus (p. 169—71), putem imagina diferite posibilități de identificare a situațiilor prin semne. Putem imagina o semnificare realizată printr-o aderență maximă la varietatea enormă, infinită, a situațiilor, cu respectarea maximă a posibilității infinite de reacții subiective ale vorbitorilor: o astfel de semnificare ar da naștere unor semne care apar o singură dată în cursul istoriei, și nu mai sînt utilizabile apoi. Cum s-a văzut, această semnificare pe care o putem denumi «croceană» nu realizează însă scopul comunicării, deoarece acesta, pentru a fi actualizat, presupune posibilitatea stabilirii prin semne a ceva comun între locutori, ceea ce nu este posibil în semnificarea croceană (p. 98—105). Putem imagina și o semnificare, garantînd la maximum comuniunea dintre vorbitorii aceleiași comunități, ușurîndu-le pe cît posibil identificarea prin semne a situațiilor: o semnificare de acest fel s-ar rezolva prin producerea unui singur semn, mereu același, pentru toți vorbitorii și pentru toate situațiile (p. 169—71). Această semnificare de tip «ionescian» ar fi la fel de inutilizabilă în scopurile comunicării, realizată numai dacă este posibil să se deosebească, prin semne diferite, situații diferite. Am văzut că exigențele ce stau la baza fie a semnificării ionesciene, fie a semnificării croceene, sînt în realitate incluse în semnificarea noastră, realizată din echilibrul unor exigențe opuse: tendința spre expresivitate și diferențiere, tendința

spre inerție, asimilare și integrare fie a vorbitorilor, fie a semnelor.

Rezultatul este că, în orice tradiție lingvistică, numărul semnelor este nedefinit, dar nenumăratele semne sînt construite cu un număr limitat de unități sub-semantice, cuvintele, ce pot fi numite printr-un termen tehnic hiposeme. Hiposemele, cum s-a văzut (p. 171—6), cu excepția unor cazuri excepționale (« Foc ! », « Bine ! »), participă la identificarea unei situații numai combinîndu-se în frază, cu condiția ca fraza să fie privită în cadrul în care a fost produsă, corelată cu un *dicens* (p. 133 ș.u.). În sine, hiposemul trimite doar aproximativ la un sector al experienței, este un « expedient » (Pagliaro), a cărui funcționare este legată de cea a altor hiposeme cu care poate alterna, și cu care este plasat într-un ansamblu deschis de posibilități de întrebuințare (p. 167—8); el este legat și de operațiile și de comportamentele ce califică și individualizează sectorul de experiență la care trimite hiposemul, în cadrul unei comunități istorice date (p. 165—7). Este aproape inutil să adăugăm că individualitatea unui semn și a unui hiposem nu este garantată decît de comunitățile care le folosesc astfel (p. 138—42).

Factorii care determină individualitatea unui cuvînt sînt, prin urmare, disparați: context specific și clase de contexte în care apare, referire la unul sau mai multe sectoare de experiență și combinare eventuală sau fuziune cu aceste referiri; eventualul caracter de termen tehnic al cuvîntului, folosit astfel în cadrul uneia sau a mai multor discipline; cuvinte ce alternează cu el la modul abstract și într-o situație determinată; calificări etnografice, sociologice, culturale ale sectorului de experiență la care trimite cuvîntul. În folosirea unui cuvînt, toți acești factori intră în joc într-o anumită măsură, ca și în interpretarea ascultătorului, astfel încît formularea și interpretarea unui semn se realizează la nivele diferite, oscilînd de la un minimum pînă la un maximum de folosire a corelațiilor dintre semn și realități lingvistice și nelingvistice în care el este plasat (p. 176—80). Cercetarea semantică nu poate renunța la toate acestea: sarcina sa este reconstruirea documentată, pe calea reflecției, a ceea ce se întîmplă în realitate în mod natural. Destinația acestor reconstrucții poate fi extrem de diferită; ele pot sluji omului de știință sau sociologului, psihologului sau duhovnicului. Sarcina semanticii va fi să-și demonstreze utilitatea prin fapte. Ceea ce trebuia spus în

primul rînd aici este că semantica este posibilă, și că sarcinile ei încep să fie destul de clare.

Se mai poate adăuga că semantica poate beneficia de construirea unor modele ale semnificării, în care ea să fie văzută ca producînd semne care să fie combinații ale unui număr finit de hiposeme [1]. Modele de acest fel sînt utile în diverse scopuri, așa cum este utilă ficțiunea «corpului rigid», a «mișcării rectilinii uniforme» sau a «gazului perfect». Dar nu epuizează realitatea lingvistică, așa cum modelele fizice nu epuizează realitatea fizică. Și cum este foarte periculos să se trateze o realitate fizică ca un model, considerînd un pahar drept corp rigid sau mașina care se îndreaptă spre noi ca un punct ce se deplasează cu o mișcare rectilinie uniformă, trebuie să ne ferim și de confundarea realității cu modelele semantice abstracte pe care le construim. Utilitatea lor se raportează la îmbunătățirea cunoștințelor noastre despre realitatea lingvistică efectivă: simplificările lor slujesc doar în măsura în care permit să se intuiască mai bine realitatea lingvistică în complexitatea sa. Și în complexitatea sa reală, semnificarea se actualizează grație producerii de semne compuse din hiposeme, ce nu constituie un sistem închis și coerent și care au fiecare o istorie mai mult sau mai puțin veche și complicată.

Semantica se plasează în punctul de întîlnire dintre complexitatea istorică obiectivă a realității pe care o studiază și complexitatea istorică a culturii care se reflectă asupra acestei realități. Ea nu studiază în mod abstract o realitate artificială, ci este știința istorică *e parte subiecti* și *e parte obiecti*. Ea reclamă un loc printre științele istorice, deoarece este rodul culturii istorice și într-adevăr s-a maturizat prin apariția, eclipsele, revenirea maturizată a rațiunii istorice; și deoarece obiectul său este rezultat și condiție a caracterului istoric, grație relațiilor de condiționare reciprocă ce leagă semnificarea de împrejurările istorice ale fiecărei comunități umane [2].

---

[1] Trimit pentru aceasta la lucrarea mea *Modelli semiologici: l'arbitrarietà semantica*, „Lingua e Stile", 1 (1966), p. 37–61, retipărită în *Senso e significato. Studi di semantica teorica e storica*, Bari, 1970; și cf. *Apendicele* acestui volum.

[2] O contribuție hotărîtoare la alăturarea, în mod analitic, a noțiunilor de sens și semnificație de cea a noțiunii de raport social a fost adusă de L. Prieto (cf. Prieto, 1964).

APENDICE

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În capitolul de față se reelaborează comunicarea *Proposte per una teoria formalizzata delle nozioni di 'socialità' e 'storicità' dei fenomeni linguistici*, prezentată la congresul „Limbajele în societate și în tehnică", ținut la Milano în octombrie 1968.

Textul original este publicat în *Senso e significato. Studi di semantica teorica e storica*, Bari, 1970.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PENTRU O TEORIE FORMALIZATĂ A NOEMEI LEXICALE

0.1. Reluînd o idee prezentă în concluzia capitolului precedent (p. 201—2), intenția acestui capitol este de a construi o teorie formalizată a modelelor posibile ale semnificației cuvintelor (numită aici *noemă*).

0.2. Cum se știe, formalizarea unui cîmp al vorbirii înseamnă în primul rînd că, odată aleasă limba, unele propoziții referitoare la fapte cît se poate mai simple sînt acceptate ca adevărate, ca *date* ce nu trebuie demonstrate în cadrul teoriei. În al doilea rînd, cuvintele prezente în aceste propoziții sînt supuse unui proces de explicitare a sensului lor (în limitele indicate de Carnap, 1942, p. 247), iar apoi și ceilalți termeni pe măsură ce sînt introduși, sînt definiți în mod explicit: termenii propozițiilor primare și termenii nou introduși sînt folosiți în conformitate cu aceste definiții explicite, care îndeplinesc funcția de reguli de întrebuințare (Bochenski-Menne, 1962, § 7.5). În acest fel, după o teză a lui Wittgenstein 68, ce va fi reluată aici în mod analitic, noi adăugăm regulilor obișnuite de întrebuințare a cuvintelor unei limbi istorico-naturale, noi reguli de întrebuințare (de obicei restrictive). Prin formalizare, discuția în jurul unui anumit subiect se ordonează în enunțuri care sînt adevărate sau false, după corespondența lor cu propozițiile primare și cu definițiile date, deci discuția se organizează în *statements*, în sensul dat acestui termen de logicieni (Quine, 1965, § 2).

0.3. În lingvistică, procesul de formalizare a fost început prin cercetările, izolate și mult timp greșit înțelese, ale unor oameni de știință care au trăit în secolul al XIX-lea în zone geografice excentrice față de marile capitale franco-germane ale lingvisticii acelei epoci: suedezul Noreen, americanul Peirce, elvețianul-praghez Marty, genevezul Saussure.

Procesul de formalizare s-a accentuat apoi, mai ales în ultimii douăzeci de ani, grație cercetătorilor din lumea întreagă. Fără pretenția de a da o listă completă, dar pentru a oferi o idee asupra amploarei fenomenului, amintim contribuțiile aduse de americanii Bloomfield, B. Bloch, Harris și Chomsky, de rușii Jakobson și Trubețkoi, de sovieticii Saumian și Revzin, de danezul Hjelmslev, de elvețienii celei de-a doua generații saussuriene, Burger, Frei și Godel, de francezul Martinet, de românul Coseriu, de englezul Lyons, de olandezul Mulder, de argentinianul Prieto.

0.4. Fără îndoială, procesul de formalizare este legat de apariția unui punct de vedere structural. În general, noi vorbim despre *structură* acolo unde un ansamblu de elemente poate fi descris printr-un număr finit de operații individualizate în mod explicit. O asemenea descriere a unui ansamblu de elemente înseamnă considerarea lui ca *structură*, sau aplicarea unei descrieri structurale: acesteia îi dăm numele de *generare* (ce nu trebuie confundată, în această accepție logico-matematică, cu valoarea obișnuită de *producere*).

De pildă, toate numerele întregi pozitive și negative pot fi descrise structural cu ajutorul a trei operații:

$$n + 0 = 0 + n = n$$
$$+ n - n = - n + n = 0$$
$$[n + m] + 1 = n + [m + 1]$$

Cele trei operații enumerate mai sus 'generează' toate numerele întregi pozitive și negative, care constituie prin urmare un ansamblu structural tipic.

De aici rezultă că recunoașterea existenței unor structuri într-un domeniu de studiu este însoțită, mai devreme sau mai tîrziu, de identificarea și explicitarea operațiilor constitutive, care generează structurile, iar identificarea și explicitarea acestor operații înseamnă formalizare (Piaget, 1968).

0.5. Realitatea lingvistică este prea complexă și ne interesează, în cultura noastră actuală, sub prea multe aspecte,

ca să se poată renunța la vreunul din cele patru diverse tipuri de confirmări (sau, cum preferă alții să spună, de falsificări) ale vorbirii noastre: verificarea filologică și documentară, verificarea empirică și faptică, acceptarea intuitivă și de vorbire, elaborarea analitică și formală. Teoriile lui Chomsky sînt greșite atunci cînd subapreciază momentul empiric și documentar, în raport cu intuiția și sistematizarea analitică. Dar, în aceeași măsură în care recunoaștem acest neajuns, trebuie să recunoaștem că are pe deplin dreptate Chomsky, (1957), cînd scrie:

Dacă modelele de structură lingvistică sînt construite în mod riguros, pot avea un rol important atît în sens pozitiv cît și în sens negativ, în cadrul procedeului de cercetare. Împingînd o formulare riguroasă, dar inadecvată, spre o concluzie inacceptabilă, putem scoate în relief sursa acestei inadecvări și putem dobîndi, în consecință, o înțelegere mai profundă a datelor lingvistice. În sens pozitiv, o teorie formalizată poate oferi în mod automat o soluție la probleme diferite de cele pentru care a fost construită. Noțiuni obscure și legate de intuiție nu pot nici să ducă la concluzii absurde, nici să ofere soluții noi și corecte, și prin urmare sînt inutile în ambele sensuri. Cred că lingviștii care s-au îndoit de valoarea unei dezvoltări tehnice și riguroase a teoriei lingvistice nu au reușit să descopere capacitatea productivă inerentă metodei de a formula explicit o teorie propusă și de a o aplica în mod riguros, fără a căuta să evite concluzii inacceptabile prin rectificări *ad hoc* sau formulări vagi.

În paginile următoare, vom încerca să conturăm o teorie formală a ceea ce, în capitolele anterioare, a fost tratat mai ales într-un mod discursiv, făcînd apel continuu, dar fără delimitări precise, la fapte și la ceea ce știm intuitiv. Și aici vom face apel la fapte: dar, cînd o vom face (mai ales în primele paragrafe), o vom declara în mod explicit.

0.6. Epistemologia și experiența unei mari părți a lingvisticii au fost, pînă în ultimii ani, o epistemologie și o experiență ce puteau fi definite prin proverbul «mărul putred le strică și pe cele bune»: cei care înclinau spre o epistemologie riguroasă, ca Bloomfield și mulți structuraliști, au tins să excludă din materia de studiu toate fenomenele care ar fi fost lipsite de rigoare logică. Cine, însă, intenționa să studieze fenomenele lipsite de rigoare logică, adopta o atitudine epistemologică intuitivă și, așa cum făceau «neolingviștii» italieni sau Spitzer, de-a dreptul irațională.

Wittgenstein este exemplul cel mai ilustru pentru această atitudine. În faza în care a crezut că limbile funcționează după un model închis, coerent, formal în mod intrinsec, a scris *Tractatus*-ul, o operă profund formalizată. Cînd s-a

convins de caracterul deschis, non-coerent, non-logic al proceselor lingvistice, a trecut la un tip de tratare non-formală, *Untersuchungen*.

Poate că meritul major al lui Saussure constă tocmai în a fi rupt cu epistemologia mărului putred: de a fi construit o teorie riguros formală a sistemelor lingvistice, fără a pierde simțul istoriei, al vieții fluctuante și contradictorii a limbilor.

În momentul în care semantica tinde să se formalizeze, dar pare să fie destinată să plătească acest fapt prin pierderea simțului caracterului non-formal al obiectului său de studiu, se încearcă aici să se propună, pe calea deschisă de Saussure, o teorie formală a naturii non-formale a semnificației lexicale. O teorie definită (desigur, nu definitivă) a ceea ce este, cum spune Alberoni, mereu *statu nascenti* (Alberoni, 1968). O teorie logică a acelor fenomene analogice despre a căror importanță primară, constitutivă, a atras atenția Melandri (1968), amintind în chip fericit de Leibniz:

> Trebuie să te obișnuiești cu analogiile, și cunoscînd două sau mai multe lucruri foarte diferite, să le găsești asemănările.* *(Die Philosophischen Schriften*, ed. C. J. Gerhardt, Berlin, 1875—90, VII, 85).

Dacă în templul semanticii sau, cum vom propune aici să o numim, al *semioticii lexicologice*, am vrea să punem o statuie, aceasta ar trebui să fie statuia analogiei, deoarece analogia este cea care conferă ordine, cum vom vedea, împletirii complexe istorice și socio-culturale a fenomenelor semantice ale unei limbi.

1.1. Ca alte specii animale (Sebeok, 1968) și ca multe mașini, și indivizii speciei umane sînt în stare să producă variații ale stării fizice care să specifice un nivel posibil de experiență.

1.1.1. Teoria noastră adoptă, deci, ca date primare unele fapte foarte simple:

a) că există variații în starea fizică;

b) că aceste variații pot fi identificate de un perceptor (mecanic sau nu, animal sau om);

c) că aceste variații pot fi controlate și produse chiar de cei care le percep;

---

* Il faut s'accoustumer aux analogies, sçavoir deux ou plusieurs choses fort differens estant données, trouver leur ressemblances.

d) că perceptorii sînt capabili să identifice stări distincte ale existenței lor (ale experienței lor);

e) că perceptorii sînt capabili să stabilească corespondențe biunivoce între variații ale stării fizice și ale experienței lor.

1.2. La om, variațiile stării fizice au în primul rînd caracter fonic (variații acustice produse fonic și perceptibile în mod auditiv), în al doilea rînd, au caracter pur cerebral (= endofonic), caracter grafic (perceptibile vizual sau, dacă sînt în relief, tactil) și, uneori, ca de pildă între surdomuți sau în comunitățile de pescari etc., mimic: după natura lor materială specifică vom numi aceste variații *fonii* (Prieto) *endofonii*, *grafii* (Prieto), *dactiloapsii*, *cinezii* etc.

1.2.1. În afară de numele specifice enumerate mai sus și general cunoscute, putem da variațiilor stării fizice care identifică un nivel de experiență numele generic de *delii* (din grecescul *δηλόω* 'a face vizibil', după modelul *foniei*).

1.3. Orice nivel posibil de experiență, identificat de o delie se numește *sens* (Saussure).

1.4. Sens și delie, conform cu 1.1, sînt în raport de corespondență biunivocă.

1.4.1. Conexiunea dintre un sens și o delie este numită generic 'semnal'.

1.4.2. Numim *semnificație* sau, cu un grecism, *semioză*, producerea unui semnal sau înregistrarea unei variații a stării fizice ca delie.

1.4.3. Numim *semiotizare* atribuirea unui sens unei variații a stării fizice (considerată ca delie); numim *semiotic* ceea ce este inerent sensului.

1.5. Semnalele sînt lingvistice sau verbale dacă pot fi clasificate în ansambluri de clase avînd proprietățile descrise în §§ 2 și 3. În acest caz le vom numi *expresii* (folosind termenul în altă accepție decît Hjelmslev, pentru care *expresie* este sinonim cu ceea ce numim *delie*).

1.5.1. *Expresie* echivalează cu ceea ce se numește *parole* în *CLG*.

1.6. Vorbirea este producerea de expresii lingvistice.

1.7. Deliile sînt entități diferite unele de altele, cînd sînt considerate în totalitatea lor concretă, fără a face abstracție de nici unul din factorii de diferențiere și individualizare; la fel și sensurile, în totalitatea lor concretă, sînt diferite unele de altele; același lucru este valabil, în consecință, pentru expresii.

1.8. Deliile și sensurile (spre deosebire de *CLG* 155 ș.u., dar în perfect acord cu *CLG* 63 ș.u.) nu constituie două ansambluri «haotice» în afara limbii. Independent de ordonarea pe care, cum se va vedea în § 2, o pot primi într-o comunitate anume de vorbitori, deliile și sensurile, ca orice altă entitate existentă, pot fi ordonate în clase pe baza reperării invariantelor de diverse tipuri. Astfel, de pildă, putem ordona foniile pe baza invariantelor *fonetice* (fono-acustico-auditive) și sensurile pe baza invariantelor *semiotice* (intenționale — obiectuale — cognitive).

1.8.1. Cum vom vedea (2.4.2.), astfel de invariante nu coincid sau nu coincid în mod necesar cu invariantele lingvistice, adică clasele de fonii ce pot fi construite pe bază fono-acustico-auditivă nu coincid cu clasele care operează automat în organizarea vorbirii unei comunități date; și, în mod analog, clasele intenționale — obiectuale — cognitive ale sensurilor nu coincid cu clasele lingvistice de sensuri.

1.9. Din 1.7 și 1.8 pot fi deduse două consecințe, și anume:

1.9.1. deliile (fonii, endofonii, grafii etc.) și, respectiv, sensurile se ordonează în două serii continue astfel încît, dîndu-se două delii, este posibil totdeauna să se repereze o delie, care, prin adoptarea unui sistem metric determinat, să se plaseze între cele două; dîndu-se două sensuri, este posibil totdeauna să se repereze un sens care, prin adoptarea unui sistem metric determinat, să se plaseze între cele două sensuri date;

1.9.2. descrierea unei delii (fonii, endofonii sau grafii etc.) și a unui sens, ca totalități concrete, este totdeauna aproximativă: ea poate fi mereu îmbogățită cu amănunte ulterioare care să caracterizeze mai detaliat fonia și sensul.

2.1. Clasele care organizează vorbirea într-o comunitate dată se bazează pe comutabilitatea sensurilor și foniilor (= echivalență funcțională a unora și altora) în scopul vorbirii.

2.1.1. Într-o comunitate dată de vorbitori dacă, dîndu-se un sens, acesta poate fi corelat cu două fonii (distincte în mod necesar în totalitatea lor concretă: 1.7), cele două fonii vor fi numite *comutabile* sau *omosemiotice*.

2.1.2. De pildă, dacă un sens 'x' poate fi asociat atît cu fonia [ia această carte!] 1 cît și cu fonia [ia aceasta!] 1 cele două fonii sînt comutabile sau omosemiotice. Totuși,

dacă există sensuri 'y', 'z' etc. ce pot fi asociate cu [ia aceasta!] 1 dar nu și cu [ia această carte!] 1 și /sau viceversa, comutabilitatea este *parțială*.

2.1.3. Comutabilitatea (sau omosemiotismul) a două fonii este totală, dacă toate sensurile ce pot fi asociate cu o fonie pot fi corelate și cu cealaltă și invers.

2.1.4. De pildă, dacă toate sensurile ce pot fi atribuite foniei [ia asta!] 1 pot fi atribuite și foniei [ia asta!] 2 (sau: dacă toate sensurile ce pot fi atribuite grafiei *ia asta*! pot fi atribuite și grafiei *IA ASTA !* etc.) cele două fonii (sau cele două grafii etc.) sînt total comutabile sau omosemiotice.

2.1.5. Clasele de delii care, într-o comunitate determinată de vorbitori, au în comun comutabilitatea reciprocă totală (sau omosemiotismul) vor fi numite *semnificant*.

2.1.6. Un semnificant nu este deci o entitate perceptibilă în mod concret, ci este un ansamblu de entități concrete, deliile (foniile, endofoniile, grafiile, cineziile, endocineziile etc.) care aparțin unei clase date semnificante, deoarece sînt total comutabile, adică echivalente funcțional, în scopul identificării unuia sau a mai multor sensuri.

2.1.7. Pentru a indica un semnificant, a-l simboliza în mod sintetic, putem alege oricare dintre deliile, (fonii sau grafii etc.) care-i aparțin; în reprezentarea grafică o vom încadra între paranteze oblice. Vom spune deci: semnificantul /[ia asta!]1/; sau, mai simplu, vom spune: semnificantul /ia asta!/.

2.2.1. Dacă, într-o comunitate dată de vorbitori, dîndu-se o fonie sau o grafie etc., ea poate fi asociată cu două sensuri (distincte în mod necesar în totalitatea lor concretă: 1.7), vom numi cele două sensuri co nutabile sau *omodelice* (omografice, omofonice etc.).

2.2.2. De pildă, dacă o grafie [călătoresc] 1 poate fi asociată sensului 'a' (= 'referire făcută de mine la acțiunea mea prezentă de a mă deplasa în spațiu'), fie sensului 'b' (= 'referire făcută de mine la starea mea prezentă de a mă afla în tren') 'a' și 'b' sînt sensuri comutabile sau 'omografice' (mai general 'omodelice'). Totuși, dacă există delii cum ar fi [călăresc] 1, [merg pe o navă spațială marțiană cu viteza luminii] 1 etc., ce pot fi asociate cu 'a' dar nu și cu 'b', cele două sensuri sînt numai parțial comutabile sau omodelice.

2.2.3. Comutabilitatea a două sensuri este totală dacă toate deliile ce pot fi asociate unui sens pot fi asociate și celuilalt și viceversa.

2.2.4. De pildă, dacă toate deliile asociabile unui sens 'a' (= 'referire făcută de mine acțiunii mele prezente de a mă deplasa în spațiu') rezultă că pot fi asociate cu un sens 'c' (= 'referire făcută de tine la acțiunea ta prezentă de a te deplasa în spațiu') și invers, 'a' și 'c' sînt două sensuri total comutabile.

2.2.5. Claselor de sensuri care, într-o comunitate determinată de vorbitori, au aceeași comutabilitate totală reciprocă le dăm numele de *semnificat*.

2.2.6. Ca și semnificantul, nici semnificatul nu este o entitate ce poate fi percepută concret, ci este un ansamblu de entități concrete, sensurile, care aparțin unei clase date, deoarece sînt perfect comutabile, adică echivalente funcțional în scopul asocierii lor cu una sau mai multe delii.

2.2.7. Pentru a indica un semnificat dat, pentru a-l simboliza în mod sintetic, putem alege, încadrîndu-l în paranteze duble pentru a-l deosebi atît de reprezentarea unui sens, cît și a unui semnificant sau a unei delii, acel semnificant care, într-o comunitate determinată de vorbitori este legat de semnificatul dat printr-un raport de corespondență biunivocă (pentru care cf. mai departe § 2.3.1.). Vom spune, deci: semnificatul « /[ia asta] 1/ » sau (v.2.1.7) semnificatul « /ia asta !/ » sau, cu o simplificare ulterioară, semnificatul « ia asta ! ».

2.3.1. Între semnificanți și semnificați se menține un raport de corespondență biunivocă și de interdependență: pentru fiecare semnificant există unul și numai un semnificat și invers, și fiecare semnificant implică un singur semnificat și invers. Acestea decurg din definițiile date. Un semnificant a fost definit (2.1.5) ca ansamblul deliilor total comutabile, adică asociabile sensurilor care pot fi asociate toate tuturor și fiecăreia dintre deliile ansamblului semnificant (2.1.4): ca atare, aceste sensuri formează și ele un ansamblu de sensuri total comutabile (2.2.1 și 2.2.3), sau constituie un semnificat (2.2.5).

2.3.2. Orice raport de corespondență și interdependență între un semnificant și un semnificat va fi numit *semn*.

2.3.3. Semnul nu este o entitate ce poate fi percepută în mod concret, ci o clasă de raporturi între entități concrete fonetice sau grafice etc. și entități semiotice, deci o clasă

de expresii (1.4) ale cărei sensuri și fonii sînt total comutabile, într-o comunitate dată de vorbitori. În mod sintetic, un semn poate fi simbolizat prin reprezentarea semnificantului său (2.1.7) sau a semnificatului său (2.2.7) plasată între □ și □ . Vom spune, deci: semnul □ ia asta ! □.

2.3.3.1. Avem deci, conform celor spuse, următoarele tipuri de reprezentare sintetică:

a) [x] 1, [x] 2, [x] 3 . . . reprezentări de delii (2.2.2, 2.1.7);

b) 'x' 1, 'x' 2, 'x' 3 . . . reprezentări de sensuri (2.2.2, 2.2.7);

c) /x/ reprezentare a unui semnificant (2.1.7);

d) « x » reprezentare a unui semnificat (2.2.7);

e) □ x □ reprezentare a unui semn (2.3.3).

Vom vedea mai departe cum este posibil să se reprezinte analitic un semnificant (3.3.5—6).

2.4.1. Dîndu-se un semn, pentru un vorbitor al comunității în care semnul este dat, acesta este valabil ca regulă ce ordonează folosirea deliilor și a sensurilor posibile. Cu alte cuvinte, un semn are o anumită legătură cu societatea, pe care o putem observa încă de pe acum: are legătură ca efect, deoarece organizează comportamentul expresiv al componenților unei societăți. Aceasta este o primă accepție a termenului de « social » referitor la fenomenele lingvistice: semnele (și semnificante și semnificate) sînt entități sociale, deoarece organizează acea parte a raporturilor dintre membrii unei comunități care se filtrează prin identificarea sensurilor cu deliile (fonii, grafii etc.) și a deliilor (fonii, grafii etc.) cu sensurile.

2.4.2. Să reluăm acum cele amintite în 1.8.1 și 2.1. La baza constituirii unei clase de delii și a unei clase de sensuri și, prin urmare, la baza constituirii unui semn, nu stă asemănarea fizică sau psihologică etc. dintre delii, de exemplu, între foniile aceleiași clase sau între sensurile aceleiași clase. Pentru a ne da seama de aceasta, putem aminti fenomene (în mare parte bine cunoscute) ca cele ce urmează.

a) O invariantă fonetică este, de pildă, raportul de durată 2/1 dintre fonii sau segmente de fonii care sînt asemănătoare din punctul de vedere al articulării. Fonetic vorbind, dîndu-se [a] 1, putem avea [aa] 1 sau [pp] 1, dîndu-se [p] 1. Într-o comunitate de vorbitori ca cea italiană, diferența dintre membrii primei perechi nu este exploatată pentru a distinge două ansambluri de fonii heterosemio-

tice, ci doar de fonii omosemiotice, pe cînd diferența dintre membrii celei de-a doua perechi este folosită pentru a distinge ansambluri de fonii heterosemiotice. Cu alte cuvinte, același tip de variație fonetică duce într-un caz, dar nu duce într-altul, la asocierea a două fonii cu același ansamblu semnificant. Tot așa, în privința foniei [fjale] 1, pot face să varieze fie sonoritatea lui [f], fie cea a lui [j]: făcînd să varieze sonoritatea acestui din urmă segment de fonie voi obține fonii fonetic diverse, dar recunoscute ca aparținînd aceluiași semnificant, fiind total comutabile sau omosemiotice; făcînd să varieze sonoritatea lui [f], la un anumit punct voi depăși limita dincolo de care comutabilitatea nu mai este posibilă și foniile nu mai sînt asociate semnificantului /fjale/, ci semnificantului /vjale/ (sau /viale/).

b) Fenomene similare se întîlnesc și pe latura semnificatului și a sensului. O invariantă semiotică este diferența de sex dintre indivizii ne-monosexuați. Într-o comunitate de vorbitori ca cea italiană, variația de sex servește să se deosebească sensul 'subiect de persoana a treia singular masculin' (aparținînd semnului □ el □) și sensul 'subiect de persoana a treia singular feminin' (aparținînd semnului □ ea □); dar, în schimb nu servește la deosebirea dintre sensul 'interlocutor de persoana a doua de sex masculin' și 'interlocutoare de persoana a doua de sex feminin', ambele participînd la același ansamblu semnificat și aparținînd deci aceluiași semn □ tu □.

Numeroasele considerații de acest gen ne pot duce la concluzia că nici deliile nu se asociază pe baza asemănării sau neasemănării lor fonetice, cum nici sensurile nu se asociază pe baza asemănării sau neasemănării semiotice, ci totdeauna și numai pe baza recunoașterii comutabilității între fonii și sensuri.

2.4.3. Aprecierea comutabilității constituie baza subiectivă pentru a împărți sensurile și foniile sau, mai general, deliile în clase distincte. Ca orice alt comportament determinat sau determinat fiind de alegeri ale indivizilor speciei umane, chiar și aprecierea comutabilității aparține realului; și dacă realul poate fi studiat și descris cu metode și formulări false, și el este la fel de fals.

2.4.4. Diferențierea și asocierea sensurilor în ansambluri distincte semnificate și a deliilor în ansambluri distincte semnificante nu au loc pe baza asemănării sensurilor și deliilor, măsurată cu ajutorul invariantelor diferite de echi-

valența sau non-echivalența sensurilor, în cazul în care pot fi asociate cu o delie dată, și diferite de echivalența sau non-echivalența deliilor, în cazul în care pot fi asociate cu un sens dat. Echivalența în cazul asocierii (și, deci al identificării) cu un sens sau o delie determinată în *continuum*-ul deliilor, și, respectiv, al sensurilor, introducerea de limite care să marcheze caracterul discret al seriilor sale continue în mod intrinsec. Aceste limite definesc o serie de invariante discrete semnificante și semnificate. Seria acestor invariante poate să nu coincidă, cum s-a spus, cu seria altor invariante posibile bazată pe o analiză a deliilor (2.4.2 *a*) și a sensurilor (2.4.2 *b*) care să rezulte din raportul lor reciproc în cadrul exprimării. În acest sens putem și trebuie să spunem despre constelația semnificanților și semnificaților, deci a semnelor, că este independentă de constelațiile altor invariante posibile care marchează aspectul discret al aceleiași materii fonice, grafice, în general fizice sau semiotice. Această independență a semnelor este ceea ce Saussure a numit și *arbitraire* (termen nefericit, deoarece fusese folosit înainte de Saussure pentru a indica numai independența conformației materiale a semnificanților, în raport cu conformația materială a sensurilor concepute ca discrete în mod intrinsec).

2.4.5. Independența radicală și arbitrariul radical (în sensul saussurian explicat mai sus) sînt inerente semnelor chiar dacă ele organizează deliile și sensurile unui singur vorbitor: chiar și într-o vorbire 'crusoiană', deci, semnele sînt arbitrare.

2.4.5.1. Ceea ce este necesar la constituirea semnelor nu este pluralitatea de vorbitori diferiți, ci pluralitatea potențială a întrebuințării semnelor chiar și de un singur vorbitor în momentele următoare.

2.4.5.2. Dacă vorbirea nu este 'crusoiană' și nu aparține unor indivizi dezinteresați de lumea înconjurătoare, și în general pare cu adevărat să nu fie astfel, se ivește posibilitatea de a stabili și un alt tip de formalizare a termenului social, în privința fenomenelor lingvistice. Vom spune că semnele sînt entități sociale, deoarece la baza lor nu există altceva decît aprecierea comutabilității, stabilită într-un grup de vorbitori, într-o comunitate de vorbitori.

2.4.6. Ceea ce se poate deduce, în schimb, din noțiunea de independență sau arbitrar a semnelor pe cale analitică (deci fără a se apela la considerații privind existența unor

societăți de oameni care vorbesc) este caracterul î n t î m p l ă t o r al sistemului de limite care sînt semnele și pe care le introduc semnele în *continuum*-ul deliilor și sensurilor. Pentru a vorbi este nevoie să se introducă *niște* limite în *continuum*-ul semiologic, de exemplu, fonetic sau grafic, și nu *acele* limite sau *aceste* limite: o atare afirmație răspunde unei necesități analitice, la care nu s-a răspuns încă pînă acum.

2.4.7. Fiind întîmplătoare, seriile de semne ale unei comunități de vorbitori se prezintă determinate spațial și temporal; sînt valabile pînă unde și pînă cînd sînt valabile aprecierile asupra comutabilității emise de unul sau mai mulți vorbitori. Dacă prin *istoric* înțelegem să ne referim la ceea ce este determinat în timp și spațiu de comportamentele unuia sau ale mai multor oameni, putem spune că seriile de semne numeroase în mod potențial, reperabile într-adevăr printre nenumăratele comunități umane, sînt serii *istorice*.

2.4.7.1. Caracterul istoric, în sensul dat mai sus, este, cel puțin în formalizarea noastră, o caracteristică mai 'puternică' decît caracterul social, în sensurile indicate în 2.4.1 și 2.4.5: în timp ce o vorbire 'crusoiană' poate fi concepută (2.4.5) și prin urmare, o întrebuințare a semnelor care să pornească de la existența efectivă a unei pluralități de vorbitori diverși, asociați, nu se poate concepe o vorbire care să nu se servească de distincții și clasificări arbitrare ale deliilor și sensurilor, istorice, prin urmare, în sensul de mai sus.

2.5.1. Drept consecință a caracterului continuu al sensurilor și al deliilor (1.9.1) orice semnificant include un număr de delii (fonii, grafii etc.), care, deși finit în fapte, este infinit în mod potențial (în sensul în care sînt infinite aplicațiile unui număr întreg oarecare la grupuri de obiecte); în același fel, este infinit din punct de vedere potențial numărul sensurilor unui semnificat; în fine, orice semn poate include un număr infinit de expresii. Cîte sînt expresiile (sensurile diferite și foniile sau grafiile diferite etc.) incluse într-un semn banal oarecare, de pildă □ ia asta! □? Ele sînt practic infinite.

2.5.2. Posibilitatea de realizare a unui semn într-un număr infinit de expresii poate fi numită (De Mauro, 1968, § 1) *creativitate expresivă*.

2.5.3. Cînd ne referim la întrebuințarea unui semn de către un vorbitor sau un grup de vorbitori, noțiunea de

creativitate expresivă oferă un parametru pentru aprecierea capacităţilor expresive individuale sau de grup, psihologice sau, respectiv, psiho-sociologice. Şi putem prevedea (şi la nivel didactic) teste care să măsoare şi să stimuleze capacitatea expresivă a indivizilor.

2.6.1. Pentru a obţine semne diferite este nevoie ca acestea să fie distincte între ele şi, pentru a putea fi deosebite, este nevoie ca fiecare să posede în sine unul sau mai multe elemente graţie cărora vorbitorul să poată recunoaşte acel semn dintre celelalte, să-l identifice printre celelalte. Caracteristicile care identifică şi izolează cel puţin un semn faţă de celelalte semne posibile vor fi numite *pertinente în sens larg* (cf. 2.6.2.11).

2.6.1 *bis*. În totalităţile concrete care realizează un semn este necesar să fie prezente realizările materiale concrete ale trăsăturilor pertinente ale semnului: a atribui o expresie unui semn comportă recunoaşterea acelor părţi ale totalităţii concrete a expresiei, care realizează anumite trăsături pertinente şi nu altele.

2.6.2. Ansamblul trăsăturilor pertinente ale unei serii de semne posibile se va numi *cod* (cf. şi 2.6.2.11).

2.6.2.1. Un semn, pentru a putea fi identificat dintre altele posibile, trebuie să posede cel puţin o trăsătură pertinentă.

2.6.2.2. Un semn, pentru a putea fi identificat dintre altele posibile, trebuie să posede un număr finit de trăsături pertinente: altfel, el poate fi identificat numai printr-un număr infinit de operaţii, adică nu poate fi identificat de către un vorbitor capabil de un număr finit de operaţii. La un vorbitor capabil să facă un număr infinit de operaţii, semioza poate funcţiona cu totul altfel.

2.6.2.3. Alcătuirea unui semn din elemente pertinente va fi numită aici *combinaţie în sens larg* sau, pur şi simplu, *combinaţie*; alcătuirile care nu se deosebesc prin dispunerea diferită a aceloraşi elemente, vor fi numite *combinaţii în sens strict*; alcătuirile care se deosebesc prin dispunerea diferită a aceloraşi elemente vor fi numite *dispuneri*.

2.6.2.4. Pentru ca semnele posibile să poată fi identificate printr-o serie de operaţii, constituite în serii finite pentru fiecare semn, este necesar nu numai 2.6.2.2., dar este necesar şi ca elementele pertinente prezente în semne şi considerate ca ultime (care, deci, nu pot fi descompuse în elementele de gradul doi care să deosebească elementele pertinente

de gradul întîi între ele) să constituie împreună un ansamblu finit: dacă numărul lor ar fi infinit, deci dacă s-ar putea oricînd presupune că în orice expresie poate fi prezentă realizarea materială a unui element pertinent neprevăzut în cod, atribuirea expresiei la un semn determinat și individualitatea acelui semn față de altele nu ar fi posibile pentru vorbitorii capabili să efectueze doar un număr finit de operații.

2.6.2.5. Dacă elementele pertinente de gradul întîi, pe care le vom numi *proteme*, pot fi descompuse ulterior în elemente pertinente de gradul doi, pe care le vom numi *deutereme*, și care pot deosebi cel puțin un protem de altele posibile, deuteremele trebuie să fie finite pentru un protem dat (în analogie cu 2.6.2.2) și trebuie să constituie împreună (în analogie cu 2.6.2.2) un ansamblu finit, dacă nu pot fi la rîndul lor combinații de elemente pertinente de alt ordin, pe care le vom numi *triteme*.

2.6.2.6. Teoretic, elementele pertinente de orice ordin *n* pot fi atît elemente ultime, cît și alcătuiri de elemente ultime: singura limită ce poate fi indicată este aceea că seria de ordine succesive de componente pertinente trebuie să fie, pentru un cod dat, o serie închisă, altfel este imposibil să se identifice un semn și să se clasifice o expresie printr-un număr finit de operații.

2.6.2.7. Elementele pertinente de un ordin *n* (ce pot fi numite *n-eme*), care constituie împreună un ansamblu finit, se pot combina într-un număr finit de *(n-1)eme*, dacă în combinări nu este prevăzută repetarea aceluiași *n-em*: acest număr finit poate fi redus ulterior dacă, *(n-1)emele* sînt combinări în sens strict (cf. 2.6.2.3). Un ansamblu finit de *n-eme* poate da naștere unui număr infinit de *(n-1)eme*, dacă acestea sînt combinări în care se prevede repetiția ca factor distinctiv. Deci, dacă dîndu-se o combinare, este oricînd posibil să se obțină o nouă compunere prin inserarea unui element deja prezent în ea, numărul compunerilor este infinit.

2.6.2.8. Dacă numărul alcătuirilor este infinit, acestea sînt sau semne (uniuni ale unui semnificant cu un semnificat: 2.3.2) sau părți de semn constituite dintr-o latură semnificantă și o latură semnificată în raport direct și ușor de recunoscut imediat: dacă n-ar fi așa, dacă alcătuirile infinite ar fi, de pildă, părți numai ale semnificantului fără vreo legătură directă între fiecare din ele și semnificat, sau

dacă alcătuiri infinite ar fi părți doar ale semnificatului fără vreo legătură directă între fiecare din ele și un semnificant sau o secțiune de semnificant, ar fi imposibil din cauza celor spuse în 2.6.2.4. să se stabilească contribuția fiecărei alcătuiri la constituirea semnificatului și, respectiv, a semnificantului (și, deci, în ambele cazuri, la constituirea semnului). Prin urmare, acolo unde avem de-a face cu un ansamblu infinit de entități constituite din elemente pertinente, sau pertinente ele însele (dar cf. 2.6.2.10—12), aceste entități sînt sau semne, sau părți de semn cu două laturi.

2.6.2.9. Dacă *(n-1)emele* sînt infinite, atunci și *(n-2) emele* sînt infinite, și la fel toate *n-emele* de ordin mai complex și mai apropiat de semn.

2.6.2.10. Dacă *(n-1)emele* sînt infinite, și deci sînt infinite și ordinele de alcătuire mai complexe și mai apropiate de semn, dîndu-se un cod, se pot genera cu el alcătuiri mereu noi ale acelui ordin. Or, noi nu putem spune «codul își schimbă natura prin apariția acestor noi combinații», dacă «își schimbă natura» înseamnă că «devine un alt cod diferit»: în acest caz cele două coduri pot fi comparate între ele la fel cum pot fi comparate cu orice alt al treilea cod posibil și n-ar avea sens să se vorbească despre schimbarea naturii «acelui» cod (CLG 249—50). Putem spune «codul își schimbă natura prin apariția acestor noi combinații» numai dînd locuțiunii «își schimbă natura» sensul «capătă un nou statut», dar acest sens presupune că ceva anume rămîne la fel, ca element constitutiv al codului prin infinitele stări posibile pentru el, atunci cînd *(n-1)emele* sînt infinite. Or, ceea ce rămîne identic și constitutiv în cod prin infinitele combinații și, deci, infinitele stări de *(n-1)eme*, este ansamblul închis al *(n)emelor*, al *(n + 1)emelor* etc. (menținînd premisa că trebuie să existe o ordine $n + x$ în care fie n fie x să fie numere finite ca în 2.6.2.6).

2.6.2.11. De aici decurge că: *a)* combinațiile aparținînd unor ansambluri cu număr infinit de elemente *nu* sînt elemente pertinente în sens strict (cf. 2.6.1 și *b)*, ci sînt stări posibile generate de cod; *b)* codul este ansamblul ansamblurilor elementelor pertinente în sens strict, adică ansamblul ansamblurilor de elemente cu număr finit de elemente; *c)* fiecare ansamblu de elemente pertinente în sens strict, se definește prin enumerarea elementelor sale constitutive, prin indicarea caracterului ultim sau compus al elementelor sale, prin indicarea regulilor de compunere

a elementelor sale în compuneri de ordine mai apropiate de semn; aceste reguli de compunere sînt reguli de generare și sînt, cum s-a spus, finite ca număr. În acest fel, putem spune că orice ansamblu de elemente pertinente este o structură și generează structuri (cf. 0.4).

2.6.2.12. Compunerile unui ansamblu infinite ca număr, dacă pot sluji drept clase de expresii posibile pentru un vorbitor, vor fi numite semne (2.3.3); dacă, în schimb, pot sluji doar drept clase de secțiuni de expresii posibile pentru un vorbitor, secțiuni constituite dintr-o secțiune de sens și dintr-o secțiune de delie (fonie, grafie, endofonie, endografie, dactiloapsie, endodactiloapsie etc.) vor fi numite (dat fiind că nu sînt elemente pertinente în sens strict: 2.6.2.11 *b) entități sub-semnice* sau, împrumutînd pe bună dreptate denumirea introdusă în 1950 de M. Lucidi, vor fi denumite *hiposeme* (Lucidi, 1950).

2.6.3. Problema pe care trebuie s-o rezolve un cod este obținerea unui anumit număr de semne distincte din elementele pertinente care, la un ultim nivel de descompunere, sînt în număr finit. În 2.6.2.1—7 am indicat o serie de condiții necesare funcționării codului. Între aceste limite, este posibil să presupunem cele mai variate modele de coduri care să rezolve problema obținerii unui anumit număr de semne distincte. De pildă, dacă un cod ar trebui să genereze *k* semne, el ar putea avea *k* elemente pertinente de ordinul întîi, fiecare aplicabil unui semn: orice semn ar fi un protem (2.6.2.5) și invers. Un cod poate avea un singur element pertinent, dar poate admite ca distinctivă repetarea aceluiași element: în acest caz semnele *k* ar fi constituite fiecare din 1, 2, 3 . . . *k* repetări ale aceluiași element pertinent. Dacă numim *paradigmă* seria elementelor pertinente ce pot apărea într-un semn și *sintagmă* secvența elementelor distinctive care constituie un semn (pe cale analitică deducem de aici că o sintagmă nu este altceva decît un semn descompus în proteme; dar un semn nu este în mod necesar o singură sintagmă), primul cod presupus aici ar realiza economia maximă în *extensia sintagmatică* (toate semnele ar poseda sintagme monoprotematice), al doilea ar realiza economia maximă în *complexitatea paradigmatică*; în compensație, primul ar poseda complexitatea paradigmatică maximă, al doilea extensiunea sintagmatică maximă. Raportul dintre economia și complexitatea sau extensiunea paradigmelor și sintagmelor este dozat în mod

diferit în codurile presupuse și reale, așa cum s-a arătat (De Mauro, 1966, 55). Acest raport va fi numit *economia codului* (Martinet).

2.6.4. Alegerea unui cod, mai degrabă decît a altuia, pentru a produce *k* semne distincte este o alegere care, în limitele semnalate în 2.6.2.1—7, nu este determinată de caracteristicile fizice ale deliilor și nici de cele semiotice ale sensurilor. Chiar și cînd se operează în planul consideraţiilor faptice, sau se introduc limitări ulterioare, derivînd din conformația materială a expresiilor, din capacitatea productivă și receptivă a vorbitorilor codului și semnelor ce pot fi generate cu ajutorul lui, din capacitatea de memorare a vorbitorilor (animale de alt tip, animale de tipul *Homo*), din caracteristicile canalului etc., și în acest caz, cum s-a mai arătat deja (De Mauro, 1966, *passim*), limita alegerilor posibile este foarte mare. Cu alte cuvinte, alegerea tipului de cod care să producă *k* semne arbitrare este ea însăși arbitrară.

2.6.5. În măsura în care codul nu servește unui singur vorbitor, ci unei comunități de vorbitori (cf. 2.4.5), caracterul arbitrar al alegerii codului se traduce printr-o nouă categorie de inter-relații dintre fenomenele lingvistice și societate: semnele posedă nu numai caracterul social, derivat din faptul că ordonează comportamentele expresive ale membrilor unei comunități (2.4.1) și din faptul că limitele care le separă sînt constituite, arbitrare fiind (2.4.4), pe baza acestor comportamente expresive și a probei comutării, făcute de vorbitori (2.4.5); posedă, de asemenea, caracterul social derivat din faptul că sînt produse de un cod a cărui alegere este *condiționată* de limite de analiză (2.6.2.1—7) și de fapt (2.6.4), dar nu este *determinată* și *cerută cu necesitate*, în mod absolut, dimpotrivă, este cu totul arbitrară și se sprijină, în fond, numai pe adoptarea codului de către comunitate.

2.6.6. Fiind arbitrară și legată de opțiunea fiecărui vorbitor, alegerea unui anume cod este și ea determinată, în anumite limite, de timp și de spațiu, de comportamentul unuia sau al mai multor oameni: ea este, deci, ca și diferențierea expresiilor în semne distincte (2.4.7), un fenomen *istoric*. Dar, încă o dată, numai determinarea limitelor de analiză ne permite să stabilim într-un mod nu doar intuitiv, caracterul istoric intrinsec al alegerii unui cod.

2.6.7. În 3.1 ș.u., vor fi descrise trei clase de coduri propuse pentru a face astfel deosebirea între semnele abstracte distincte ce clasifică expresiile concrete ale unuia sau mai multor vorbitori.

3.1. Putem imagina semne care, fiind monoprotematice (De Mauro, 1966, p. 50—51), să aibă, în mod ipotetic, caracter sintagmatic (2.6.3), fiind combinări de elemente care, deși nu sînt semne (2.6.2.12), sînt dotate cu semnificant și semnificat; dacă aceste semne sînt elemente finite ale codului, vor fi numite *termeni*; altfel, cum s-a spus (2.6.2.12), vor fi numite *hiposeme*.

3.1.1. Hiposemele și termenii se izolează și se identifică prin probe de substituție a segmentelor de semn, și o asemenea analiză explicitează analiza implicită din comportamentul vorbitorului sau vorbitorilor semnelor. Deoarece n-am precizat încă dacă semnele reprezintă numere finite sau infinite, trebuie să presupunem că nu toate semnele posibile s-au realizat într-adevăr în mod expresiv, astfel încît analiza sus-amintită este o analiză a comportamentelor posibile, o analiză a ceea ce vorbitorul sau vorbitorii *știu* că pot face cu semnele: această învățătură poate fi obținută prin considerarea fenomenelor similare în cadrul producerii semnelor (Saussure CLG 251—58).

3.1.1.1. Hiposemele și termenii, înlocuindu-se între ei, identifică semne diferite.

3.1.2. Să presupunem că, în combinările lor, hiposemele și termenii pot (și nu: trebuie) să dea naștere unor dispuneri (în sensul din 2.6.2.3): să presupunem că ordinea lor diferită poate da naștere unor sintagme diferite. De pildă, în sistemul numerației italienești □ centotre □ (103) și □ trecento □ (300) sînt două sintagme (sau semne, ceea ce, repetăm, este în acest caz același lucru: 2.6.3) ce pot fi analizate în aceiași termeni: ele au semnificație diferită, pentru că raportul stabilit între ele este diferit. Alt exemplu: □ vedono gli angeli □ [îi văd pe îngeri] și □ gli angeli vedono □ [îngerii văd] sînt două semne (de această dată plurisintagmatice), ce pot fi analizate în aceleași hiposeme, dar, iarăși, cu semnificație diversă pentru că raportul dintre hiposeme este divers. Numim acest raport *lanț* (*catène*: Frei, 1968, § 220).

3.1.2.1. Dispunerea diferită a hiposemelor și a termenilor poate da naștere, ca în exemplul de mai sus, la semne diverse, dar nu totdeauna: □ trei ori patru □ și □ patru

ori trei □, sau □ plec mîine □ și □ mîine plec □ sînt, în italiană două semne echivalente (toate sensurile ce pot fi atribuite unuia, pot fi atribuite și celuilalt și invers).

3.1.2.2. Hiposemele și termenii așezați la fel pot constitui două sintagme (sau sensuri) diferite dacă tipul de lanț este diferit: în italiană □ cento tre □ (100 × 3) este diferit de □ centotre □ (103 = 100 + 3), □ la porta è aperta □ [ușa este deschisă] (≅ □ la porta sta aperta □, ≠ □ la porta è aperta da qualcuno □) [ușa stă deschisă, rămîne deschisă; ușa este deschisă de către cineva] este diferit de □ la porta è aperta □ (≅ □ la porta viene aperta (da qualcuno) □) [ușa este deschisă de cineva].

3.2.1. Hiposemele sau termenii și lanțurile au o latură semnificantă și o latură semnificată: în hiposem sau în termen, semnificantul va fi numit (preluînd termenul, cu sensul oarecum schimbat, de la H. Frei) *monem*, semnificatul va fi numit *noemă* (reutilizînd un termen al lui Bloomfield și Prieto); în lanț semnificantul este *catenantul* (Frei), reprezentat prin dispunerea hiposemelor sau termenilor într-un raport prosodematic sau grafematic, semnificatul este *catenatul* (Frei), reprezentat de conexiunea dintre noeme (de pildă de adițiune în *centotre*, de multiplicare în *trecento* și *cento tre*).

3.2.2. Lanțul este un element relevant (2.6.1.).

3.2.3. Hiposemele sau termenii și lanțurile se grupează în serii de substituție care, conform cu 2.6.3, vor fi numite paradigme.

3.3.1. Să presupunem că monemele (care au deci caracteristicile protemelor: 2.6.2.5) nu sînt elementele ultime, ci pot fi descompuse în deutereme, caracterizate, față de moneme, prin două trăsături pe care le atribuim lor deocamdată, sub formă de ipoteză: *a*) deuteremele nu au nici o legătură directă cu semnificatul, nu corespund unul cîte unul deuteremelor noemei; *b*) se combină în anumite dispuneri (2.6.2.3), oridinea diferită determinînd moneme diferite. În plus, conform cu 2.6.2.2., ele vor avea trăsătura *c*: se combină în dispuneri al căror număr de elemente este finit.

3.3.2. Dacă aplicăm modelul ipotetic pe care tocmai îl construim, realităților empirice, acelor entități numite în mod curent *limbi*, putem spune că deuteremele corespund acelor unități ale semnificantului care, cu tot avertismentul hotărît și explicit al lui Saussure (CLG 98, CLG 1968 [2],

401—3), s-au numit și se numesc, printr-o tradiție înrădăcinată, *foneme*.

3.3.3. Să presupunem că deuteremele nu sînt considerate elemente relevante ultime, ce nu mai pot fi analizate ulterior, ci pot ti descompuse la rîndul lor în triteme. Să presupunem că tritemele sînt ultimul rang de elemente relevante. Lor trebuie să le atribuim următoarele trăsături: *a)* conform cu 3.3.1 *a* nu sînt în raport direct cu semnificația; *b)* conform cu 2.6.2.2 se obțin prin combinarea unui număr finit de triteme; *c)* conform cu 2.6.2.4 trebuie să fie, în număr finit, pentru un cod dat.

3.3.4. După cum știm (2.6.2.7) tritemele pot da naștere unor combinări cu sau fără repetiție: în primul caz, știm că aceste compuneri formează un ansamblu finit. Dacă deuteremele ar fi infinite, pentru a identifica un monem ar fi necesar un număr infinit de operații, și aceasta s-ar reflecta în imposibilitatea identificării unui semn printr-un număr finit de operații: concret, putem spune că, în fața unei manifestări fonice, nu vom ști niciodată cu siguranță dacă ne aflăm în fața realizării unui semn, sau în fața a ceea ce Belardi numește «o altă manifestare orală oarecare, și poate mai puțin frumoasă». Pentru ca identificarea monemelor să fie posibilă printr-un număr finit de operații este necesar, deci, ca deuteremele sau fonemele să formeze împreună un ansamblu închis. Pentru ca aceasta să fie posibil, concepîndu-se deuteremele sau fonemele nu ca elemente ultime, ci analizabile ulterior în triteme, este necesar să fie exclusă capacitatea distinctivă a iterației unui tritem. Acesta este motivul pentru care așa-numitele «trăsături pertinente» apar într-o anume combinație o singură dată. Această caracteristică le deosebește de deutereme sau foneme care (vom vedea mai departe de ce: 3.3.4.1) pot fi repetate în același monem, astfel încît pot da naștere unui număr infinit de moneme, fiecare identificabil printr-un număr finit de operații, grație dublei limitări a ansamblului deuteremelor și a ansamblului tritemelor.

3.3.4.1. Mai știm (2.6.2.7) că numărul combinațiilor posibile poate fi ulterior redus sau mărit, după cum dispunerea este sau nu relevantă: pentru a reduce ulterior numărul fonemelor se poate propune o dispunere a tritemelor (și așa se întîmplă într-adevăr în ceea ce se numește în mod obișnuit o limbă) care să nu fie relevantă. Invers, pentru a obține cel mai mare număr de moneme cu ajutorul celui mai mic

număr de foneme, dispunerea fonemelor este relevantă (3.3.1.*b*).

3.3.4.2. Din 3.3.4.1 se obține condiția conform căreia realizarea unui astfel de semnificant este independentă de orice piedică de ordin material: deoarece tritemele, așa-numitele « trăsături relevante », se combină fără a se repeta, și într-o așezare nerelevantă, este cu totul indiferent funcționării codului (chiar dacă lucrul îi poate interesa foarte mult pe vorbitorii posibili) dacă deuteremele sînt reprezentate prin segmente de fonie sau grafie în succesiune fixă, astfel încît, dîndu-se un segment, să poată fi produse cel precedent și cel următor, sau din combinații de mișcări, mai mult sau mai puțin simultane, ale aparatului fonator, sau din combinații grafice ce pot fi văzute exact și /sau citite de la stînga la dreapta, de la dreapta la stînga, de sus în jos sau invers (ca în reprezentările spectografice sau alfabetice ale deuteremelor), în combinații grafice lineare indiferente ca ordine (ca în scrierile așa-zis analfabete) etc. Nepotrivirea numelui de *fonem* pentru deutereme este deci evidentă.

3.3.5. Existența unor elemente relevante ale semnificantului (catenant și moneme, deosebite acestea din urmă unele de altele deoarece sînt așezări diferite de deutereme, ce pot fi analizate la rîndul lor în triteme considerate ca elemente ultime) permite să se reprezinte semnificantul nu numai în mod sintetic (2.1.7) ci și analitic, indicîndu-ni-se catenantul și succesiunea de moneme reprezentate analitic ca dispuneri de deutereme, fiecare rezultînd din combinarea unui număr finit de triteme.

3.3.6. Reprezentarea analitică a unui semnificant enumeră elementele, ale căror reprezentanți, singuri printre reprezentanții elementelor relevante, trebuie să fie prezenți în orice realizare grafică, endofonică, fonică etc. a semnificantului însuși. Aceasta face ca, pentru descrierea exhaustivă a unui semnificant să nu fie necesar să se enumere toate infinitele realizări (posibile conform cu 2.5.1) și nenumăratele tipuri și grupe de realizări posibile.

3.3.7. Mai putem spune: ansamblul finit de elemente relevante ale unui astfel de semnificant, generează numai variațiile de ordin fizic (1.2), care realizează un semnificant. Aceasta are două consecințe, a căror importanță practică este destul de clară pentru oricine reflectează la modurile concrete de folosire a limbii, dar a căror importanță teo-

retică hotărîtoare va putea fi observată în cele ce urmează, și *contrariul*:

a) dîndu-se o clasă și o entitate concretă, dacă entitatea concretă aparține acelei clase, nu poate aparține altora iar dacă aparține alteia nu poate aparține celei date;

b) în ce privește latura semnificantului, proba comutării a două delii, sau fonii, grafii, endofonii, dactiloapsii etc., se face prin recunoașterea prezenței reprezentanților aceloraşi trăsături relevante în amîndouă din ele.

3.4. Noemele, conform cu 2.3.1 (raport de biunivocitate și interdependență între semnificant și semnificat) și date fiind 3.1 și 3.3.1 *a* (inexistența unor unități sub-monematice în directă legătură cu semnificatul), nu pot fi analizate în componente relevante minore corespunzătoare în mod biunivoc deuteremelor. Dar, cu toate acestea, este adevărat și că:

3.4.1. noemele sînt analizabile în componente, care sînt trăsături ale secțiunii nivelului de experiență posibil (= sens: cf. 1.3), secțiune identificată, în cadrul semnificatului din semn, de către monem. Acestor componente le dăm numele de *componente semiotice*. Dacă noemele sînt protemele semnificatului, componentele semiotice sînt deuteremele lor.

3.4.2. Dicționarele obișnuite ale fiecărei limbi, cercetările tradiționale de semantică istorică și descriptivă, recentele lucrări (Eringa, 1962; Prieto, 1964; Lamb, 1966; Bendix, 1967; Coseriu, 1968; Parisi-Crisari, 1968 etc.), dovedesc pe larg posibilitatea analizei noemelor în componente semiotice. Convingerea comună a cercetătorilor citați este că aceste componente semiotice astfel identificate sînt elementele relevante (2.6.1), sau că, cel puțin în orice noemă există măcar unele componente semiotice relevante.

3.4.3. Putem reprezenta componentele semiotice prin expresii lingvistice: aceasta nu depinde de o necesitate care să ne pună în încurcătură, cum credea Saussure (v. *contresome* în Engler, 1968), ci de motive ce vor fi explicate în 3.4.22. Vom încadra componentele semiotice nerelevante între + +, componentele semiotice relevante între : :, astfel încît reprezentările segmentelor de sens 2.4.2 vor deveni ':subiect: persoana a treia: singular: masculin:', ' : individual : interlocutor: + de sex masculin +' etc.

3.4.4. Teza pe care o vom susține aici este: se pot admite fie coduri cu noeme analizabile în componente semio-

tice pertinente (3.4.5—9), fie coduri cu noeme analizabile în componente semiotice dintre care nici una pertinentă (3.4.10—11), fie, în sfîrşit, coduri *mixte*, cu noeme în parte analizabile, în parte inanalizabile în componente pertinente (3.4.13 ş. u.).

3.4.5. Un cod ale cărui noeme prezintă numai componente semiotice pertinente, drept consecinţă la 3.3.7 *a*, trebuie să aibă următoarele două caracteristici: *a)* să nu admită întrebuinţări omosemiotice ale hiposemelor (dacă numim *sinonimie* posibilitatea ca acelaşi sens să fie legat de două fonii aparţinînd unor clase diferite de semnificante, putem spune: nu admite sinonimia); *b)* nu admite, deci, echivocuri.

3.4.5.1. Într-o altă formulare, într-un cod ale cărui noeme posedă numai componente semiotice pertinente, dacă un nivel de experienţă conţine în el reprezentanţii componentelor pertinente ale unei noeme, aparţine acelei noeme şi nici unei alteia; dacă nu conţine reprezentanţii componentelor semiotice pertinente ale acelui noem, nu poate fi subsumat acelei noeme şi poate fi subsumat altei noeme a codului (dacă conţine în el reprezentanţii trăsăturilor pertinente ale unei alte noeme) sau n u p o a t e f i s u b s u m a t n i c i u n e i n o e m e a c o d u l u i.

3.4.5.1. *bis*. Dacă subsumarea la o noemă a codului (şi, deci, includerea într-o clasă semnificată legată de o clasă semnificantă realizabilă în fonii infinite) se numeşte *dicibilitate* putem spune că, în al treilea caz presupus aici, nivelul de experienţă nu aparţine acelui cod.

3.4.5.2. Vom numi *capacitate semiotică* a codului, capacitatea de a subsuma noemelor sale un anumit număr de secţiuni a unor nivele de experienţă posibile. Mai exact, deoarece datorită caracterului continuu al sensurilor (1.9.1) secţiunile nivelului de experienţă posibile incluse în fiecare noemă sînt infinite, sau constituie fiecare un şir cu «limită infinită», capacitatea semiotică a unui cod este proporţională cu numărul de limite semiotice ale codului însuşi.

3.4.6. Coduri ca cele de sub 3.4.5 sînt, de pildă, cele adoptate în De Mauro, 1966, sau sînt multe coduri artificiale, sînt codurile animale ale lui Collias, 1960, Sebeok, 1968, sînt, în fine, codurile formalizate, aşa-numitele «limbi logice» etc. De fapt, prin sistem formalizat trebuie înţeles (Bochenski-Menne, § 7) un cod ai cărui termeni şi sintagme

trebuie să îndeplinească condițiile de întrebuințare (componente semiotice pertinente) fixate prin definiție.

3.4.7. Coduri ca cele propuse în 3.4.5 și exemplificate în 3.4.6, datorită celor două caracteristici semnalate, prezintă avantajul evident al univocității și preciziei: un sens, dacă este exprimat într-un fel, nu poate fi exprimat altfel; o expresie poate fi asociată uneia și numai unei familii de sensuri ale cărei limite, în interiorul codului, sînt fixate de o anumită serie de componente pertinente date dinainte, odată pentru totdeauna. Matematicienii, ciberneticienii, logicienii, lingviștii ce urmăresc formalizarea disciplinei lor, mai multe specii de animale (poate toate), știu prea bine cît de utile sînt aceste caracteristici ale unui cod formalizat în proporție mai mare sau mai mică, prin transformarea în trăsătură pertinentă măcar a unei trăsături a fiecăreia din noemele sale posibile. Există însă și un dar...

3.4.8. *Gallus gallus* poate genera cu codul său semne care permit să se deosebească în mod univoc și precis păsările de pradă de dușmanii de pe pămînt (Collias, 1969, 372), dar alte tipuri de primejdii nu pot fi numite în codul său. Exemplele similare se pot înmulți ușor, la nivelul cunoștințelor noastre. Codurile formalizate artificiale, modelate în De Mauro, 1966 rezolvă în mare măsură problema semnalării nivelelor distincte ale apei într-un bazin, dar ar putea produce semne care să informeze asupra naturii termice, sau asupra stării solide, lichide, gazoase a maselor de apă numai printr-o restructurare radicală a ansamblului de trăsături semiotice pertinente prevăzute. După o asemenea restructurare, dacă-și mai păstrează caracterul de coduri formalizate, cu noeme formate numai din componente semiotice pertinente, vor exista alte nivele posibile de experiență care vor continua să nu poată fi numite în acele coduri; dacă apa este sărată sau nu, dacă există păstrăvi, dacă variația nivelului apei se datorește pietrei aruncate de un copil, sau trecerii unei bărci cu vîsle cu care Giovanni își plimbă musafirii.

3.4.8.1. Dacă noi concepem vorbirea cum par să facă cercetătorii din 3.4.2, adică, dacă noi concepem că vorbirea este ordonată în mod similar, în funcție de noeme ce conțin toate cel puțin o componentă semiotică pertinentă, singura concluzie posibilă este propoziția 7-a, ultima, din *Tractatus logico-philosophicus* de Wittgenstein, care a conceput vor-

birea și ceea ce el numea limbă tocmai așa: «Ceea ce nu poate fi spus trebuie trecut sub tăcere».

Și totuși, vorbim despre «aceasta». Și chiar *Philosophische Untersuchungen* ale aceluiași Wittgenstein luminează calea cui vrea să priceapă cum este cu putință acest lucru (De Mauro, 1967, L.W.).

3.4.9. Codurile în chestiune mai au deci alte două caracteristici: *c)* nu sînt atotputernice din punct de vedere semiotic; *d)* pot avea diferite funcții semiotice.

3.4.9.1. Dacă acceptăm definițiile pentru *form* [*formă*], *substance* [*substanță*] și *purport* [*materie*] date de L. Hjelmslev, 1953, p. 85, mai putem spune: pentru un cod cu noeme conținînd fiecare măcar o componentă semiotică pertinentă, o parte a materiei semantic posibilă nu face parte din substanța căreia noemele codului îi dau o formă; și această parte a materiei poate varia (și în fapt variază) de la un cod la altul.

3.4.9.2. Din 3.4.9.1 rezultă cea de-a cincea trăsătură ce poate fi recunoscută, prin analiză, în astfel de coduri. Dacă hotărîm să numim *traductibilitate*, posibilitatea de a include un sens dat în două semne diferite aparținînd fiecare unui cod diferit, putem spune: *e)* în coduri ca cele în chestiune, traductibilitatea este limitată și poate să nu fie posibilă. Traducerea este posibilă numai dacă codul la care se ajunge posedă toate componentele pertinente ale codului inițial și dacă le poate combina în aceleași compuneri.

3.4.10. Un cod cu noeme lipsite fiecare de componente semiotice pertinente are următoarele caracteristici: *a)* admite întrebuințări omosemiotice ale hiposemelor (adică, conform cu 3.4.5 *a*, admite sinonimia); *b)* admite echivocuri: semnificația fiecărui semn al său se poate confunda total cu semnificația oricărui alt semn al său; *c)* este atotputernic din punct de vedere semiotic: orice secțiune de nivel sau orice nivel de experiență poate fi atins în oricare dintre noemele sale; totul poate fi spus prin el; *d)* este din punct de vedere semiotic la fel de eficient ca orice alt cod avînd același tip de noeme; *e)* poate traduce totul din orice alt cod.

3.4.11. Un cod de tipul 3.4.10, admisibil într-o primă aproximare, nu are însă posibilitatea de a exista. Putem spune imediat că un cod de acest fel suferă de o contradicție radicală ce-l face inutil: el ar părea că generează o serie de clase semnificante pentru a deosebi clasele semnificate, dintre care, însă, fiecare poate, nu în mod accidental,

ci de regulă, să se confunde cu orice altă clasă semnificată, putînd să-i preia în parte sau integral, toate sensurile. Dacă ar exista un asemenea cod, ar fi inutil. Dar un cod de acest fel nu este doar inutil: el nu poate dăinui. Într-adevăr, pentru a se constitui clase semnificante distincte, este necesar să existe clase de delii complet comutabile cu deliile unei alte clase (2.1.1—5); caracterul echivoc al codului 3.4.10 (și trăsătura sa *b*) dat prin definiție, face ca orice sens să fie total comutabil, în acest cod, cu orice alt sens și, prin urmare, orice delie cu orice altă delie, astfel încît dispare latura negativă a condiției sus-amintite și, prin aceasta, însăși posibilitatea unui cod cu clase semnificante diverse.

3.4.12. Din 3.4.11 nu ajungem doar la o concluzie negativă, în privința inconsistenței unui cod cu noeme lipsite fiecare de componente semiotice pertinente, dar apare și o concluzie pozitivă: un cod semiotic este posibil doar cu condiția de a prevedea niște componente semiotice pertinente.

3.4.13. Încheind seria ipotezelor prezentate în 3.4.4, putem schița acum ipoteza unui cod *mixt* din punctul de vedere al analizei noemelor sale în componente semiotice pertinente. Acest cod are o serie de noeme conținînd cel puțin o componentă semiotică pertinentă și o serie de noeme analizabile în componente semiotice, dintre care nici una nu este relevantă.

3.4.14. Posibilitatea unor coduri ale căror elemente să prezinte asimetrii profunde în organizarea lor, se verifică, de fapt, în coduri de orice tip; analitic, ea poate fi derivată în mod corect din caracterul arbitrar fie al semnelor (2.4.4), fie al alegerii codului prin care se generează semnele (2.6.4).

3.4.15. În clasa de coduri ale cărei caracteristici am început să le schițăm în 3.1, numim *morfologici* termenii sau hiposemele ale căror noeme sînt analizabile în componente semiotice dintre care măcar una este pertinentă. Denumirea de «*morfologici*» este etimologic perfect motivată în cadrul nostru teoretic: este vorba despre noeme ce dau o formă definită substanței semiotice (în sensul din 3.4.9.1) și permit întregului cod să posede forme (cum s-a văzut în 3.4.11—12), astfel încît ținînd seama că în greacă sensurile italienescului *forma* sînt incluse în μορφή și invers, în cadrul construcției noastre formale se justifică denumirea de hiposeme morfo-

logice dată celor avînd noeme cu cel puțin o componentă semiotică pertinentă.

3.4.16. Numim, în schimb, *lexicale*, hiposemele ale căror noeme sînt analizabile în componente semiotice (ceea ce se verifică prin 3.4.2), dintre care nici una nu este relevantă. Și această denumire, ținînd cont de apropierea de sensuri dintre grecescul λέγειν și italienescul *dire*, este perfect motivată în cadrul nostru teoretic: într-adevăr, noemelor lexicale le revine garantarea posibilității de a exprima orice sens sau secțiune de sens posibilă, cu ajutorul semnelor codului; deci, le revine dicibilitatea (3.4.5.1) oricărui sens posibil în cadrul codului.

3.4.16.1. Cele două denumiri de *morfologic* și *lexical* au și avantajul de a fi conforme cu o bună parte a tradiției.

3.4.17. Dacă examinăm lexicul a ceea ce se numește de obicei o limbă *(language, langue, lengua, Sprache* etc.*)*, de ex. lexicul limbii engleze sau italiene sau grecești moderne sau vechi etc., se întîlnesc două fenomene evidente: *a) hiponimia semantică* (prin care o parte a sensurilor lui *scarlet* [stacojiu] poate fi exprimată prin *red* [roșu], care are o gamă mai vastă de sensuri: Lyons, 1963, § 4.43, Lyons, 1968, p. 453 ș.u.); *b) l'empiétement* semantic (interferența parțială dintre sensurile a două părți ale unui semn: Prieto, 1964, § 3.8). Vocabularele curente ale oricărei limbi sînt pline de exemple ale ambelor fenomene: mai mult, în fiecare articol de dicționar adesea se înșiră doar, într-o ordine care ar merita un moment de reflecție, tocmai celelalte hiposeme sau sintagme în raport de hiponimie sau de *empiétement* cu cuvîntul explicat. Pentru ambele fenomene trebuie să conchidem că ceea ce în mod obișnuit se numește «semnificația cuvintelor» într-o limbă naturală, istorică *(meaning of words, Wortsinn, signifié des mots* etc.*)* are tocmai trăsăturile pe care le-am atribuit noemelor lexicale. Într-adevăr, cele două fenomene ale hiponimiei și *empiétement*-ului [interferență] sînt posibile numai cu condiția ca cele două ansambluri de secțiuni de sens între care au loc să nu aibă componente semiotice relevante, astfel încît, cele ale primului ansamblu să fie prezente toate și în toate realizările, în secțiunile de sens, proprii ansamblului însuși și cele din cel de-al doilea ansamblu să fie prezente toate și în toate realizările proprii celui de-al doilea ansamblu: în acest caz, o secțiune de sens, dacă aparține primului ansamblu, nu poate aparține celui de-al doilea și invers, cum s-a văzut

deja în principiu în 3.3.7 *a*. Deci, dacă am pleca de la ipoteza unor semnificații lexicale analizabile în componente semiotice dintre care una măcar este pertinentă, n-am putea explica fenomenele hiponimiei și interferenței. Prin urmare, putem spune pe bună dreptate că așa-numitele semnificații ale cuvintelor în limbile istorice sînt o exemplificare potrivită a ceea ce am numit noemă lexicală (sau că aceasta este un model potrivit al lor).

3.4.17.1. Cum presupune pe bună dreptate Lyons, 1968, *loc. cit.*, hiponimia și interferența nu trebuie confundate cu incluziunea sau identitatea logică. În incluziunea logică toate sensurile termenului subordonat sînt incluse în noema termenului supraordonat, mai extins: astfel, orice entitate la care ne referim cu termenul geometric *triunghi* este o parte a clasei mai largi a entității denumite *poligon*. La fel, ansamblul aplicărilor sumei 33 + 3 coincide cu ansamblul aplicărilor cîtului 72: 2. În schimb, în hiponimie înregistrăm doar o parțială (chiar dacă este foarte extinsă) coincidență de sensuri, dar există sensuri ale hiponimului neincluse în hiperonim: *scarlet* este aproape totdeauna comutabil cu *red*, dar nu, de pildă, în expresia *scarlet woman* 'prostituată', dat fiind că *red-woman* nu are sens sau are sensul de 'femeie piele-roșie'. La fel, chiar și în cazurile de interferență foarte largă, ca în *testa* și *capo*, *babbo* și *papà*, există aplicații ale primului termen al perechii, străine celor ale termenului secund și invers: *capo di ponte* ≠ *testa di ponte*, *testa quadrata* ≠ *capo quadrato*; *figlio di papà* = *privilegiato*, *figlio di babbo* nu are acest sens, și se spune în limba vorbită *cambiali a babbo morto*, nu *a papà morto* etc *.

3.4.17.2. Constatarea că hiposemele unui cod prezintă măcar în parte fenomenele hiponimiei și interferenței este *experimentum crucis* pentru a stabili un cod pentru clasa codurilor mixte.

3.4.18. Existența noemelor cu componente semiotice pertinente în codurile mixte satisface condiția necesară constituirii unor clase semnificante distincte (3.4.11—12).

3.4.19. Existența noemelor analizabile în componente semiotice, dintre care nici una pertinentă, are un rol funda-

---

* N.T. *testa* (cap) și *capo* (cap, șef), *babbo* (formă familiară pentru «tată») și *papà* (formă neologică pentru «tată»). *capo di ponte* (capăt de pod), *testa quadrata* (cap pătrat!), *figlio di papà* (băiat de bani gata), *cambiali a babbo morto* (poliță cu scadența după moartea tatălui).

mental în funcționarea posibilă a codului: *a)* fiecare noemă lexicală își poate lărgi propriile granițe pentru a primi noi segmente de sens; *b)* rezultă de aici că un cod cu asemenea noeme lexicale nu suferă consecințele non-dicibilității noilor sensuri prin semnele sale (cf. în schimb 3.4.8); *c)* traductibilitatea (în sensul din 3.4.9.2) este posibilă cu astfel de coduri, din orice cod în ele.

3.4.19.1. Faptul că noemele lexicale nu au componente semiotice pertinente, nu exclude operații de *pertinentizare parțială* în sfere delimitate ale vorbirii, cum vom vedea în cele ce urmează (3.4.27).

3.4.20. Dîndu-se un cod cu noeme morfologice și noeme lexicale, putem deduce de aici o serie de caracteristici, pe cale analitică, din grupul de propoziții demonstrate deja în 2.6.2.1—7:

I) prin 2.6.2.2 noemele morfologice trebuie să fie în număr finit pentru un semn dat;

II) prin 2.6.2.4 noemele morfologice trebuie să fie în număr finit pentru un cod dat (este trăsătura care, în tratarea realistă a lui Martinet, se numește *blocarea* listei elementelor gramaticale);

III) prin 2.6.2.7 componentele semiotice pertinente ale noemelor morfologice trebuie să fie în număr finit pentru un cod dat (în plus, desigur, de număr finit pentru o noemă dată prin 2.6.2.2);

IV) deoarece, pe latura semnificației semnul este analizabil în două nivele succesive de elemente pertinente (noeme morfologice și componente pertinente ale noemelor morfologice), codul mixt satisface condiția de limitare a *n* ordine de elemente pertinente cerută de 2.6.2.7;

V) componentele semiotice ale noemelor lexicale, nefiind pertinente, pot fi în număr non-finit; combinațiile lor, deci noemele lexicale, pot fi de asemenea, pentru un cod dat, în număr non-finit;

VI) din V rezultă că putem, grație noemelor lexicale, să dăm un număr infinit de sensuri noi în cadrul codului f ă r ă a s c h i m b a c o d u l, adică prin 2.6.2, ansamblul elementelor pertinente, dar numai folosind a c e l a ș i c o d pentru a produce e x p r e s i i n o i ș i m e r e u d i f e r i t e, atît de noi și diferite încît:

VII) întreaga materie posibilă semiotic poate fi considerată substanța codurilor cu noeme lexicale.

3.4.20.1. Într-un cod mixt blocarea numărului hiposemelor ar avea drept consecință că hiposemele lexicale, în timpul funcționării efective a codului, dată fiind extensiunea nedefinită a noemelor lexicale, s-ar supraîncărca cu secțiuni de sensuri. Or, aceasta se poate concepe pe plan teoretic, dar ar crea posibilitatea unor echivocuri, la care, în cadrul codului însuși, nu s-ar putea opune nici o piedică: noile sensuri s-ar asocia familiilor deja existente; codul ar fi astfel capabil să le înglobeze, dar nu să dea naștere unor noi familii de secțiuni de sensuri, distincte de cele deja existente. Pentru ca un cod mixt, tocmai datorită caracterului flexibil și extensibil al noemelor sale lexicale, să poată răspunde exigenței de a menține posibilitatea de a distinge noi familii de secțiuni de sens de cele deja existente, este necesar ca el să fie construit astfel încît să permită ca, date fiind elementele sale pertinente, acestea să poată genera o serie deschisă și non-finită de elemente în legătură directă cu segmentele de semnificație.

3.4.20.1 *bis*. Observăm că, prin 2.6.2.11 *b*, crearea unui nou hiposem lexical *nu* presupune trecerea de la un cod la altul. Aceasta coincide perfect cu experiența noastră cea mai evidentă, prin care a găsi (în sens activ sau receptiv) un cuvînt nou (ca și a găsi o nouă frază) nu echivalează cu a găsi o limbă nouă. Dar, pînă acum, lipsa unei teorii formale adecvate a pertinenței, crea o antinomie între concepția structurală a limbii (care, înglobînd și hiposemele lexicale printre elementele pertinente, impunea recunoașterea unei schimbări de cod la fiecare apariție a unui cuvînt nou și, în măsura în care se înțelegea că fraza nu aparține *cuvintelor*, a fiecărei fraze noi) și experiența comună. Hiposemele lexicale, ca și frazele și semnele, sînt stări abstracte posibile ale codului care funcționează prin succesiunea acestor stări, fără a se altera.

3.4.20.1 *ter*. Descrierea elementelor pertinente ale unui cod va fi numită descriere *sincronică*, și *sincronia* va fi complexul elementelor pertinente cu regulile respective de generare. Din punct de vedere funcțional, nu are nici o importanță dacă un cod aparține unei singure persoane, sau mai multora, la un moment dat sau într-o succesiune de momente: se remarcă, însă, că definiția dată aici permite să se înțeleagă cum și de ce același cod poate aparține mai multor persoane, durînd mai multe momente în timp, păstrîndu-și propria identitate. Dacă numim *diacronie* modi-

ficarea unei părți a elementelor pertinente ale codului și *descriere diacronică* descrierea acestor modificări, putem spune că ne aflăm în fața diacroniei nu acolo unde avem o durată m a t e r i a l ă nedeterminată, ci acolo unde avem pierdere sau adăugire de noi elemente pertinente, adică trecerea f o r m a l ă de la un cod la altul.

3.4.20.2. În afară de posibilitatea de a introduce noi moneme și, prin urmare, hiposeme lexicale, care permit recunoașterea a noi grupuri de secțiuni de sensuri sau, în grupuri deja existente, grupuri hiponimice minore, este posibil, în cadrul codurilor mixte, să se evite riscurile echivocului semiotic. O nouă secțiune de sens poate fi asimilată de un grup de secțiuni de sensuri deja reunite într-o noemă lexicală dacă, între componentele sale semiotice, poate fi reperată măcar una ce poate fi asimilată, după părerea celui care folosește codul, de măcar una din componentele semiotice ale secțiunilor de sens ale noemei lexicale date. Prin aceasta se reintroduce o ordonare în posibilitatea indefinită de creștere în orice direcție a unui ansamblu de noeme lexicale.

Modelul semanticienilor structuraliști și transformaționaliști, care consideră ceea ce numesc noemă sau *sem* sau *semnificație* a cuvîntului etc. niște «zăbrele», o «schelărie» de componente semiotice pertinente supuse caracterului variabil exterior al componentelor nonpertinente, este înlocuit cu un alt model explicativ, cel schițat în mod genial de Wittgenstein, cînd afirma că, vorbind, «wir dehnen unseren Begriff der Zahl aus, wie wir beim Spinnen eines Fadens F a s e r a n F a s e r d r e h e n. Und die Stärke des Fadens liegt nicht darin, dass irgend eine Faser durch seine ganze Länge läuft, sondern darin, dass viele Fasern einander übergreifen» [noi extindem conceptul nostru de număr așa cum torcînd un fir răsucim o fibră cu alta. Și tăria firului nu stă în faptul că o fibră unică îl parcurge în toată lungimea lui, ci în suprapunerea mai multor fibre unele peste altele]. Sau, cum a înțeles la fel de bine Wittgenstein în *Philosophische Untersuchungen*, legăturile dintre diferitele secțiuni de sens ale unei noeme sînt «Familienähnlichkeiten», «asemănări de familie», existente în măsura în care sînt recunoscute de către vorbitorul sau de către vorbitorii codului mixt.

3.4.20.2 *bis*. Din 3.4.20.2 se deduce consecința care rezolvă *vexata quaestio* a așa-numitei *polisemii:* este vorba

despre cunoscutul fenomen prin care, în limbile naturale, același monem are nu numai o pluralitate de sensuri (că așa trebuie să fie este acum evident), ci, cum se obișnuiește să se spună, « două semnificații complet diverse », ca în cazul celor două verbe italienești *mattare* 'a face mat (șah)', 'a omorî tonul (iht.)', sau a celor două sau trei substantive (al treilea este colocvial) *sparo* 'împușcătură', 'peștele sparos', 'impar'*. Nimic nu ne împiedică, în cadrul teoriei noastre, să recunoaștem că în aceste cazuri putem avea de-a face fie cu hiposeme omo-monematice diverse, pentru că sînt hetero-noematice, fie cu un singur hiposem cu o noemă caracterizată printr-o accentuată dispersare a sensurilor. Vom adopta prima soluție totdeauna cînd unui vorbitor al codului ce trebuie descris îi va fi imposibil să detecteze măcar o componentă semiotică comună pentru cel puțin un sens din diferitele grupuri de sensuri 'a face mat' și 'a omorî un ton' sau 'împușcătură', 'pește sparos' și 'impar': în acest caz, vom spune despre cod că posedă mai multe noeme lexicale diferite identificate de același monem, sau că există mai multe hiposeme omo-noematice. Vom adopta a doua soluție dacă există un vorbitor care surprinde o componentă semiotică comună. În ambele cazuri, soluțiile, teoretic la fel de posibile, sînt independente de orice considerație cu caracter genetic (identitate sau deosebire etimologică).

3.4.20.3. Între noema lexicală (clasă a tuturor sensurilor unui hiposem lexical) și porțiunea de sens concretă, se plasează astfel grupul de porțiuni de sens avînd toate cel puțin o componentă semiotică comună: propunem să folosim termenul de *accepție* pentru denumirea unui grup de acest fel.

3.4.21. Caracteristicile noemelor lexicale descrise în 3.4.19—20 permit codurilor mixte, în mod diferit decît codurile formalizate și animale cu noeme conținînd cel puțin o trăsătură pertinentă, să posede trăsăturile de o m n i p o t e n ț ă [capacitate integrală] și respectiv de e c h i p o t e n ț ă [egală capacitate] semiotică, deoarece fiece sens poate fi asociat unui semn al acestor coduri mixte și, prin urmare, este dicibil în vreun fel (după modalitățile unuia dintre semne).

3.4.21.1. Faptul că un dialect de munteni nu a mai fost nicicînd folosit pentru a exprima sensurile semnelor folosite

---

* N.T. În lb. română... *cală* 'parte a unei nave' și 'floare ornamentală'.

în *Kritik der reinen Vernunft* nu înseamnă că acel dialect, dacă este un cod mixt, nu le poate exprima. Toate codurile mixte sînt, din punctul de vedere al capacității semiotice, egale. Și nici unul nu este «mai egal decît celelalte».

3.4.22. Fiecare dintre codurile mixte este, prin 3.4.21, codul cel mai capabil de a absorbi, în cadrul semnelor sale, sensurile oricărui alt cod posibil și orice sens posibil: un cod mixt poate primi, dintre toate experiențele posibile exprimabile cu ajutorul lui, și t o a t e acele experiențe particulare care constau din producerea unui semn și din realizarea sa expresivă. De aici decurge:

3.4.22.1. Clasa codurilor mixte este singura clasă ale cărei coduri pot ilustra pe deplin orice alt cod și pe ele însele.

3.4.23. Stabilizînd o întrebuințare sugerată deja în unele paragrafe precedente, propunem să denumim *sistem lingvistic* orice cod mixt. O societate construită într-o manieră complexă și care nu-și uită propria istorie adoptă cu greu un singur cod mixt, un singur sistem lingvistic: în general, tinde să păstreze spre folosire o pluralitate de sisteme lingvistice foarte, dar nu total asemănătoare. Ceea ce numim de obicei *limbă*, engleza, sau italiana, sau germana, sau latina, nu coincide cu un sistem lingvistic, ci este mai degrabă un conglomerat de sisteme lingvistice parțial divergente și vorbitorii diferitelor comunități efectuează mereu traduceri dintr-un cod într-altul.

3.4.24. Dîndu-se 3.4.22, corolarul evident este că de aici înainte convențiile asupra determinării regulilor oricărui sistem simbolic formalizat nu pot să nu ducă, în ultimă analiză, la oricare limbă istorico-naturală (Barone, 1953, 273—77).

3.4.25. Cum s-a mai observat, subsumarea unei porțiuni de sens unei noeme morfologice este condiționată de recunoașterea în ea a reprezentanților componentelor semiotice pertinente ale noemei: aceasta decurge din 3.3.7 *a*. Acolo unde nu avem componente semiotice pertinente, ci doar componente semiotice, ca pentru noemele lexicale, am postulat ca o condiție a participării unei porțiuni la o noemă lexicală, recunoașterea de către cel puțin un vorbitor a cel puțin unei componente comune noii porțiuni de sens sau porțiunilor de sens deja asociate noemei (3.4.20.2). Drept consecință, în timp ce aprecierea posibilității de asociere între realizări concrete posibile ale codului este mediată de ansamblul stabil de elemente pertinente oriunde ar fi

(este, deci, o judecată deductivă sau inductivă), acolo unde nu există componente pertinente, aprecierea posibilității de asociere revine cu totul și imediat opțiunilor diforme atît teoretic, cît și în fapt, ale vorbitorului codului: opțiunile sînt *deductive* și *analogice*, deci produc o lărgire a semnificației pe baza inventării de analogii între noile sensuri și sensurile deja incluse în semnificație.

3.4.26. Pentru toate semnele și elementele de semne ale oricărui cod, sînt valabile cele trei forme ale aspectului social și istoric identificate și semnalate în 2.4.1, 2.4.5—7, 2.6.5—6. Pentru noemele lexicale și porțiunile de sensuri grupate după accepții, trebuie să adăugăm că se mai schițează o a patra formă de dependență, din opțiunile întîmplătoare ale vorbitorului sau vorbitorilor, și deci o a patra formă specifică caracterului istoric și social: împărțirea segmentelor de sens în noeme lexicale distincte și gruparea lor în accepții, depind direct, fără medierea acceptării anterioare a unui fascicul de trăsături pertinente care trece, prin definiție, dincolo de actul expresiv individual, de înclinările expresive ale vorbitorilor codului.

3.4.27. Printre formele de opțiune, deci și de caracter istoric și social posibile în utilizarea hiposemelor lexicale, există o categorie de forme cărora persoanele de formație științifică sînt înclinate să le atribuie importanță; opțiunea poate consta din stabilirea transformării, cel puțin în puncte determinate ale unuia dintre semnele unei limbi, a componentelor semiotice ale unui număr oarecare de noeme lexicale în componente semiotice devenite pertinente. În acest fel, o parte a hiposemelor unei limbi se transformă în termeni (2.6.2.12), și anume, o porțiune a lexicului unei limbi se transformă într-o *terminologie*, mai mult sau mai puțin formalizată (în care gradul de formalizare depinde de numărul componentelor semiotice devenite pertinente). Astfel, în domeniul opticii, printre nenumăratele componente semiotice ale noemei lexicale a [cuvîntului] □ verde □ devin pertinente componentele semiotice + vibrație +, + ce poate fi perceput de ochiul omenesc +, + cu lungimea de undă în jur de 0,5 μ +. Componentele semiotice de tipul +non-matur+, +prospețime+, +prospețime primăvăratică+, +aciditate+ etc. nu au rol pertinent. (Locuțiunea *anni verdi* în fizică va avea sens dacă și numai dacă există ani în care lumina stelei Soare ajunge la vreuna din plane-

tele sale sub forma unor vibrații luminoase cu lungimea de undă în jur de 0,5 μ).

Prin astfel de operații de pertinentizare se formează accepții *tehnice* ale anumitor noeme lexicale, care rămîn apoi prezente în noeme, permițîndu-le noi participări de porțiuni de sens, imposibile pe plan strict tehnic.

4.1. Formele sociale identificate pînă acum nu epuizează fenomenologia relațiilor reciproce dintre o limbă și o comunitate de vorbitori: nu doar pentru că această fenomenologie posedă o gamă nedefinită de determinări întîmplătoare, circumscrise istoric, ci pentru că, rămînînd pe un plan analitic și teoretic, putem prefigura cel puțin încă o altă serie de relații.

4.2. Cum s-a văzut, pentru ca printr-un ansamblu finit de elemente constitutive pertinente să fie posibil un număr infinit de compoziții, fiecare cu număr finit de elemente, este necesar ca în compunere să poată fi repetat fără vreo limită un element prezent deja în ea (2.6.2.7).

4.2.1. Semnele unei limbi îndeplinesc această condiție chiar dacă, în mod ipotetic, am considera finit numărul hiposemelor lexicale. Dîndu-se semnul cel mai simplu din italiană, de pildă □ no □ , nimic în cod nu interzice repetarea de nenumărate ori a acestui hiposem. Se adaugă la aceasta că numărul hiposemelor lexicale, datorită unor exigențe inerente unui cod mixt (3.4.20.1), nu este finit, ci deschis prin definiție: prin aceasta avem, dacă mai este necesar, un nou argument în favoarea caracterului infinit al semnelor posibile ale unei limbi: cîte sînt semnele verbale ale limbii italiene terminate în /-iddza/? Cîte sînt semnele de tipul □ *x*-iddza □ ?

4.2.2. Caracterul deschis al listei hiposemelor lexicale face inutilă discuția, dusă de Hockett (1968, 60 ș.u.) împotriva lui Chomsky, dacă extensiunea semnelor unei limbi este sau nu nelimitată, pentru a conchide apoi că, semnele limbii engleze avînd, după părerea sa, o extensie limitată (profesorului Hockett nu-i plac probabil frazele prea lungi: dar nici numerele prea lungi nu sînt simpatice, și totuși sînt posibile), numărul semnelor englezești nu este infinit. Vom vedea totuși că discuția își are utilitatea ei pentru a surprinde mai bine o caracteristică potențială a codurilor lingvistice și un nou tip social și istoric.

4.2.2.1. Intercalarea unui hiposem printre hiposemele unui semn dat, nu contrazice, evident, afirmația că un semn

dat trebuie să fie constituit dintr-un număr finit de hiposeme (2.6.2.2).

4.2.2.2. Faptul că, dîndu-se o limbă anumită, un număr chiar infinit de fraze și de semne nu este posibil din cauza caracterului lor incorect, aceasta nu împiedică faptul că numărul frazelor și, mai exact, al semnelor corecte generabile printr-o limbă este tot infinit. Dîndu-se seria numerelor naturale și proprietățile lor, adunările exacte constituie un ansamblu infinit, chiar dacă și numărul adunărilor greșite este infinit.

4.2.3. Sîntem deci în măsură să identificăm un nou tip de infinit, legat de fenomenele lingvistice: cu o limbă se poate genera un număr infinit de semne.

4.3. Alături de creativitatea expresivă (2.5.2) ajungem, deci, să definim o creativitate *de semne* inerentă folosirii limbii de către un vorbitor: ea constă din capacitatea de a produce, dîndu-se o limbă, un număr infinit de semne.

4.3.1. În acest caz (ca și în 2.5.3) se remarcă găsirea unui element foarte concret în sfera înaltă a abstracțiunilor teoretice: secole de-a rîndul a existat pretenția de a preda o limbă prin predarea «vorbirii frumoase», a frazelor și a semnelor folosite deja de unul sau de altul, de un scriitor sau altul. Aceasta era (și mai este încă și astăzi în multe țări) metoda cea mai apreciată pentru predarea unei limbi. Dar dacă concluzia din 4.2.3 este exactă (și așteptăm o dezmințire de la puriștii de orice fel) a preda o limbă înseamnă a-l învăța pe elev să producă cel mai mare număr de semne posibile care *nu* au mai fost folosite de nimeni nicicînd.

4.3.2. Numai o educație atentă în spiritul celor mai nelimitate licențe frazeologice și expresive poate oferi posedarea profundă, reală a unei limbi.

4.4. O nouă serie de relații între limbi și comunități de vorbitori constă din *limitările normale* ale creativității expresive și de semne.

4.4.1. Cînd noi pretindem să spunem, împotriva lui Chomsky, că semnul □ one and one and one and one... and one □ nu este englezesc (Hockett cit.) nu invocăm o caracteristică a limbii engleze, ci o limitare sugerată vorbitorilor acelui idiom de bunul simț, educație, obișnuințe, înclinări personale, idiosincrazie etc. În general, secvențe prea lungi de hiposeme, șiruri prea complicate, secvențe care în codul scris (fără ajutorul claselor prosodematice)

pot fi interpretate după diferite lanțuri etc. sînt de regulă evitate de vorbitorii codului (cel puțin de cei doritori de popularitate). Aceasta introduce, de fapt, limite creativității de semne.

4.4.2. Creativitatea expresivă își găsește de fapt limite în întrebuințare. Realizarea fonică a unui semn care se apropie de cel mai ridicat număr de vibrații ale glotei, nu este recomandabilă din punctul de vedere al bunului gust și al exigenței de a nu obosi prea mult epiglota, doar dacă vorbitorul nu este un cîntăreț celebru capabil să ia acutele. O îmbogățire neprevăzută cu componente semiotice a unei noeme lexicale este la fel de nerecomandabilă, din necesitatea de a ne face înțeleși, din politețe față de interlocutori etc. Acesta este singurul motiv pentru care avem tendința de a nu spune fraze atît de frumoase și pline de atîtea sensuri ca □ tăcerile vertebrale indispun pînzele de corăbii permise □ (Tesnière) sau □ decoloratele idei verzi continuă mereu să doarmă, de vreo zece ani, cu furie □ (variație pe o temă de Chomsky): știm că, semiotizînd astfel acele hiposeme lexicale, mulți prieteni de-ai noștri nu ne-ar mai saluta. Din motive de acest fel sfîrșim prin a evita anumite realizări expresive publice, și doar în particular ne repetăm fraze atît de minunate. În public le spunem numai dacă discutăm logică și/sau lingvistică sau dacă sîntem cunoscuți ca poeți.

4.4.3. La *limitările negative* ale celor două tipuri de creativitate, se adaugă unii *stimulenți pozitivi*, De pildă:

a) dacă tindem să excludem dintre semnele pe care le producem hiposemele și lanțurile care se presupun incomprehensibile și neplăcute grupurilor de vorbitori ai semnului, care sînt importanți pe plan social, care sînt « influenți » sau « experți » în mediul social în care folosim limba, aceasta comportă, în mare, o anumită influență a claselor dominante asupra întrebuințărilor date efectiv unei limbi;

b) cînd un ansamblu de vorbitori constituie un grup omogen (motivele omogenității putînd fi cele mai felurite: identitate de profesie, de *statut* social, de vîrstă, de parohie, de *night club*, de provenienței regională, de religie, de partid politic etc. etc.) se pot constitui niște *obiceiuri* care se suprapun posibilităților codului și care, în timp ce limitează negativ, canalizează în același timp pozitiv producerea de semne și realizarea lor.

4.4.4. Definim aceste complexe de obiceiuri *norme de utilizare și realizare a limbii.*

4.4.5. O limbă folosită de o societate organizată în grupuri distincte sociologic tinde să posede, de aceea, o pluralitate de norme de utilizare și realizare. Aceste norme au diferite numiri în literatura lingvistică curentă: pentru normele pe bază regională vorbim, de pildă, despre *varietăți regionale* (deosebit de bogată în asemenea varietăți este italiana contemporană: De Mauro, 1963, 138—63, 382—404); pentru normele pe bază socio-culturală și profesională vorbim de obicei despre *limbaj tehnic* și *limbaje speciale* (cf., de pildă, în diverse limbi europene, limba specială a criticilor de artă: De Mauro, 1965; și cf. 3.4.27).

4.4.6. Normele de utilizare și realizare pot fi descrise prin cercetări socio-statistice care identifică, în limitele pertinenței unei limbi date, preferințele grupurilor de vorbitori.

4.4.7. La nivelul ultilizării limbii apar fenomene tipice vieții sociale, ca lupta de clasă, autoritarismul, rebeliunea, hegemonia, revoluția. Așadar, în studierea utilizării unei limbi, limitele de neutralitate și imunitate a cercetării se reduc la minimum: scara valorilor politice, religioase, profesionale, sociale etc. ale cercetătorului joacă un rol hotărîtor asupra cercetării și a concluziilor sale.

4.4.8. În 4.4.3 s-a schițat *in nuce* tipul de relații reciproce existente între o limbă și societatea sau societățile care le folosesc: astfel, s-a conturat o nouă și ultimă formă a istorismului fenomenelor lingvistice, istorism care aparține î n t r e b u i n ț ă r i l o r date unei limbi într-un mediu istoric determinat.

4.5. Pentru sectoarele limbii în care există o distincție între elementele pertinente și cele non-pertinente, se menține și o distincție netă între materie, substanță și formă (3.4.9.1): în consecință, în privința acestor sectoare se poate prevedea un studiu general al materiei posibile (de ex., o fonetică generală) un studiu al substanței sau substanțelor folosite de un cod (de ex., o fonetică a variantelor realizărilor posibile într-un cod dat), un studiu formal al componentelor pertinente ale codului (așa-numita fonemică); la acestea se poate adăuga un studiu socio-statistic al variantelor realizărilor normale în grupări determinate ale comunității de vorbitori (de ex., fonetica normelor de realizare regională, sau socială etc.). O astfel de împărțire

în patru părți este posibilă pentru latura semnificatului în măsura în care există noeme morfologice: dar prezența noemelor lexicale, cu trăsăturile lor de extensie și cu cele conferite întregului cod, schimbă raportul între diversele tipuri de semiotică după raportul dintre diferitele discipline ale semnificantului. Semiotica noemelor lexicale, neposedînd aceste componente pertinente, se rezolvă prin studiul posibilităților de realizare și a normelor de realizare a noemelor înseși: adică, echivalentul semiotic al fonemicei se realizează prin fonetica variantelor posibile și a variantelor normale. Pe de altă parte, deoarece posibilitățile de realizare a noemelor lexicale sînt de natură să cuprindă întreaga materie semiotic posibilă, deci totalitatea nivelurilor de experiență, s-ar putea crede că semiotica înseamnă semiotică generală, adică o știință pre-istorică a oricărei posibilități de existență. (Pe alte căi, aceasta era, cum se știe, concluzia lui Bloomfield: și consecința paradoxală era că o asemenea știință ar fi fost posibilă numai cînd edificiul tuturor celorlalte științe ar fi fost complet).

4.5.1. Această concluzie este evitată dacă medităm asupra unei serii de fapte:

a) noemele morfologice dau o formă istoric specială unei părți a materiei semiotice: o parte a acesteia este substanță, în forme și condiții determinate istoric; semiotica generală nu poate fi deci în întregime a-istorică;

b) noemele lexicale nu există independent de hiposeme, și acestea sînt organizate într-un mod determinat istoric: forma aceea istorică specială pe care noemele lexicale singure, lipsite de componente pertinente, n-ar putea s-o dea materiei fonice posibile, este conferită acesteia de către diversitatea, de la o limbă la alta, a seriilor de hiposeme și moneme;

c) știința capabilă să dea definiții satisfăcătoare pentru tot, nu este totalitatea așa-numitelor științe: acestea nu vor putea explica niciodată limba în întregime, deoarece sînt, mai de grabă, o filiație a limbii sau, oricum, sînt condiționate de limbă, căci numai o limbă istorică poate furniza materialul ce trebuie să devină pertinent (3.4.27) într-o terminologie științifică; trebuie să spunem mai degrabă despre codul ce-și poate subsuma orice nivel posibil de experiență, inclusiv orice alt cod posibil, orice știință și chiar pe sine însuși, că acest cod nu este suma științifico-fantastică a tuturor științelor (cum credea Bloomfield)

ci este orice limbă istorico-naturală, cum s-a mai arătat (3.4.21—24).

4.5.2. Alte științe se pot elibera în parte de limbile istorico-naturale, prin adoptarea unor coduri artificiale și prin pertinentizarea unor noeme lexicale: astfel, noi putem descrie latura semnificantă a limbilor prin codurile terminologice și simbolice ale acusticii, ale cineticii, ale neurofiziologiei; și putem descrie o mare parte a universului prin terminologia chimiei și cu simbolurile ce poartă numele de număr (totuși, să nu uităm că, *in radice*, orice sistem simbolic și terminologic construit de oameni este perfect ilustrat și justificat doar în unele limbi naturale: 3.4.23). Obiectul semioticii este însă de așa natură încît, numai o limbă naturală, în deplinătatea capacității sale semiotice, poate da socoteală de el. Și deoarece o limbă este totdeauna specifică istoric în semnele sale, în sistemul său de devenire pertinentă, în ansamblul hiposemelor sale lexicale, în normele sale de întrebuințare, instrumentul cu care operează, măsoară și descrie semiotica este istoric, *in radice* și în fapt.

4.5.3. Semiotica noemelor gramaticale ale unei limbi este îngrădită de identificarea componentelor semiotice pertinente: odată identificate și enumerate, cercetarea s e î n c h e i e; disciplinele privind semnificantul sînt îngrădite de asemenea de identificarea și enumerarea elementelor pertinente respective, astfel încît descrierile morfologice, fonetice, sintactice (privind pe acestea din urmă în lanțuri) p o t f i b l o c a t e. Toate aceste discipline au drept o b i e c t elementele pertinente valabile pentru orice vorbitor posibil și orice posibilă utilizare și realizare a codului: ele sînt, prin urmare, relativ n e u t r e în raport cu împărțirile ce pot exista în cadrul unei societăți. Prin natura obiectului său și, deci, prin natura sa intrinsecă, semiotica noemelor lexicale ale unei limbi, după cum s-a spus, este, în schimb, d e s c h i s ă p r i n d e f i n i ț i e: în identificarea normelor socio-statistice de întrebuințare și realizare a latenței semiotice infinite a limbii, nu este limitată ci o r d o n a t ă, nu este blocată ci deschisă c e r c e t ă r i l o r. A le urma pe unele sau pe altele comportă o opțiune: altfel decît celelalte discipline ale limbii, închise în zona neutralității, semiotica noemelor lexicale, *semiotica lexicologică* sau, cum se obișnuiește a fi denumită, *semantica*,

trebuie să ia în mod necesar atitudine în cadrul grupărilor care alcătuiesc societăţile umane.

5. Enumerăm în continuare, în ordine alfabetică, principalii termeni folosiţi în paragrafele precedente:

acceptie 3.4.20.3, analogie 3.4.25, arbitrar v. independenţă;

capacitate semiotică 3.4.5.2, caracter finit al trăsăturilor pertinente într-un semn 2.6.2.2, într-un cod 2.6.2.4, a noemelor morfologice şi a componentelor semiotice pertinente 3.4.20, caracterul infinit al expresiilor 2.5.1, al componentelor noemelor lexicale 3.4.20, al semnelor unei limbi 4.2.1, 4.2.3, al lexemelor, caracter social 2.4.1., 2.4.5, 2.6.5, 3.4.26—27, 4.4.3, catenant, catenat 3.1.2—3.2.2, cinezie 1.2, cod 2.6.2.11, coduri animale, artificiale, formale, mixte, non-formale 3.4.5—3.4.13 ş.u., componente semiotice 3.4.1—3, comutabilitate 2.1.1, 2.2.1, 2.4.3, 3.4.11, corectitudine 4.2.2.2, creativitate expresivă 2.5.2, creativitate de semne 4.2.3;

date primitive 0.2, 1.1.1, delie 1.2.1, 1.7, deuterem 2.6.2.5, 3.3.2, diacronie 3.4.1 *ter*, dicibilitate 3.4.5.1 *bis*, didactică 2.5.3;

economie 2.6.3, echipotenţă (egală capacitate) semiotică 3.4.10, 3.4.20.3, echivocitate 3.4.5, 3.4.10, endofonie 1.2, expresie 1.5;

fonem 3.3.2, 3.3.4.2, fonie 1.2, formă 3.4.9.1, formalizare 0.2;

independenţă 2.4.4., 3.4.14, interferenţă 3.4.17;

hiperonimie v. hiponimie, hiponimie 3.4.17 ş.u., hiposem 2.6.2.12, 3.1;

istorism 2.4.6, 2.6.6, 3.4.26—27, 4.4.8, 4.5.2;

lanţ 3.1.2—3.2.2, lexem, lexic, lexical 3.4.16, 3.4.20.1, limbă 3.4.23;

materie 3.4.9.1, 3.4.20, monem 3.2.1, morfem, morfologic, morfologie 3.4.15, 3.4.20;

noemă 0.1, 3.2.1, 3.4, 3.4.18—19, normă 4.4, 4.4.4;

omodelic 2.2.1, omosemiotic 2.1.1;

paradigmă 2.6.3; *parole* 1.5.1, pertinenţă 2.6.1, pertinentizare 3.4.19.1, polisemie 3.4.20.2 *bis*, protem 2.6.2.5, 3.3.1;

reprezentare analitică a semnelor (semnificaţiilor etc.) 3.3.5—7, reprezentare sintetică a semnelor (semnificaţiilor etc.) 2.3.3.1;

semiotic 1.4.3, semiotică 4.5.3, semiotizare 1.4.3, semioză 1.4.2, semn 2.3.2, 2.6.2.12, semnal 1.4.1, semnificant 2.1.5—7, semnificat 2.2.5—7, semnificaţie 1.4.2, sens 1.3, 1.7, sincronie 3.4.20.1 *ter*, sinonimie 3.4.5, 3.4.10, sintagmă 2.6.3, sistem lingvistic 3.4.23, *statements* 0.2, structură 0.4, 2.6.2.11, substanţă 3.4.9.1, 3.4.20;

termen 3.11, 3.4.27, terminologie 3.4.27, traductibilitate 3.4.9.2, 3.4.19, tritem 3.3.3—4;

vorbire 1.6.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

Abbagnano, 1953 — N. Abbagnano, *Storia della filosofia*, 3 vol., Torino, 1953.

Alberoni, 1968 — F. Alberoni, *Statu nascenti*, Bologna, 1968.

Anscombe, 1959 — G. E. M. Anscombe, *An Introduction to W. 's „Tractatus"*, Londra, 1959.

Antal, 1963 — L. Antal, *Questions of Meaning*, Haga, 1963.

Antal, 1964 — Id., *Content, Meaning and Understanding*, Haga, 1964.

Apel, 1963 — K. O. Apel, *Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*, „Archiv für Begriffsgeschichte", vol. VIII, 1963.

Arens, 1955 — H. Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, München, 1955.

Barone, 1953 — F. Barone, *Il neopositivismo logico*, Torino, 1953.

Belardi, 1959 — W. Belardi, *Elementi di fonologia generale*, Roma, 1959.

Bendix, 1967 — E. H. Bendix, *Componential Analysis of General Vocabulary*, Haga, 1967.

Benveniste, 1939 — E. Benveniste, *Nature du signe linguistique*, „Acta linguistica", 1, 1939, p. 23—9.

Benveniste, 1950 — Id., *La phrase nominale*, „Bulletin de la Société de Linguistique", 46, 1950, p. 19—36.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Black, 1953 — **M. Black**, *Linguaggio e filosofia*, trad. din engl., Milano, 1953.

Blanchot, 1943 — **M. Blanchot**, *Faux-pas*, Paris, 1943.

Bloch, 1948 — **B. Bloch**, *A Set of Postulates for Phonemic Analysis*, „Language", 24, 1948, p. 3—46.

Bloomfield, 1933 — **L. Bloomfield**, *Language*, New York, 1933.

Bobbio, 1958 — **N. Bobbio**, *Teoria della norma giuridica*, Torino, 1958

Bobbio, 1960 — **Id.**, *Teoria dell'ordinamento giuridico*, Torino, 1960

Bochenski-Menne, 1962 — **I. M. Bochenski, A. Menne**, *Grundriss der Logistik*, trad. din fr. cu adăugiri, Paderborn, 1962

Bolelli, 1965 — **T. Bolelli**, *Per una storia della ricerca linguistica*, Napoli, 1965

Borst, 1957 — **A. Borst**, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinung über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 5 vol., Stuttgart, 1957—61

Bréal, 1866 — **F. Bopp**, *Grammaire comparée des langues indo-européennes...*, traduite par M. Bréal, 6 vol., Paris, 1866 s.u., vol. I

Bréal, 1913 — **M. Bréal**, *Essai de sémantique. Science des significations*, ed. a VI-a, Paris, 1913

Bröndal, 1943 — **V. Bröndal**, *Essais de linguistique générale*, Copenhaga, 1943

Bröndal, 1948 — **Id.**, *Les parties du discours*, Copenhaga, 1948

Calogero, 1947 — **G. Calogero**, *Estetica, semantica, istorica*, Torino, 1947

Calogero, 1948 — **Id.**, *Logica, gnoseologia, ontologia*, Torino, 1948

Calogero, 1948 *Origini* — **Id.**, *Le origini della logica classica*, Pisa, 1948

Calogero, 1958 — **Id.**, T. De Mauro, G. Sasso, *Intorno alla storia del significato di „democrazia" in Italia*, „Il Ponte", 14, 1958, p. 39—66

Carnap, 1928 — **R. Carnap**, *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin, 1928

Carnap, 1942 — **Id.**, *Introduction to Semantic*, Cambridge (Mass.), 1942

Carroll, 1939 — **J. B. Carroll**, *Determining and Numerating Adjectives in Children's Speech*, „Child Development", 10, 1939, p. 215—29

BCU ASIC CENTRALA LIBRARY

Carroll, 1959 — **Id.**, *The Study of Language*, Cambridge (Mass.), 1959

Cassirer, 1933 — **E. Cassirer**, *La langue et la construction du monde des objets*, „Journal de psychologie normale et de pathologie", 30, 1933, p. 18—44

Cassirer, 1952 — **Id.**, *La filosofia dell'illuminismo*, trad. it., ed. a II-a, Florența, 1952

Cassirer, 1954 — **Id.**, *Philosophie des symbolischen Formen*, ed. a II-a, 3 vol., Tübingen, 1954

Cavaciuti, 1959 — **S. Cavaciuti**, *La teoria linguistica di Benedetto Croce*, Milano, 1959

Ceccato, 1960 — **S. Ceccato**, *Operational Linguistics and Translations*, în *Linguistic Analysis and Programming for Mechanical Translation*, Milano, 1960

Chomsky, 1957 — **N. Chomsky**, *Syntactic Structures*, Haga, 1957, trad. it., cu o introducere de F. Antinucci, Bari, 1970

Chomsky, 1966 — **Id.**, *Cartesian Linguistics*, New York, 1966 (trad. it. sub îngrijirea lui A. De Palma, în *Saggi linguistici*, vol. III, Torino, 1969)

Christensen, 1961 — **N. E. Christensen**, *On the Nature of Meaning. A Philosophical Analysis*, Copenhaga, 1961

CLG, 1968² — **F. De Saussure**, *Corso di linguistica generale*, traducere, introducere și comentarii de T. De Mauro, ed. a II-a, Bari, 1968

Collias, 1960 — **N. E. Collias**, *An Ecological and Functional Classification of Animal Sounds*, în W. E. Lanyon, W. N. Tagolva (editor), *Animal Sounds and Communication*, Washington, 1960, p. 368—391

Colombo, 1954 — **L. Wittgenstein**, *Tractatus logico-philosophicus*, inclusiv versiunea italiană, introd. Critica [p. 11—131] și note de G. C. Colombo S. J., Milano, 1954

Colorni, 1932 — **E. Colorni**, *L'estetica di Benedetto Croce. Studio critico*, Milano, 1932

Coseriu, 1962 — **E. Coseriu**, *Teoría del lenguaje y lingüística general*, Madrid, 1962

Coseriu, 1968 — **Id.**, *Le strutture lessicali*, comunicare la al II-lea congres al Societății de lingvistică italiană, Roma, mai, 1968, „Bolletino della S.L.I.", 2, 1969

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Croce, 1894 — B. Croce, *La critica letteraria* [1894], în *Primi saggi*, Bari, 1919, p. 73—168

Croce, 1899—1900 — Id., *Di alcuni princìpi di sintassi e stilistica psicologica del Gröber* [1899], *Le categorie rettoriche e il professor Gröber* [1900], v. Croce, 1910, p. 141—52, 153—9

Croce, 1902 — Id., *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, ed. I, Palermo, 1902; ed. a VIII-a, Bari, 1945

Croce, 1908 — Id., *Logica come scienza del concetto puro*, ed. I, Bari, 1908; ed. a VII-a, Bari, 1947

Croce, 1908, *Pratica* — Id., *Filosofia della pratica. Economica ed Etica*, ed. I, Bari, 1908; ed. a VI-a, Bari, 1950

Croce, 1910 — Id., *Problemi di estetica*, ed. I, Bari, 1910; ed. a V-a, Bari, 1954

Croce, 1917 — Id., *Materialismo storico ed economia marxistica*, ed. a III-a, Bari, 1917

Croce, 1935 — Id., *La poesia. Introduzione alla critica e storia della letteratura e della poesia*, Bari, 1935

Croce, 1941 — Id., *La filosofia del linguaggio e le sue condizioni presenti in Italia* [1941], în *Discorsi di varia filosofia*, 2 vol., Bari, 1945, vol. I, p. 235—50

Croce, 1950 — Id., *Sulla natura e l'ufficio della linguistica* în *Letture di poeti*, Bari, 1950, p. 247—53

Croce, 1951 — Id., *Carteggio Croce-Vossler. 1899—1949*, Bari, 1951

Croce, 1952 — Id., *Filosofia, poesia, storia*, Milano-Napoli, 1952

De Mauro, 1954 — T. De Mauro, *Origine e sviluppo della linguistica crociana*, „Giornale critico della Filosofia italiana", 1954, p. 376—91

De Mauro, 1956 — Id., *Linguaggio, poesia e cultura nel pensiero e nell'opera di L. Spitzer*, „Rassegna di Filosofia", 5, 1956, p. 148—72

De Mauro, 1959 — Id., *Accusativo, transitivo, intransitivo* „Rendiconti dell'Accad. dei Lincei", Cl. sc. mor., s. VIII, 14, 1959, p. 238—258

De Mauro, 1960 — Id., *Frequenza e funzione dell'accusativo in greco*, „Rendiconti dell'Accad. dei Lincei", Cl. sc. mor., s. VIII, 15, 1960, p. 5—6, p. 1—22

De Mauro, 1963 — Id., *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963; ed. a III-a, Bari, 1970

De Mauro, 1963, *Becher* — Id., *A proposito di J. J. Becher, Bilancio della nuova linguistica*, „De Homine", 7–8, 1963, p. 134–46

De Mauro, 1965 — Id., *Il nome del dativo e la teoria dei casi greci*, „Rendiconti dell'Accad. dei Lincei", Cl. cs. mor., s. VIII, 1965 (retipărit în *Senso e significato. Studii di semantica teorica e storica*, Bari, 1970)

De Mauro, 1966 — Id., *Modelli semiologici: l'arbitrarietà semantica*, „Lingua e Stile", 1, 1966, p. 37–61

De Mauro, 1967 — Id., *Eliminare il senso?*, „Lingua e Stile", 2, 1967, p. 37–61

De Mauro, 1967, *L.W.* — Id., *Ludwig Wittgenstein: His Place in the Development of Semantics*, Dordrecht, 1967

De Mauro, 1968 — Id., *La linguistica formale e l'interpretazione critica dei documenti letterari*, „Annali della Facoltà di Magistero", 1, 1968, p. 154–63

De Ruggiero, 1950 — G. De Ruggiero, *Storia della filosofia*, Parte IV: *La filosofia moderna*. II: *L'età dell'illuminismo*, ed. a IV-a, 2 vol., Bari, 1950

Devoto, 1928 — G. Devoto, *Una scuola di linguistica generale*, „La Cultura", n.s., 7, 1928, p. 241–9

Devoto, 1950 — Id., *Cinquant'anni di studi linguistici italiani* în *Cinquant'anni di vita intellettuale italiana*, 2 vol., Napoli, 1950, I, p. 363–91

Devoto, 1950, *Studi* — Id., *Studi di stilistica*, Florenţa, 1950

Devoto, 1951 — Id., *I fondamenti della storia linguistica*, Florenţa, 1951

Devoto, 1953 — Id., *Croce storico e Croce linguista*, în *Benedetto Croce*, sub îngrijirea lui F. Flora, Milano, 1953, p. 183–93

Devoto, 1958 — Id., *Scritti minori*, Florenţa, 1958

Donzé, 1967 — R. Donzé, *La grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, Berna, 1967

Ege, 1959 — N. Ege, *Le signe linguistique est arbitraire*, „Travaux du cercle linguistique de Copenhague, 5, 1959, p. 11–29

Engler, 1962 — R. Engler, *Theorie et critique d'un principe saussurien. L'arbitraire du signe*, „Cahiers F. de Saussure", 19, 1962, p. 5–66

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Engler, 1964 — **Id.**, *Compléments à l'arbitraire, ibid.*, 21, 1964, p. 25—32

Engler, 1968 — **Id.**, *Lexique de la terminologie saussurienne*, Utrecht-Anvers, 1968

Eringa, 1962 — **P. Eringa**, *Les trois types de singifiés; les fonctions oppositives de leur traits*, „Lingua", 11, 1962, p. 100—17

Ferrara, 1964 — **G. Ferrara**, *Filosofia come metodologia o filosofia come concezione del mondo?*, „La Cultura", 2, 1964, p. 384—395

Formigari, 1970 — **Lia Formigari**, *Linguistica ed empirismo nel Seicento inglese*, Bari, 1970.

Frege, 1884 — **G. Frege**, *Die Grundlagen der Arithmetik*, Breslau, 1884

Frei, 1954 — **H. Frei**, *Critères de délimitation.* „Word", 1954, p. 136—45

Frei, 1968 — **Id.**, *Syntaxe et méthode en linguistique synchronique*, în M. Thiel (ed.), Enzyklopädie *der Geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden*, München, 1968, p. 31—55

Fubini, 1948 — **M. Fubini**, *Arte, linguaggio e poesia*, „Befagor", 1948, f. III, p. 269 ș. u. f. IV, p. 296 ș. u.

Fubini, 1954 — **Id.**, *Dal Muratori al Baretti*, ed. a II-a, Bari, 1954

Gargani, 1966 — **A. G. Gargani**, *Linguaggio ed esperienza in L. Wittgenstein*, Florența, 1966

Garin, 1959 — **E. Garin**, *Cronache di filosofia italiana (1900—1943)*, ed. a II-a, Bari, 1959

Garroni, 1968 — **E. Garroni**, *Semiotica ed estetica*, Bari, 1968

Gellner, 1961 — **E. Gellner**, *Parole e cose*, Milano, 1961

Glinz, 1947 — **H. Glinz**, *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der Deutschen Grammatik*, Berna, 1947

Godel, 1957 — **R. Godel**, *Les sources manuscrits du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*, Geneva-Paris, 1957, retipărit în același loc, 1969.

Godel, 1958 — **Id.**, *Nouveaux documents saussuriens: les cahiers E. Constantin*, „Cahiers F. de Saussure 16, 1958—59, p. 23—32.

Gomperz, 1909 — **Th. Gomperz**, *Pensatori greci. Storia della filosofia antica*, ed. I germ., 1909; trad. it., 4 vol., Florența, 1962

Greenberg, 1948 — **H. J. Greenberg**, *Linguistics and Ethnology*, „Southwestern Journal of Anthropology", 4, 1948, p. 140–7

Greenberg, 1954 — **Id.**, *Concerning Interferences from Linguistic to Nonlinguistic Data*, in *Language in Culture*, ed. H. Hoijer, Chicago, 1954, p. 3–19

Guillaume, 1927 — **P. Guillaume**, *Les débuts de la phrase dans le langage de l'enfant*, „Journal de psychologie normale et de pathologie", 24, 1927, p. 1–25

Guillaume, 1932 — **Id.**, *Manuel de psychologie*, ed. I, Paris, 1932; ed. a V-a, acelaşi loc, 1948

Guyénot, 1957 — **E. Guyénot**, *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles. L'idée d'évolution*, Paris, 1957

Hall, 1950 — **R. A. Hall jr.**, *La linguistica americana dal 1925 al 1950*, „Ricerche linguistiche", 1, 1950, p. 273–302

Hall, 1957 — **Id.**, *Scopi e metodi della linguistica*, „Archivio glottologico italiano", 47, 1957, p. 57–69, 148–61

Harris, 1951 — **Z. S. Harris**, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1951

Hattori, 1952 — **S. Hattori**, *The Analysis of Meaning*, in *For Roman Jakobson*, Haga, 1956, p. 207–12

Heidegger, 1935 — **M. Heidegger**, *Sein und Zeit*, Halle a.S., 1935

Heidegger, 1937 — **Id.**, *Hölderlin und das Wesen der Dichtung*, München, 1937

Heilmann, 1955 — **L. Heilmann**, *Orientamenti strutturali nell'indagine linguistica*, „Rendiconti dell'Accad. dei Lincei", Cl. sc. mor., s. VIII, 10, 1955, p. 136–65

Heilmann, 1963 — **Id.**, *J. J. Becher. Un precursore della traduzione meccanica?*, „De Homine", 7–8, 1963, p. 129–34

Henle, 1954 — **P. Henle**, *The Problem of Meaning*, „Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association", 27, 1954

Hjelmslev, 1953 — **L. Hjelmslev**, *Prolegomena to a Theory of Language*, trad. din daneză [ed. I daneză, 1943] de F. J. Whitfield, Baltimore, 1953 (trad. it. cu introd. de G. Lepschy, Torino, 1968)

Hjelmslev, 1954 — Id., *La stratification du langage*, „Word", 1954, p. 163—88

Hockett, 1958 — Ch. F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York, 1958

Hockett, 1968 — Id., *The State of Art*, Haga, 1968 (trad. it. de G. R. Cardona, Bari, 1970)

Hoffmann, 1925 — E. Hoffmann, *Die Sprache und die archaische Logik*, Heidelberg, 1925

Hoijer, 1954 — H. Hoijer, *The Sapir-Whorf Hypothesis*, in *Language in Culture*, ed. H. Hoijer, Chicago, 1954, p. 92—105

Jaberg, 1937 — K. Jaberg, *Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse*, Paris-Zürich-Leipzig, 1937

Jakobson, 1936 — R. Jakobson, *Beitrag zur allgemeine Kasuslehre*, „Travaux du cercle linguistique de Prague", 6, 1936, p. 240—88

Kierkegaard, 1948 — S. A. Kierkegaard, *Diario*, trad. it., 3 vol., Brescia, 1948

Klein, 1957 — H. W. Klein, *Latein und Volgare in Italien, Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalsprache*, München, 1957

Kukenheim, 1932 — L. Kukenheim, *Contribution à l'histoire de la grammaire italienne, espagnole et française à l'époque de la Renaissance*, Amsterdam, 1932

Kukenheim, 1951 — Id., *Contribution à l'histoire de la grammaire grecque, latine, hébraïque à l'époque de la Renaissance*, Leyden, 1951

Kukenheim, 1962 — Id., *Esquisse historique de la linguistique française et de ses rapports avec la linguistique générale*, Leyden, 1962

Lamb, 1966 — S. M. Lamb, *Linguistic Structure and the Production and Decoding of Discourse*, in E. Carterette (ed.), *Brain Function VIII: Speech, Language and Communication*, Los Angeles, 1966

Lasso de la Vega, 1955 — J. S. Lasso de la Vega, *La oración nominal en Homero*, Madrid, 1955

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lenoble, 1957 — R. Lenoble, *Origines de la pensée scientifique moderne*, în *Histoire de la science*, îngrijită de M. Daumas, Paris, 1957, p. 369—536

Lepschy, 1961 — G. C. Lepschy, *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea*, «Annali della Scuola Normale di Pisa», s. II, 30, 1961, p. 187—267

Lepschy, 1962 — Id., *Ancora su „l'arbitraire du signe"*, ibid., 31, 1962, p. 65—102

Lepschy, 1966 — Id., *La linguistica strutturale*, Torino, 1966

Leroy, 1963 — M. Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles-Paris, 1963 (trad. it. de A. Morpurgo, cu apendice de T. De Mauro, ed. a II-a, Bari, 1969)

Lévy-Bruhl, 1960 — L. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, ed. a XV-a, Paris, 1960

Lewis, 1929 — C. I. Lewis, *Mind and the World Order*, New York, 1929

Lombardi, 1963 — F. Lombardi, *Noterelle in tema di linguaggio*, „De Homine", 7—8, 1963, p. 147—242

Lucidi, 1946 — M. Lucidi, *La lingua è...*, „Cultura neolatina", 1946—47, p. 81 ş.u.

Lucidi, 1950 — Id., *L'equivoco dell' „arbitraire du signe". L'iposema*, *ibid.*, 10, 1950, p. 185—208

Lyons, 1963 — J. Lyons, *Structural Semantics. An Analysis of Part of Vocabulary of Plato*, Oxford, 1963

Lyons, 1968 — Id., *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968

Madvig, 1875 — J. N. Madvig, *Kleine Schriften*, Leipzig, 1875

Malcom, 1958 — N. Malcom, *Ludwig Wittgenstein. A Memoir. With a Biographical Sketch by* G.N. von Wright (p. 1—22), ed. I, Londra, 1958; ed. a II-a, Oxford Paperbacks, 1962

Malmberg, 1954 — B. Malmberg, *Ferdinand de Saussure et la phonétique moderne*, „Cahiers F. de Saussure", 12, 1954, p. 9—28

Malmberg, 1966 — Id, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966

Mandelbrot, 1957 — B. Mandelbrot, *Linguistique statistique macroscopique*, în L. Apostel, B.M., A. Morf, *Logique, langage et théorie de l'information*, Paris, 1957

Marigo, 1957 — **D. Alighieri,** *De Vulgari Eloquentia*, ed. și comentarii de A. Marigo, ed. a III-a, Florența, 1957

Marrou, 1950 — **H. I. Marrou,** *Storia dell'educazione nell' antichità*, Roma, 1950

Martinet, 1950 — **A. Martinet,** rec. la **E. Nida,** *Morphology*, „Word", 6, 1950, p. 84—7

Martinet, 1955 — **Id.,** *Economie des changements phonétiques*, Berna, 1955 (trad. it., Torino, 1968)

Martinet, 1960 — **Id.,** *Éléments de linguistique générale*, ed. I, Paris, 1960; ed. a II-a, Paris, 1961 (trad. it. de G. C. Lepschy, ed. a III-a, Bari, 1970)

Meillet, 1923 — **A. Meillet,** rec. la **M. Bartoli,** „Bulletin de la Société de linguistique de Paris", 24, 1923, p. 81 ș.u.

Meillet, 1936 — **Id.,** *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. II, Paris, 1936, retipărire — Paris, 1952

Meillet, 1937 — **Id.,** *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, ed. a VIII-a, Paris, 1937

Melandri, 1968 — **E. Melandri,** *La linea e il circolo. Studio logico-filosofico sull'analogia*, Bologna, 1968

Miller, 1965 — **G. A. Miller,** *Langage et communication*, trad. franc., Paris, 1965

Morpurgo, 1960 — **A. Morpurgo,** rec. la **A. Thumb,** *Handbuch der griech. Dial.*, „La Parola del Passato", 75, 1960, p. 458—70

Morris, 1964 — **Ch. Morris,** *Segni, linguaggio, comportamento*, trad. it. de S. Ceccato, Milano, 1949.

Mounin, 1963 — **G. Mounin,** *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963

Mounin, 1967 — **Id.,** *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967

Nencioni, 1946 — **G. Nencioni,** *Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio*, Florența, 1946

Nida, 1945 — **E. A. Nida,** *Linguistic and Ethnology in Translation Problems*, „Word", 1945, p. 194-208

Ogden-Richards, 1923 — **C. K. Ogden, I. A. Richards,** *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*, ed. I, Londra, 1923; ed. a X-a, Londra, 1960

Pagliaro, 1930 — A. Pagliaro, *Sommario di linguistica arioeuropea*, Roma, 1930

Pagliaro, 1950 — Id., *Logica e grammatica*, „Ricerche linguistiche », 1, 1950, p. 1—38

Pagliaro, 1952 — Id., *Il segno vivente*, Napoli, 1952

Pagliaro, 1952, *Saggi* — Id., *Saggi di critica semantica*, Messina-Florența, 1952; ed. a II-a, Messina-Florența, 1961

Pagliaro, 1956 — Id., *Nuovi saggi di critica semantica*, Messina-Florența, 1956

Pagliaro, 1957 — Id., *La parola e l'immagine*, Napoli, 1957

Pagliaro, 1961 — Id., *Altri saggi di critica semantica*, Florența, 1961

Pagliaro, 1963 — Id., *Linguaggio e conoscenza dopo l'idealismo*, „De Homine", 7—8, 1963, p. 3—24

Parisi, 1962 — D. Parisi, *Linguaggio comune e linguaggio regolato*, „Rivista di filosofia", 53, 1962, p. 313—34

Parisi-Crisari, 1968 — Id., M. Crisari, *Analisi componenziale del lessico in psicolinguistica*, comunicare la al II-lea Congres al Societății de Lingvistică italiană, Roma, mai 1968, „Bolletino della S.L.I.", 2, 1969

Pasquinelli, 1957 — A. Pasquinelli, *Introduzione alla logica simbolica*, Torino, 1957

Piaget, 1923 — J. Piaget, *Il linguaggio e il pensiero de fanciullo*, ed. I franc., 1923; trad. it., Florența, 1962

Piaget, 1926 — Id., *La rappresentazione del mondo nel fanciullo*, ed. I franc., 1926; trad. it., Torino, 1955

Piaget, 1968 — Id., *Le structuralisme*, Paris, 1968 (trad. it. Milano, 1969)

Piovani, 1962 — P. Piovani, *Mobilità, sistematicità, istituzionalità della lingua e del diritto*, Milano, 1962 (extras din *Studi in onore di A. C. Jemolo*, 64 p.)

Pisani, 1947 — V. Pisani, *L'etimologia*, Milano, 1947

Pisani, 1959 — Id., *Saggi di linguistica storica*, Torino, 1959

Preti, 1950 — G. Preti, *Newton*, Milano, 1950

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Prieto, 1964 — L. Prieto, *Principes de noologie*, Haga, 1964 (trad. it. de L. Ferrara, introd. de T. De Mauro, Roma, 1967)

Problemi, 1956 — Accademia dei Lincei, *I problemi del linguaggio. Relazioni e discussione (Roma, 12—14 aprilie 1956)*, Roma, 1962

Quine, 1965 — W. H. Quine, *Elementary Logic*, ed. a II-a, Harvard, 1965, (trad. it., Roma, 1968)

Read, 1948 — A. W. Read, *An Account of the Word „Semantics"*, „Word", 4, 1948, p. 78—97

Regnéll, 1958 — H. Regnéll, *Semantik. Filosofiska och sprakvetenskapliga grandfragor inom betydelselären*, Stockholm, 1958

Robins, 1967 — R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, Londra, 1967

Rosiello, 1962 — L. Rosiello, *La semantica: note terminologiche ed epistemologiche*, „Archivio glottologico italiano", 47, 1962, p. 32—53

Rosiello, 1967 — Id., *Linguistica illuminista*, Bologna, 1967

Rossi, 1957 — P. Rossi, *Francesco Bacone. Dalla magia alla scienza*, Bari, 1957

Rossi, 1962 — Id., *I filosofi e le macchine (1400—1700)*, Milano, 1962

Rossi, 1968 — Id., *Linguisti d'oggi e filosofi del Seicento*, „Lingua e Stile", 3, 1968, p. 1—20

Rossi-Landi, 1961 — F. Rossi-Landi, *Significato communicazione e parlare comune*, Padova, 1961

Saussure — v. Saussure, 1922

Saussure, 1900 — F. de Saussure, *Notes inédites de F. de S.*, „Cahiers F. de Saussure », 12, 1954, p. 49—71

Saussure, 1908—9 — Id., *Cours de linguistique générale (1908—1909). Introduction (d'après des notes d'étudiants)*, „Cahiers F. de Saussure", 15, 1957, p. 5—103

Saussure, 1922 — Id., *Cours de linguistique générale*, ed. I, Paris, 1916; ed. a II-a, Paris, 1922

Scaravelli, 1942 — L. Scaravelli, *Critica del capire*, Florența, 1942

Schaff, 1963 — A. Schaff, *Sprache und Erkenntnis*, Viena-Zürich, 1964

Schaff, 1965 — Id., *Introduzione alla Semantica*, Roma, 1965

Schlick, 1938 — M. Schlick, *Gesammelte Aufsätze 1926—1936*, Viena, 1938

Scholz, 1962 — H. Scholz, *Storia della logica*, trad. din germ., Milano, 1962

Sebeok, 1968 — *Animal Communication. Techniques of Study and Results of Research*, ed. Th. A. Sebeok, Bloomington, 1968

Serra, 1920 — R. Serra, *Le lettere*, Roma, 1920

Siertsema, 1961 — B. Siertsema, *Language Learning and Language Analysis*, „Lingua", 10, 1961, p. 128—47

Sommerfelt, 1952 — A. Sommerfelt, *Tendances actuelles de la linguistique générale*, „Diogène", 1, 1952, p. 77—84

Spink, 1960 — J. S. Spink, *French Thought from Gassendi to Voltaire*, Londra, 1960

Spang-Hanssen, 1949 — H. Spang-Hanssen, in *Actes du VIe Congrès international des linguistes*, Paris, 1949, p. 379—91

Steinthal, 1890 — H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, mi besonderer Rücksicht auf die Logik*, ed. a II-a, 2 vol., Berlin, 1890 (retipărit, Hildesheim, 1961)

Stussi, 1963 — A. Stussi, *Ascoli-Tommaseo-Cantù*, „Annali della Scuola Normale di Pisa", s. II, 32, 1963, p. 39—49

Terracini, 1963 — B. A. Terracini, *Lingua libera e libertà linguistica*, Torino, 1963

Tesnière, 1959 — L. Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959

Thèses, 1929 — *Thèses*, «Travaux du cercle linguistique de Prague", 1, 1929, p. 7—29 (trad. it., cu introd. de E. Garroni, Milano, 1966)

Thomsen, 1902 — W. Thomsen, *Historia de la lingüística* [ed. I daneză, 1902], Barcelona, 1945

Titone, 1964 — R. Titone, *La psicolinguistica oggi*, Zürich, 1964

Tonelli, 1955 — G. Tonelli, *Kant. Dall'estetica metafisica (all'estetica psicoempirica.) Studi sulla genesi del criticismo (1754—1771) e sulle sue fonti*, „Memorie dell'Accad delle Scienze di Torino", s. 3, vol. 3, p. II. Torino, 1955.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tonelli, 1964 — Id., *Das Wiederaufleben der deutscharistotelischen Terminologie bei Kant, während der Entstehung der „Kritik der reinen Vernunft"*, „Archiv für Begriffsgeschichte", 9, 1964, p. 233—242

Trabalza, 1908 — C. Trabalza, *Storia della grammatica italiana*, Milano, 1908

Trier, 1934 — J. Trier, *Das sprachliche Feld*, „Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung", 10, 1934, p. 428—49

Ullmann, 1952 — S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berna, 1952

Ullmann, 1959 — Id., *The Principles of Semantics*, ed. I, Glasgow-Oxford, 1951; ed. a II-a, Glasgow-Oxford, 1959

Ullmann, 1962 — Id., *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*, Londra, 1962 (trad. it., cu introd. de L. Rosiello, Bologna, 1966)

Urban, 1939 — W. M. Urban, *Lenguaje y realidad. La filosofía del lenguaje y los principios del simbolismo*, ed. I, engl., 1939, Mexic-Buenos Aires, 1952

Vasoli, 1961 — C. Vasoli, *La filosofia medioevale*, Milano, 1961

Verhaar, 1963 — J. W. M. Verhaar, *Some Relations between Perception, Spreech and Thought*, Assen, 1963

Viano, 1960 — C. A. Viano, *John Locke. Dal razionalismo all'illuminismo*, Torino, 1960

Voegelin, 1948 — C. F. Voegelin, *Distinctive Features and Meaning Equivalence*, „Language", 24, 1948, p. 132—35

Vossler, 1908 — K. Vossler, *Positivismo e idealismo nella scienza del linguaggio*, trad. din germ., Bari, 1908

Vigotski, 1962 — L. S. Vygotsky, *Trought and Language*, trad. din rusă, New York-Londra, 1962 (trad. it., din rusă, Florența, 1967)

Wackernagel, 1953 — J. Wackernagel, *Kleine Schriften*, Göttingen, 1953

Wartburg, 1946 — W. von Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1946

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Waterman, 1963 — J. T. Waterman, *Perspectives in Linguistics*, Chicago, 1963

Weinberg, 1950 — J. R. Weinberg, *Introduzione al positivismo logico*, trad. din engl., Torino, 1950

Weinreich, 1963 — U. Weinreich, *On the Semantic Structure of Language*, în *Universals of Language*, ed. J. H. Greenberg, Cambridge (Mass.) 1963

Weisgerber, 1949 — J. L. Weisgerber, *Die Sprache unter den Kräften des menschlichen Daseins*, Düsseldorf, 1949

Wells, 1954 — R. Wells, *Meaning and Use*, „Word", 10, 1954, p. 235—50; retip. în *Psycholinguistics. A Book of Readings*, ed. S. Saporta, New York, 1961.

Whatmough, 1956 — J. Whatmough, *Language. A Modern Synthesis*, Londra, 1956.

Whorf, 1958 — B. Whorf, *Language, Thought and Reality*, New York-Londra, 1958

Windelband, 1948 — W. Windelband, *Storia della filosofia*, 3 vol., Florența, 1948

von Wright, 1958 — v. Malcolm, 1958

Ziff, 1960 — P. Ziff, *Semantic Analysis*, Ithaca (N.Y.), 1960

Ziff-De Mauro, 1963 — Id., T. De Mauro, *Tra arte e linguaggio* „De Homine", 7—8, 1963, p. 25—36.

Zipf, 1949 — G. K. Zipf, *Human Behaviour and the Principles of Least Effort*, Cambridge (Mass.), 1949.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INDICE DE NUME

Abbagnano N., 73
Adam C., 66
Augustin sf., 43
Alberoni F., 208
Amacker R., 25
Anscombe G.E.M., 23, 44
Antal L., 139, 142, 157, 173
Antinucci F., 25, 137
Apel K. O., 41, 59, 67, 68, 73
Arens H., 41, 62, 67, 68, 70, 71, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 131
Aristofan, 49
Aristotel, 37, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 63, 64, 67, 69, 80, 81, 96, 128, 130, 138, 146, 147, 149, 151, 166, 170, 193, 194, 196, 199
Arnauld A., 67, 171
Ascoli G. I., 64

Bacon F., 59, 60, 91
Bally Ch., 119, 124
Barone F., 42, 43, 96, 237
Bartoli M., 112
Becher J. J., 66, 67
Belardi W., 71, 140, 142, 224
Bendix E. H., 226
Benveniste E., 122, 123, 130, 171
Berkeley G., 61, 63, 74, 75, 78, 79, 80, 91, 175
Biondelli B., 72
Black M., 42, 44, 45, 51, 144, 145, 195
Blanchot M., 144, 195
Bloch A., 139, 140, 206
Bloomfield L., 21, 139, 142, 189, 190, 191, 206, 207, 223, 243
Bobbio N., 167, 168
Bochenski I., 43, 205, 227
Boileau N., 59
Bolelli T., 41
Bonfante G., 99, 100
Bopp F., 71, 72, 82, 83, 85, 87
Borst A., 58
Brandi C., 75
Bréal M., 27, 71, 72, 86, 87, 148, 175, 178
Bröndal V., 59, 61, 86
Brucke E., 85
Buffon G.-L. Leclerc de, 37
Burger A., 206
Bush R. R., 137

Caille L., 122
Calogero G., 48, 62, 99, 162, 163, 164, 166, 182, 184, 193, 195
Carnap R., 42, 205
Carol Quintul, 58
Carroll J. B., 142, 185
Cassirer E., 22, 32, 59, 61, 65, 174, 177, 178, 198

BOD... UNIVERSITY LIBRARY

Cato, 50
Cavaciuti S., 161
Ceccato S., 34, 151, 152
Cecchi E., 63
Chomsky N., 41, 66, 67, 73, 137, 206, 207, 239, 240, 241
Christensen N. E., 31, 40, 130
Collias N. E., 227, 228
Colombo G. C. M., 42
Colombo S., 23
Colorni E., 106
Conte A. G., 23
Coseriu E., 32, 39, 100, 101, 102, 110, 111, 206, 226
Crates din Mallo, 41
Creuzer, 71
Crisari M., 226
Croce B., 21, 22, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 62, 91, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 129, 135, 136, 138, 146, 149, 150, 151, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 177, 181, 184, 187, 193, 196, 197

D'Alessandro V., 60
Dante A., 57, 59
De Amicis E., 114, 115
D'Aronne A., 64
Dazzi N., 25
De Filippo E., 144
Dégallier G., 158
De Mauro T., 53, 57, 59, 66, 87, 114, 117, 137, 143, 153, 161, 176, 181, 216, 220, 221, 222, 227, 228, 229, 242
De Palma A., 137
De Ruggiero G., 65, 73
De Sanctis F., 32, 102, 104, 105
Descartes R., 38, 43, 66, 67, 68, 70, 96, 149
De Simone C., 98
Devoto G., 87, 100, 101, 110, 120, 150, 166
Donzé R., 66, 67, 68, 73
Doroszewski W., 122
D'Ovidio F., 114
Durkheim E., 122

Eckhart J. G., 68
Ege N., 123
Engler R., 23, 33, 123, 124, 226
Erasmus, 59
Eringa P., 226

Ferrara G., 107
Formigari Lia, 60, 68, 73
Foscolo U., 64
Frege G., 94
Frei H., 30, 31, 142, 206, 223
Freud S., 21, 176
Fubini M., 58, 99, 110

Galanter E., 137
Galilei G., 56, 59
Gargani A., 42, 60
Garin E., 35, 66, 104, 105, 106, 107, 112, 162
Garroni E., 25, 75, 98
Gellner E., 180
Gentile G., 35, 105
Glinz H., 90
Godel R., 23, 33, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 142, 158, 206
Godwin W., 61
Goerres, 71
Gomperz Th., 81
Greenberg H. J., 72, 183
Grimm J., 85, 87
Gröber G., 104
Guillaume G., 144, 185
Guyénot E., 56

Hall jr. R. A., 119, 129, 142
Halm, 50
Hamann J. G., 61, 77, 78, 79, 80, 91, 175
Harris Z. S., 22, 28, 137, 139, 140, 181, 206
Hattori S., 183
Hegel G. W. F., 35, 81, 103, 108, 109, 110, 159
Heidegger M., 28, 38, 145
Heilmann L., 66, 131
Henle P., 138
Heraclit, 48
Herbart J. F., 104
Herder J. G., 71, 72, 85, 86, 175
Hjelmslev L., 22, 31, 39, 47, 130, 150, 173, 178, 191, 192, 206, 209, 229
Hobbes Th., 60, 66, 67, 68
Hockett Ch. F., 21, 22, 120, 142, 185, 239, 240

Hoffmann E., 48
Hoijer H., 72
Horaţiu, 50
Humboldt W. von, 62, 67, 71, 72, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 131, 138, 175
Hume D., 57, 61, 74, 78, 79, 80, 91
Husserl E., 41, 177

Ionesco E., 28, 186, 187
Isidor din Sevilla, 55, 57
Iulius Victor, 50

Jaberg K., 121
Jacobi F. E., 160
Jakobson R., 172, 206
Jones W., 70, 83
Jung K. G., 21, 176

Kant I., 23, 41, 46, 53, 61, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 90, 96, 99, 103, 104, 110, 138, 170, 176
Kierkegaard S. A., 38, 145, 196
Klein H. W., 57
Klossowsky P., 23
Kukenheim L., 57, 58

Lamb S. M., 226
Lancelot C., 67, 171
Lasso de la Vega, J. S., 171
Lehmann A., 176
Leibniz G. W., 21, 46, 59, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 85, 86, 91, 130, 138, 152, 175, 177, 208,
Lenoble R., 55
Lepschy G. C., 41, 120, 121, 122, 123, 124, 131
Leroy M., 41, 62, 71, 82, 90, 118, 120, 121, 132
Lévy-Bruhl L., 48
Lewis C. I., 144, 145, 195
Linné C., 56, 57
Locke J., 21, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 91, 152, 175, 177
Lombardi F., 170,
Luce R. D, 137
Lucidi M., 31, 33, 123, 124, 133, 134, 135, 167, 190, 193, 220
Luther M., 58, 59
Lyons J., 39, 41, 206, 231, 232

Madvig I. N., 86, 87, 148, 175, 178
Malcolm N., 37, 45
Malmberg B., 41, 118
Mandelbrot B., 139
Manzoni A., 114
Marigo A., 58
Marrou H. I., 54
Martin R. M., 60
Martinet A., 22, 30, 31, 47, 142, 150, 173, 174, 178, 187, 206, 220, 233
Marty A., 206
Marx K., 103, 104, 198
Mauthner F., 177
McGuinness B. F., 23
Meillet A., 36, 71, 72, 82, 83, 87, 88, 89, 118, 119, 120, 126, 127, 132, 133
Melandri E., 208
Menne A., 43, 205, 227
Mersenne M., 66
Migliorini B., 66
Miller G. A., 135, 176
Molesworth W., 60
More H., 66
Morpurgo A., 132
Morris Ch., 153, 173, 184
Mounin G., 22, 39, 62, 63, 72, 73, 120, 140, 144, 178, 183, 190, 192, 196, 197
Mulder J. W. F., 206
Munch E., 144
Muratori L. A., 59

Nencioni G., 150, 161, 166
Nicolini, 63, 68
Nida E. A., 21, 183
Noreen A., 206

Ockham G. de, 55
Ogden C. K., 29, 40, 120, 172, 178, 189
Ortega y Gasset J., 28, 144

Pagliaro A., 22, 39, 40, 42, 43, 48, 49, 62, 63, 120, 159, 178, 182, 183, 192, 196, 197, 201
Parisi D., 180, 226
Parmenide, 48, 49

Pasquinelli A., 43
Pears D. F., 23
Peirce Ch., 206
Piaget J., 22, 48, 57, 176, 177, 206
Piovani P., 62, 167, 168
Pirandello L., 28, 144
Pisani V., 54, 182, 184
Platon, 37, 41, 46, 49, 50, 53, 163, 164, 166, 170
Pop S., 72
Port-Royal, 68, 90, 172, 190
Pott A. F., 85, 86, 87, 131
Preti G., 56
Prieto L., 25, 39, 202, 206, 209, 223, 226, 231
Protagora, 49

Quine W. H., 205

Rask R. K., 71, 85
Raumer R. von, 85
Read A. W., 181
Regnéll H., 40
Revzin I. I., 39, 206
Rhees R., 23
Richards I. A., 29, 40, 120, 172, 178, 189
Riedlinger A., 119, 124, 127, 131
Rilke R. M., 144
Robbe M., 60
Robins R. H., 41
Rosiello L., 60, 66, 68, 73, 172
Rossi P., 56, 57, 62, 63, 67, 68, 73
Russel B., 170

Sapegno N., 63
Sapir E., 72
Sartre J.-P., 28
Saumian S., 206
Saussure F., de, 21, 22, 23, 25, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 71, 72, 75, 82, 87, 91, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 142, 146, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 164, 168, 170, 173, 178, 181, 182, 184, 189, 191, 193, 194, 196, 197, 206, 208, 209, 221, 223, 226
Scaravelli L., 51
Schaff A., 41
Schlegel A. W. von, 84, 85
Schlegel F. von, 71, 72, 83, 84, 85, 86, 87, 131, 138
Schleicher A., 88, 125
Schlick M., 46, 52, 81
Scholz H., 42
Sebeok Th. A., 208, 227
Sechehaye A., 119, 124
Serra R., 37, 112, 113
Siertsema B., 182
Simone R., 25, 68, 73
Smaragdus, 41
Socrate, 49, 113, 163, 164, 165, 166, 193
Soffici A., 112
Sommerfelt A., 131
Spang-Hanssen H., 181
Spink J. S., 56
Spitzer L., 20, 176, 196, 207
Steinthal H., 81, 85
Stuart Mill J., 190
Stussi A., 65

Tagliacozzo G., 63
Tannery P., 66
Tarde G., 122
Teeter K. V., 137
Terracini B. A., 168
Tesnière L., 71, 82, 83, 241
Thomsen W., 69, 70, 72, 82, 87
Timpanaro S., 72
Titone R., 72, 139, 177, 185
Tolomei C., 59
Tommaseo N., 65
Toma d'Aquino sf., 41
Tonelli G., 77
Trabalza C., 99, 100, 110
Trier J., 21, 22, 47, 150, 173, 178
Trubetkoj N., 206

Ullmann S., 40, 72, 148, 172
Urban W. M., 32, 40, 61, 65, 73, 78, 79

Vasoli C., 55
Viano C. A., 56, 61, 73
Vico G. B., 21, 41, 46, 55, 59, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 80, 91, 110, 130, 152, 175, 177
Voegelin C. F., 142

Vossler K., 34, 99, 100, 106, 111, 112, 115, 161
Vigotski, 20, 22, 176, 177, 187

Wackernagel J., 88
Wartburg W. von, 72
Watermann J. T., 68, 70
Watson J. B., 139
Weinberg J. R., 42
Weinreich U., 19, 20
Weisgerber J. L., 178
Wells R., 40
Whatmough J., 181
White H. W., 63
Whitney W. D., 127, 129
Whorf B., 22, 39, 72, 192
Windelband W., 73
Windischmann K. L., 71, 72
Wittgenstein L., 21, 22, 23, 25, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 115, 117, 118, 130, 135, 136, 137, 138, 146, 149, 150, 151, 159, 168, 169, 170, 173, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 207, 228, 229, 235
Wright G. H. von, 42, 45, 46, 96

Zeno, 51
Ziff P., 40, 137, 153, 168
Zipf G. K., 187

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

800.1(04)=√9
801.541.2(04)=√9
27/1979 20 cm L > 9,75

Redactor: VIORICA GRAMATOPOL
Tehnordactor: OLIMPIU POPA

Coli de tipar: 16,75; Tiraj: 4000; Bun de tipar: 10.07.1978

Tiparul executat sub comanda
1/1878 la
Intreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918"
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
București,
Republica Socialistă România

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EB

Tullio de Mauro

Introducere în semantică

Raţiunea pentru care cuvintele au anumite semnificaţii şi nu altele nu se află în sistemul lingvistic în sine şi nici în ancorarea în structuri universale, biologice sau mentale ale omului. Pentru De Mauro, societăţile sînt acelea care, prin istoria lor diversă, determină semnificaţiile.

Ceea ce autorul îşi propune să facă este o *motivare* a propriului său mod de a înţelege semantica, anume ca teorie a actului de semnificare. Această „motivare" rezultă din critica a trei dintre teoriile lingvistice care stau la baza diverselor orientări în semantica ultimelor decenii: teoria lui Croce (din prima perioadă a activităţii sale), a lui Wittgenstein (expusă în *Tractatus Logico-Philosophicus*) şi a lui Ferdinand de Saussure (aşa cum apare ea în prima versiune cunoscută a *Cursului de lingvistică generală*). Aceste teorii sînt analizate atît din punctul de vedere al filiaţiei cît şi al locului pe care îl ocupă în raport cu diversele curente filozofice.

Lei 9,75

BCU IASI / CENTRUL UNIVERSITAR